

Gwary Dziś

9.

POZNAŃSKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK
WYDZIAŁ FILOLOGICZNO-FILOZOFICZNY
KOMISJA JĘZYKOZNAWCZA
INSTYTUT FILOLOGII POLSKIEJ
UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

GWARY DZIŚ

9.

Rocznik poświęcony dialektologii słowiańskiej

Poznań 2017

WYDAWNICTWO POZNAŃSKIEGO TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK

GLÓWNY REDAKTOR WYDAWNICTW PTPN /
CHAIRMAN OF PTPN PUBLISHING HOUSE
Tomasz Sobieraj

REDAKCJA / EDITORIAL BOARD

Redaktor naczelny – Jerzy Sierociuk

Sekretarz redakcji – Błażej Osowski

Redaktorzy tematyczni – Justyna Kobus, Tadeusz Lewaszkiwicz, Irena Sarnowska-Giefing,
Jerzy Sierociuk, Bogdan Walczak

Redaktorzy językowi – Irina Baklanowa (język rosyjski), Libuše Čižmárová (język czeski),
Ganna Martynowa (język ukraiński), Vasilka Radeva (język bułgarski)

RADA NAUKOWA / SCIENTIFIC BOARD

Luczija Antonowa-Vasileva (Sofia), Natalia Chobzej (Lwów), Pavlo Grycenko (Kijów),

Halina Karaś (Warszawa), Józef Kaś (Kraków), Sergej Myznikov (Petersburg),

Elena E. Nefiedova (Moskwa), Milena Šipková (Brno), Jožica Škofic (Lublana),

Bogusław Wyderka (Opole)

RECENZENCI / REVIEWERS

Józef Kaś, Tadeusz Lewaszkiwicz

KOREKTA / PROOF READING

zespół

Copyright © by Authors and PTPN, 2017

Publikacja finansowana przez Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu /
Published with financial grant of the Adam Mickiewicz University in Poznań

ISSN 1898-9276

Spis treści

Od Redakcji (Jerzy Sierociuk)	7
* * *	
Лучия Антонова-Василева, <i>Заемките от албански език в съвременните славянски диалекти в Албания</i>	9
Ирина Васильевна Бакланова, <i>Лексика русских народных женских украшений как элемент общеславянской культуры</i>	37
Ганна Мартинова, <i>Диалектний текст як свідчення динаміки лексичного складу говірок</i>	49
Сергей Алексеевич Мызников, <i>Диалектное слово в контексте народной крестьянской культуры (на материалах Словаря русских народных говоров)</i>	59
Jerzy Sierociuk, <i>Językowo-kulturowa wspólnota wsi słowiańskiej – założenia projektu badawczego</i>	71
* * *	
Leszek Bednarczuk, <i>Językowe pogranicza polszczyzny</i>	85
Тетяна Ястремська, <i>Семантична опозиція гори – доли в говірках південно-західного наріччя української мови</i>	159
Anna Kostecka-Sadowa, <i>Nazwy części kosy w ukraińskiej gwarze nadsańskiej (na przykładzie rejonu mościskiego, obwodu lwowskiego)</i>	175
Tadeusz Lewaszkiwicz, <i>O zapisach fonetycznych polskiej i słowiańskiej mowy ludowej i potocznej</i>	183
Łukasz Piotr Zapala, <i>Kosa w gwarze i kulturze Zagórzan</i>	199
* * *	
Justyna Kobus, <i>Dokumenty Archiwum UAM dotyczące doc. Adama Tomaszewskiego</i>	209
* * *	
Jerzy Sierociuk, <i>Materiały do osiągnięć leksykografii słowiańskiej</i>	217

Od Redakcji

Tom niniejszy w pierwszej części zawiera artykuły przewidziane do wygłoszenia na XVI Międzynarodowym Kongresie Słowistów w Belgradzie w ramach bloku tematycznego *Językowo-kulturowa wspólnota wsi słowiańskiej*. Z różnych przyczyn nie wszyscy z Autorów, którzy zostali zgłoszeni jako uczestnicy rzeczonoego bloku tematycznego, mogą w obradach Kongresu brać udział. Tym sposobem zestaw artykułów „kongresowych” jest mniejszy.

Druga grupa artykułów po części nawiązuje tematycznie do proponowanego tematu badawczego – *vide* opracowania dotyczące leksyki pola tematycznego KOSA. Zdecydowanie jednak objętościowo – i tematycznie – dominuje tu tekst Profesora Leszka Bednarczuka będący swoistym podsumowaniem wieloletnich studiów dotyczących polszczyzny pogranicza. Jesteśmy bardzo wdzięczni Autorowi, że zechciał na naszych łamach udostępnić tak wszechstronne przemyślenia. Aby ułatwić Czytelnikowi lekturę tego obszernego studium, wspólnie zdecydowaliśmy o przedstawieniu specyficznej postaci polskiego abstraktu: ma on po prostu formę spisu treści (choć bez odsyłania do stron). Jako Redakcja mamy nadzieję, że zostanie to zaakceptowane.

W części końcowej zamieściliśmy dwa teksty dotyczące historii badań gwaroznawczych. Informacje o słownikach regionalnych poprzedzone są tekstem przybliżającym archiwalia dokumentujące działalność twórcy poznańskiego ośrodka dialektologicznego – doc. dra Adama Tomaszewskiego. Okazją do przypomnienia Jego osoby jest między innymi jubileusz 100-lecia organizacji Uniwersytetu Poznańskiego (od 1956 r. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu).

Przypomnienie postaci Adama Tomaszewskiego może będzie dobrym początkiem wspominania naszych mistrzów i poprzedników, którzy często znani są jedynie we własnym kraju, a warto ich sylwetkę przybliżyć szerszej rzeszy Czytelników.

Jerzy Sierociuk

Лучия Антонова-Василева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин” към БАН
София
luch_antonova@abv.bg

Заемките от албански език в съвременните славянски диалекти в Албания

Резюме: Съвременните български говори в Албания са един от случаите, в които диалектът се явява единствена форма за речева изява на българските общности. В диалектната реч може да се проследи както заемането на елементи от албански, така и влиянието от страна на съседните контактни славянски езици. Проучването на процеса на заемане и адаптация към регионалната езикова система може да допринесе за обяснението на хода на езиковите контакти с оглед на специфичните езикови средства за реализация на адаптацията.

Ключови думи: български език, албански език, диалекти, заемки

Abstract: Loanwords from the Albanian language in modern Slavic dialects in Albania. Modern Bulgarian dialects in Albania are one of those instances where a dialect is the only form of speech manifestation of Bulgarian communities. Both borrowing from Albanian and the impact on the part of the neighbouring Slavic languages can be traced in the dialectal speech. A study of the process of borrowing and adaptation to the regional language system can contribute to an explanation of the development of linguistic contacts in view of the specific linguistic means behind the adaptation.

Keywords: Bulgarian language, Albanian language, dialects, loanwords

Българските диалекти в Албания днес съществуват в условията на билингвизъм. Населението, което ги употребява, обитава крайните източни райони от територията на страната, разположени по границата с Македония. Книжовният албански език естествено е известен на всички носители на тези диалекти. Самите местни говори се употребяват в ограничени социални сфери – преди всичко в семеен кръг и в кръга на отделните български общности – на север в Кукъска Гора, в Голо бърдо, Дебърско, на юг в Преспанско и Корчанско, както и в градовете Тирана, Дурас, Берат, Елбасан и др., в които изселници от тези общности живеят днес. Естествено при тази езикова ситуация се създават условия за широко заимстване на елементи от албански език в речта на българите.

Съвременна реалност, която предопределя стесняването на употребата на българския и разширяването на употребата на албанския, включително и в речта на българите, противоречи на сведенията за езиковата история на региона. Широко известно е, че в по-стари периоди от развитието на балканските езици

територията на съвременна Албания е била населена от славяни. Според Селищев албанците са се появили в западния дял на географската област Македония в кр. на XIII и през XIV в. (Селищев 1931, 5). Оттогава, както посочва той, са се извършвали взаимни заимствания в бита и езика на населението (Селищев 1931, 23). От анализа на топонимията в Костурско и Корчанско той прави извода, че славянското население е било автохтонно по тези места (Селищев 1931, 316).

В по-новата езиковедска литература Десницкая описва широко проникване на българизми в албански (Десницкая 1968, 137). Според нея като цяло историческия проблем за славяно-албанските езикови взаимоотношения не може да бъде сведен до взаимни влияния в зони на гранични контакти. Численото превъзходство на албанците е допринесло за езиковата и етническа асимилацията на славяните, но този процес е траел с векове. Типът на заемките в албански показва, че те са резултат от съществуващо двуезичие между селското население, което личи от факта, че преобладаващата част от „славизмите” в албански представляват „областна” – т.е. диалектна лексика (Десницкая 1968, 122, 120–147). Десницкая обръща внимание и на името на древното славянско население в района на Девоп и Берат – *shqeri* според нея от < *shqa-*, < *skla-* в севернотоскийски, както и на жителското наименование *ляби* < **alb-*, **arb-* в южнотоскийски – района Ляберия. Според нея те показват, че в миналото славянският елемент там е преобладавал (Десницкая 1968, 145–147). В подкрепа на това нейно мнение може да се прибави и обстоятелствата за произхода на названието *славяни* в БЕР, където се споменава и за название *шклян* ‘човек българин’ от тайния зидарски говор в Брацигово, което се свързва с алб. *shqā-* (БЕР, VI, 834–838; вж. с. 837).

Съществуват различни възгледи за етническият състав на населението в западния дял на Балканския полуостров в древността. Според Палига въпросът за етногенезиса на славянското, романското и албанското население представя три страни на въпроса за развитието на тракийското и тясно свързаното с него илирийско население. В късния период на класическата античност, според този автор, в южна Европа има три етнически групи – гърци, тракийци и илирийци. Албанският е многопластов език с голямо количество новолатинска романска лексика и специфична структура с неромански характер, която именно се свързва с тракийски и илирийски. Той дори поставя въпроса дали албанският е неоилирийски или неотракийски език. Като се позовава и на някои изследвания на български учени, Палига се спира на предположението, че нероманизираната тракийска група от по-северните райони – карпатски или дунавски, мигрира на юг по времето на Великото преселение. Двамата диалекта на албански език се свързват с тези две старинни групи заселници, които се срещат със славянските племена от района на Хемус. Албанският, според Палига, може да бъде характеризирани като „неотракийски” и като следствие от това може да се приеме, че тракийският е все още жив, като се нарича *албански* от другите народи и *шчип, шчиприйски* (*shqipe, Shqipëri*) от самите албанци (Paliga 2014).

Независимо от факта дали тази теория се приема, самото обстоятелство, че е възможно да съществува приемственост под една или друга форма между съвременния албански и тракийският език, е допълнително потенциално условие

за наличието на близости в езиково отношение между албански и диалектите на българите в Албания още от дълбоката античност. Широко известни са специфични лингвистични феномени – напр. задпоставния определителен член, които са общи за двата езика. Този факт се изтъква от Р. Хъдсън като пример за общи езикови явления между различни езици, които могат да бъдат обяснени, според него, „единствено с дифузия” (Хъдсън 1995, 70). По отношение на заимстването на различни езикови елементи той посочва, че това е важно явление, което е силно зависимо от социалната функция на езика, но може да хвърли светлина и върху неговата вътрешна организация (Хъдсън 1995, 88).

Изследванията на Хр. Дейкова, свързани с наблюдения над материала в БЕР, доказват българския произход на различни славянски заемки в албански (Дейкова 2009). Тези нейни изводи потвърждават направените анализи от Селищчев и Десницкая, посочени по-горе. Тя подчертава значението на изследването на българската диалектна лексика и диалектната лексика на езиците на Балканския полуостров за изясняването на многостранните двуезични и многоезични взаимодействия в условията на езиков контакт. П. Асенова също подчертава че: „Напълно реалистична картина на Балканския езиков съюз може да се получи, ако изследванията върху съвременните балкански езици се водят и на диалектно равнище, колкото и трудно да е това” (Асенова 2002, 20). Както посочва и Хр. Дейкова, в областта на етимологията това означава привличане от всички публикувани и достъпни източници на максимално количество диалектен лексикален материал като задължително, макар понякога и обективно неосъществимо условие за оптимизиране на етимологичните решения.

Проследяването на албанските заемки в съвременните български говори в Албания, чрез които се осъществява езиковия контакт днес, е един интересен въпрос, който може да допринесе за изясняването на редица проблеми, свързани със спецификата на т.н. балкански езиков съюз.

Когато се обсъжда въпросът за заемките от албански език в българските говори в Албания, възниква необходимостта от разграничаването на процесите на заемане от случаите на интерференция – допускането на неволна инцидентна намеса на елементи от албански език в изказванията на български диалект. Интерференцията съществува поради неравностойната употреба на двата езикови кода. Както вече бе изтъкнато, албанският език е код № 1 на официалното общуване. Той може да се използва без ограничения в зависимост от мястото, сцената и участниците в речевия акт. За разлика от това кодът № 2 на българския местен диалект се използва при определени условия: в тясна семейна среда; сред събеседници от българската общност; при изпълнението на традиционни обичаи, където е част от обредната терминология и езика на фолклора; при инцидентни срещи с българи и др. подобни. Българската реч се използва като второстепенен и дори пасивен код в общуването и при това говорителите естествено изпитват затруднения при превключването от код № 1 към код № 2. Интерференцията засяга по-скоро структурата на речевото поведение, отколкото самата структура на езиковия код, макар че в някои случаи тези два компонента се доближават, което довежда до създаване на възможности за преход от интерференция към заимстване.

Така в говора на с. Бобошица, Корчанско, където носителите на диалекта са единици, употребата на местния български диалект е силно ограничена, защото там са останали само неколцина негови носители. Затова при разговори с българи в техните изказвания случаите на интерференция са чести – срв. напр.: *Тирана йа ку и ди* (кой знае). *Макина плот* (пълно с автомобили) *има*. *И ч да не трѣби ний жа бидим там, жа дойдѣме...*; *Е айò настай ры теше* (тя след това растеше) *листе ваг'еше, к'е порастеше, вързеше, послие жа збиреа женете и го чинийе аз за тканийе, на разбой*. Боб.

Интерференцията с албански е често срещана и в речта на българите от Голо бърдо и особено на тези от тях, които живеят в Тирана. Тя е най-силна в началото на разговора, когато кодът на диалекта е в процес на постепенно активиране в хода на общуването, при което пасивният езиков ресурс на диалекта постепенно се възстановява – Срв.: *По флисни булгарийит* (Говори български). *Шчинтаре* (албанците) *зборет булгарско*. *Мак'едне зборет булгарско*. *Дѣбра е гòлема*. *И денеска зборвет саде булгарско кай ними*. *Нѣ зборвеет арнаутско*. Гин.; *Сме дойдени*. *Ска руг* (няма път). Стебл.; – *Мир* (добре) *йе? Регулове?* (подреди) *Нарѣди? Мбарове* (завърши)? *Битуса* (заемка от тур., разпространена и в бълг.)? *Зборваме а арнаутско, а болгарско*. Гинев.

Както личи от изказванията, в редица случаи проявите на билингвизъм се отчитат от говорителите. Поради това те прибегват и към превод на албанските думи и изрази, чието преплитане неволно са допуснали в речта си, тогава, когато родната дума изникне в съзнанието им – срв.: – *Мир йе? Как си? Убао? Заи нѣ си дошла*. Гин.; – *Нга йе* (откъде си) *ти? И мам зборвено со другата масуесе* (учителка), *дѣка бѣше овде*. *Нашиве йазици сѣт блиски*. *Само некои зборови не се разбѣраме; Айде, зуша* (учителко), *како си?* Стебл.; – *Хачи тук ли е? Нѣ ет овде*. *Скѣми пашур* (алб. *S'kemi pashur*). *Го нѣмаме видено* (съответствие на бълг. в диалектна форма). Гинев.; *Дòбре ни дойдòфте!* – *Дòбре ни найдофте!* – *Мир се ѣрде!* (алб. *ju jeni të mirëseardhur*). Шиц.

В примерите, посочени по-горе, наред с интерференцията под формата на употреба на цели фрази на албански, може да се отбележи и употреба на отделни албански думи *масуесе*, *зуша* (учителка, обръщение към учителка). Те се употребяват като заемки от албански, означаващи понятия, които са неспецифични за традиционния селски бит на локалните общности на говорителите. Същото важи и за лексемата *зòн'а* (*zonjë* алб. 'госпожа' – според Meyer 2007, 554–555, производно от *zot* 'бог', *zotëri* 'господин', във връзка със старочерковнослав. *žena*) – *П'ет д'ѣца и єна зòн'а*. Шиц. Макар че живеят в добре запазени общности, в речта на гораните също може да бъдат отбелязани много случаи на интерференция с албански – срв. напр.: *Нѣзнам нѣкуй куш* (кой – алб.) *йе, али йе бабой* (татко – алб.), *нѣкуй там се върта*. Шиц.

Много примери на интерференция с албански може да се посочат в речта на българин от Голо бърдо, живеещ в град Берат, където няма голяма българска общност – срв.: *Петдѣтмий банòр* (петдѣсет хиляди жители). *Берат єсти мнòгу ўбаво*. *И имат лумò* (река) – *рѣка*. Треб. (алб. *lutë*, според Meyer 2007, 294 < лат. *flumen*). От примерите личи, че лексемата от родния регионален диалект при този информатор се търси, както при феномена „на върха на езика”, и се допълва в из-

казването, веднага щом изникне в съзнанието. Същевременно, въпреки наличието на дума от домашен произход *rëka* в диалекта на с. Шишевец, Кукъска Гора е отбелязано съставното название *lumskà treva* ‘речна трева – вид тревисто растение’, което съдържа елемент, производно от проникналата в резултат от интерференцията чуждица, но адаптирано към българския модел за образуване на прилагателните имена – с наставка *-ски*, съответно в ж.р. *-ска*. От примера личи, че при описанието на случаите на интерференция, близки до процеса на заемане на лексеми от албански в диалекта, трябва да припомним обстоятелството, че в самия албански език има много лексикални заемки от съседните балкански езици и изобщо от езиците в Европа. Както посочва П. Асенова, той често се определя като „език от заемки” (Асенова 2016, 35). Освен изключително честите заемки от латински и с романски корен, в албански се среща употреба на редица заемки от турски, които тук спадат към книжовната и стилистично неутрална лексика – напр. *ilàç* ‘лекарство’, *meràk* ‘силно желание’ (FShS, 446, 700) и др., които в български се срещат само в разговорната и в стилистично оцветената реч. Както вече бе изтъкнато, българският и албанският имат предполагаеми взаимодействия още от дълбока древност и от дълбока древност са в контакти с едни и същи езици. Затова при описанието на заемане албанският не би могъл да се приема еднозначно като директен източник, без да се отделя внимание и на езика, от който лексемата е възприета в него. Поради възгледите за връзки на албанския език с езика на най-древните жители на Балканите, някои нехарактерни за славянските езици лексеми, разпространени в български, се определят като заемки от албански. Така като заемка от албански в български в „Общославянския лингвистичен атлас” е отбелязана лексемата *буза* (ОЛА СЛСЛ, к. № 3, L 1335, с. 32–33). Тя е присъща на книжовния български език, разпространена е в голяма част от българските говори с две различни, но свързани по отношение на десигната значения – ‘буза’ и ‘устна’, в това число и в диалектите на територията на Република Македония, Северна Гърция и Турция (БДА ОТ, к. № 71–72). Широкият ареал на разпространение на територията на българското езиково землище, обстоятелството, че *буза* е лексема от речниковия фонд на книжовния български език, наличието на близки облици в лужишки, немски и латински, според мен, поставят под съмнение тезата за нейния произход от албански. Проф. Я. Шатковски посочва наличието на лексеми като *puzza* ‘целувка’, нем. *Buss*, диалктно (Siatkowski 2012, 34). На тези думи в албански съответства *putje*. Самите данни за албански език (Meyer 2007, 96), където *buzë* има значени ‘устна’ показват, че това вероятно е обща лексема между славянските езици, немски и албански. БЕР посочва успоредици и в латински *bucca*, както и литовски *buč* ‘звук при целувка’, полски *buzia*, *buziaczek* ‘целувка, лице’ (БЕР, I, 87). Към тези близки по значение лексеми може да прибавим албанската *buzëqeshje* ‘усмивка’. Според БЕР по-вероятно е лексемата да е наследена от балкански (дакомизийски субстрад). Близостта с латински и немски сочи възможности за търсене на нейния произход дори в още по-далечни епохи от историята на европейската езикова култура, тъй като денотата, свързан с название на основна част от човешкото тяло, би могъл да остави трайни отпечатъци в лексикалната система. Сходни явления се наблюдават например при названията за ‘зъб’, както и при редица роднински названия като ‘брат’, ‘сестра’ и др.

Към преходните случаи между интерференция и заемане на отделни думи от албански може да присъединим примерите, при които в изказванията се употребяват лексеми, нерегистрирани в местните български диалекти. Обикновено с албански думи се назовават понятията, свързани със съвременния градски обществен живот и бит – названия на артефакти, които не са присъщи за бита на селското население, а оттам и за диалекта – срв.: *Да видиме сѝа збѝрафме с ѝн'а от Клин'е дѝйде лѝфот* (заемка тур. и в разговорен бълг.) *за дѝб'йено* (ползата алб.), *монумѝт* (паметник алб.) *кул'тѝры* (западноевропейска международна лексика). *Ѡва едѝн ми рѝче от Дѝрас, да го лиг'ерѝвийем* (легализираме), *рѝче тѝйа, как што кѝжвеш тѝ, рѝче, кѝ шо ѝе со дѝб'йе шекулѝрес* (полза от столетието алб.) *се тѝйе, и сѝто, да го зѝмат ѝние, што сет во Инститѝтон от монумѝнтет е кул'тѝрес* (Институт за паметници на културата) *и пѝрштѝпѝет* (впечатлява < *pѝrshѝtѝpje* 'впечатление' алб.) *ѝвийе монумѝнте нат'урѝле* (естествен паметник); *И тѝе со контрибѝтот* (договор) *нѝвни. И Булгѝрийа ѝмат дѝдено, ѝмат дѝдено пѝмош на риставрѝнѝе* (реставриране) *на кѝшес* (черквата алб.). Стебл.; *Сѝга ѝмает ѝднѝсено, култивѝйено* (алб.). *И'ма рѝби гѝлеми, ѝма рѝби мѝгѝч'и*. Гин.

От изказването личи, че при интерференцията с албански някои от езиковите елементи се адаптират според система на диалекта. Подложени на най-последователна морфологична адаптация са глаголите, както това се установява и в случаите на контакти между български и румънски език (срв. Дейкова 2016) – срв. при възприемане на глаголи от албански език: *стѝдѝрам* 'уча, следвам висше образование' (алб. *studioj* Meyer 2007, 460 от лат. *studiare*): *Пѝ-ранѝ нѝшите ѝдѝха да стѝдѝрает во Скодѝнѝе, пѝслѝедно врѝмѝе во Булгѝрийа*. Пуст.

Глаголите от несв. Вид най-често приемат суфикс *-ов-*:

лиг'ерѝвийем (алб. *ligjѝroj* 'легализирам' FShS, 623). *Ѡва едѝн ми рѝче от Дѝрас, да го лиг'ерѝвийем* (легализираме). Стебл.

пѝрдѝровам (алб. *i pѝrdor* 'използвам'; срв. Orel 1998: *dorѝ* рѝка староалб. *dārā < и.е. *ghesr-*): *Ѡва го пѝрдѝроват кѝде ѝмат стѝка гѝлема за бѝчване мнѝгу, прѝйет си бѝре*. Пуст. Както личи от примерите, глаголът се адаптира морфологично към българския модел на основите – в случая с наставка *-ва-*.

Тази особеност се среща и при глаголи, образувани от заемки от турски произход – срв.:

к'арѝам/чарѝам (*qar* 'печалба' – Meyer 2007, 411, от тур., заемка и в български; 'печеля' *fitoj* Meyer 2007, 153, от итал. *profitare*): *Во Англиѝа к'арѝеле тѝлку; Дѝжѝни и дѝве шкѝле г'и чарѝа*. Шищ.

При образуването на подобни глаголи се използват наставките *-ува-* или *-ова-*, широко разпространени при глаголите от несв. вид в български език. Характерно е, че в диалектите се отбелязва употребата на глаголи от св.вид, образувани с наставки *-ис-*, *-ес-*, *-ос-*, която е от гръцки произход (ГСБКЕ, II, 261) – срв.:

куптѝисам (алб. *kuptoj* 'разбирам' – Meyer 2007, 269, от лат. или итал. *comprare*): *Мѝчно е, велѝ..., немѝй да куптѝисам*. Шищ.;

оперѝсам 'оперирам': *Се оперѝсале сѝе от слепѝ црѝвеѝо*;

палчѝсам (алб. *pѝlчѝej* 'харесам' Meyer 2007, 380, от лат. *placēre*): *ѝбаѝ, велѝ, ѝбаѝ, го палчѝсаф мѝстото; Мѝне ми пѝл'чѝса мѝсту*. Шищ.;

продòйса (*prodoj* 'произвеждам' корен. роман.): *Зàрзават йàко го тèрам. Булгàрийа продòйса зàрзават хубаф.* Шищ.;

филòйса (алб. *filoj* 'започвам' от лат. *filum*, Meyer 2007, 151): *Ка к'е филойса свàдба.* Шищ.;

шартòйсам (алб. *shartoj* 'облагородявам' – Meyer 2007, 466, от лат. **sertare*): *Све што се рàг'а дивò мòй да се шартòйса.* Шищ.

Подобни глаголи са отбелязани и в Преспанско – срв. *вèндоса* – 'реши, отдели', *шартòса* (Цветановски 2010, 150).

При имперфективация на тези глаголи с обичайните суфиксни *-ува-*, *-ова-* се получават имперфектив с албански корен и разширена гръцко-българска наставка (Антонова 2016, 135):

апликòсам > апликòйсуам (алб. *aplikoj* 'кандидатствам' – корен от роман. произход): *И тàмо да дàдеш, да апликòйсаи, кòлко дàвайе, пейсè èвро пòйк'и тàмо, пòйк'и; Чимè апликòсуйе тàмо и еднò дèте; – Нè знам à дàваеи сийà нàре? Ка к'е аплик'òсуйеи кнìг'е.* Шищ.;

брèндòйсуам ('бранувам' – от корен праслав. **borna* БЕР, I, 74);

мунгòсуам ('липсам' алб. *tingoj* – Meyer 2007, 319, от лат. *tinio* или итал. *тепо*): *Нийшту не мунгòсува.* Шищ.;

преферòсуйем (алб. *preferoj* 'предпочитам' корен от роман.): *Рухò нàше ние го преферòсуйеме; преферòсуйем: И лèп мèsиме сàми, го преферòсуйеме сàми.* Шищ.;

пърдурòсвам/пердерòсуйем (алб. *përdor*): *Имане луг'ете ретко го пèрдурòсвае; со брèна жèлезна нè_гу пердерòсуйет; Сийà дървена кьдè к'е найдеш..., нè гу пердерòсуйет. Жèлезна пердерòсуйет.* Шищ.

В диалектите се адаптират и формите на причастията, образувани от глаголи, възприети от албански – срв. от алб. *aplikoj > aplikuar* в диалектите с наставка *-ан* – *апликосан* 'приложен'.

Възприетите от албански думи често представляват елементи от международната лексика от западноевропейски произход. Покрай тях поради билингвизма в речта проникват и албански думи, за които в диалекта съществуват български названия – срв.: *Ние сме нури* (чисти) *българи. Мòй дèдо е идван на бългàрската амбасàда* (международна лексика) *òште во старò врèме.* Стебл. В случая в речта на информатора се използва лексема с корен от романски произход – срв. фр. *pure*, итал. *pulito*, а не от албански, където се използва гръцка заемка – срв. *i pastër* – алб. < новогр. *παστρεύω*. Производни от същата дума битуват като гръцки заемки и в българските диалекти от югоизточните рупски региони – срв. глагола *настър'а* и производни от него – *настър* и др. (вж. Meyer 2007, 372). Коренът *pur-* в албански, както и в български, се среща в редица лексеми от кръга на общоевропейската културна лексика с общ основен семантичен елемент 'чист': *purist*, *puritan*, *purizëm* и др. (FShS, 974). При възприемането на лексемата *пур* се осъществява привличане на елемент, свързан изцяло с културната, а не с битовата сфера на лексикалната система. Това отново потвърждава обстоятелството, че възприети от албански думи най-често са тези, които спадат към семантичните кръгове на абстрактната лексика или са свързани с названията на артефакти от различни сфери на съвременния живот и дори с терминологията. Те, както подчертава и Р. Хъдсън, по принцип са най-силно податливи на

заимстване (Хъдсън 1995, 88). В случая условията за проникване се подсилват от факта, че в кода на езика приемник (местния български диалект) подобни думи липсват, защото той има ограничена сфера на употреба. *Пи га два лънга* (сок – алб.) *от тръндафил*. Бор.; *Шо е било мрекули* (чудо – алб.) *дето си отишъл Енвѐр ходжа*. Шиц.

При назоваването на понятия, означаващи реалии от съвременния бит и особено на апаратурата, навлязла в бита, тези думи често съответстват на широко разпространените и общоизвестни заемки от западните европейски езици, познати и в българския език – срв.:

телефон, хотел (както в бълг.): *Едно момче ме зеде по телефонно от България. Три дена век'е седел на хотел, що немал ориджин*. Стебл. В това изречение непозната за български език е думата *ориджин* 'произход; свидетелство за български произход', заемка от алб. от романски корен – срв. също: *Овийе нашево село како ориджин е бидено от България*. Гинев. Нейното присъствие в българските говори в Албания е свързано с по-силното влияние на романските езици върху албански. Обща и за двата езика обаче е думата *ген*: *И'мам г'ен слафск'и*. Шиц.;

автобус (както в бълг.): *И тамо во автобусо има, б'йеше к'ерка ми тамо, во овтобусот повеик'и тргофци, тргофци пойек'е*. *Шту одеа, демек* (заемка тур. и в бълг.), *земает роба* (*rrobë* – 'дрехи', заемка от алб., срв. Meyer 2007, 439, сродно с тур. *ruva*) *во Стамбул*. Пуст.; *То не може да биде там да йадеши, на аутобуза* (както в бълг.) *на да дойеш*. Шиц.;

урбан (от алб. *autobus urban* FShS, 1299, заемка със западноевропейски произход, липсваща в бълг.): *И'ма ут Малич, има урбана, автобус урбан*. Пуст. Прилагателното *урбан* се употребява в речта без изменения, но при други подобни форми те се адаптират към системата на българския език със суфикс *-ен*: *приватен* 'частен' (алб. *privat* FShS, 959): *Т'а сега во приватно училиште ѝе, ... во приватно ѝе; И'ма два-три... тно-много класа зав'ршени, с'я во приватно. Пойк'е барает приватните, пойк'и...; Млдогу има на приватните работат*. Пуст.;

бурса 'стипендия' (алб. *bursë*); *нота* (*note* 'бележка' Mayer 2007, 358, *notonj* от лат. *notare*): *Тайа бурса не ѝе за нота. Тайа бурса ѝе за лѐн да йадит*. М.Остр.

Прави впечатление, че заемките от европейските езици в българските говори в Албания са повече, отколкото тези в българския език и в неговите разговорни и диалектни варианти. Това се дължи на по-силното влияние на романските езици върху самия албански. Срв. примерите, при които на заемката в диалектите съответства домашна дума в български:

спитал 'болница' – алб. *spital* (FShS, 1106): *И му рекоф: Сум по-лошо. Чѐкай во спитал'; Дойдоф вѐче во спитал'*. Шиц.;

фригорифер//фриджифер 'хладилник' – алб. *frigorifer* (FShS, 311): *К'е ставим сега на фригорифер; К'е го фдрл'а во фригорифѐр*. В изказванията на информаторите личи тяхното ясно съзнание за причината за появата на тези нови заемки от албански език – именно фактът, че те назовават нови реалии, за които няма думи в техния старинен говор: *Сегà и тийа со телевизийа, со тийа, млдо рабути има, шо се, шо йдет на йедно. Млдогу работе. Сѐга ѝезик оди напре, не_е работа со ѝезик. Сѐ наш ѝезик останаф ка шо биф. Како шо биф тогай останаф. Сѐга и тойа шо го збориф там, ама не го зборим йа, не_мож да ме разбере он*.

п̀ик'ица 'точича' (алб. *pikë* 'точка' FShS, 921): *Й̀айце со п̀ик'ице*. Адаптирано с български суфикс *-ица* за образуване на умалително;

п̀лак'е (плочи, заемка от алб. *pllakë* у Orel 1998, 336, *plloçë* < от южнослав. и бълг.): *М̀ој брат има магазин, хидросанитаре* (заемка от алб., европейска международна лексика, в български се употребява само като термин, не се използва в разговорната реч). Треб.;

п̀ршѝмбъл (алб. *për shembull* < лат. *symbolum* Meyer 2007, 469): *Па майстур кој чуйек, п̀ршѝмбъл. Й̀едно име има, ниема друк*. Бор.; *Й̀а не сам га видел как'е ѝе, ама воднено к'е идет п̀ршѝмбал ка тка̀иет*. Шиц.

От примерите личи, че част от заемките са общоупотребими, навлезли широко в съвременната реч. В някои случаи те изобщо не се различават от тези в български език – напр. *цимент, метар, километар*. В други случаи в тях се откриват фонетични промени, типични за албански език – *п̀ршѝмбъл, център* (бълг.), *к'ентро/к'ендра/чендра* – алб. и бълг. диалекти в Албания ≠ *център* – бълг.; в трети случаи се наблюдават словообразователни различия в сравнение със съответните заемки в български – *интелектуал* (алб.), за разлика от *интелектуалец* (бълг.) и др.

Възприетите от албански думи рядко може да се определят като такива със собствено албански произход, а дори и между тях се срещат производни от корени от латински, романски или други езици – срв.:

бизеле (алб. *bizele* 'грах' Meyer 2007, 76, от итал.) *С̀иà с̀иет гра̀ф, бизеле, с̀иет кра̀ставица*. Шиц.;

б̀лет'ѝе (алб. *bletë* < лат. **apelta, *abelta* Meyer 2007, 77): *Да не е бубаче? О̀вийе како што викаме... б̀лет'ѝе, б̀лет'ѝе што пра̀иат мет*. Гин.;

бук (алб. *bukë* 'хляб' Meyer 2007, 90, от лат. *bucca*): *Ква̀с – майа б̀ук'е* (хлебна мая алб.). Шиц.;

букур, збукуруар (алб. *bukurë* 'за окраса' – заемка от итал. Калабрия, познато и в рум., Meyer 2007, 91): *Ѐ̀сти гла̀ва за пер̀ица. Ѐ̀сти ѝй с̀ѝй п̀р та збукуруар*. Боб.;

б̀урборе (алб. *burë dëbore* 'снежен човек' БАР, 688) – *Б̀урборе от с̀нек*. Шиц.;

валè б̀резе (алб. 'хоро на поколение' – *brez* 'пояс; поколение' Meyer 2007, 84, сочи успоредици в лат., герм. и слав. езици; *valle* 'хоро' Meyer 2007, 524, от итал. *ballo*): *А̀, валè б̀резе во на̀ше с̀ело*. Шиц.;

ва̀р ('гроб' алб. *varr* – Orel 1998, 495, от лат. **orna*): *Как се п̀иѝе ка к'е б̀идеме во брако̀ви, и за ѝмр̀иенѝето, го кара̀ме на ва̀р* – Боб.;

гр'̀ук'е (алб. *grykë* 'гърло; устие на река' Meyer 2007, 181, паралели с лексеми в славянски и др. европейски езици): *М̀ѐг'у гр'̀ук'е се ва̀к'е и па̀г'а рѐка и с̀ела има ва̀к'е*. Шиц.;

г'̀уре (алб. *ngjyrë* 'цвят' – Orel 1998, 300, *ngjuej* от лат. *unguere*): *И око̀ло имѝе о̀вдѝтийа, имѝеше чер̀ешне м̀ного: тренда̀фили* (замка от гръцки и в бълг.)... *тренда̀фили ги имѝе донес̀ено от Булг̀арийа. Тренда̀фили малечки, г'̀уре, роз̀ь* (алб., от романски, съответно на бъл. *розов*), *фрит букуру̀и*. Боб.; *Ка к'е уста̀й т̀иѝе жел̀езото т̀уйека и к'е го п̀ул'а, г'̀ур, к'е го п̀ул'а; С̀едум са во д̀ун'а во г'̀уройте*. Шиц.;

згатѐр̀о̀вийе (срв. Orel 1998, 111, *gatuaj* < **gatovati* Slav.): *Н̀ека си има̀т, с̀ек'и си има̀... не т̀и пра̀им н̀ишту. Не т̀и згатѐр̀о̀вийе да т̀и пра̀й н̀ишту...* Гин.;

И`мат едни сѐла – еднакви: Г`и́неец, Клѐн`е, Ворни́ца и Трѐбишита – бугарско. Дру́ги онде, се згагеро́виа. Гин.;

кастѐла (алб. *kastile* ‘нарочно’ Meyer 2007, 233, от тур.) *Дѐте досѐги спà, го разбудиа кастѐла дѐца.* Шищ.;

клòш (название от областта на шивашката терминология, вид конец); *мендàш* (алб. *mëndafsh* FShS, 708, Meyer 2007, 318, от лат. *metaха*, връзка и с гр. *μετάξι*): *Клòш ести мендàш: Све гу ùмаме киндисвàно* (заемка от гр. БЕР, II, 370) *сàми, сàми. Конѐцот што ести киндисвàно се зòви клòш. Клòш ести мендàш, велìме, ѐ! Сòс. Сѐс е мендàш.* Боб.;

лѐзет`* (алб. *lezet* ‘сладост, приятен вкус’ – Meyer 2007, 284, от турски): *Сйà шо к`е до̀йе тàм лѐзет`. Шищ.;

лòй (алб. Пој ‘вид’ Meyer 2007, 296, от гръц.): *Òвйе сет от лòйете нъ бж̀кът* (хлябът алб.) *што сме йàле, нъ жй̀та.* Шищ.;

мбàр`* (алб. *mbarë* ‘правилно, добро, благоприятно’ Orel 1998, 248, табуистична употреба на лат. *impar* ‘неравномерно, неравно’, *to mbarë* ‘това е добре’): *Со здравй̀е! Со мбàр`. Стебл.;

мòша (от алб. *mòsha ime* – ‘моя възраст’; *mòshë*, FShS, 738; Orel 1998, 274, *mòshë* староалб. **mātušā* производно от **māti-* > *mot*, заето от рум. *moș* ‘дядо’ след промяна на **-t(i)š* в **-š-*): *Ти што̀ дѐца ùмаш, што̀? Две мòмчета. Мòша тй̀ме.* Гинев.;

пл`àка* (от алб. *plak* ‘стар’ производно ‘старица’): *Се òни, òни да бй̀ла àлбанка би рѐкле пл`àка;

плàката (алб. ‘рана’ Meyer 2007, 392, от итал.): *Мѐсо ùе трѐгнато от плàката шо бѐше се сòбрала от граф;*

прìнд (алб. ‘родител’ Meyer 2007, 403, от лат. *parentem*): *Твòйте дѐто ùмаш рòда, как ти бй̀ѐха, рòда, прìндовете.* Шищ.;

п̀ршт̀унй̀е – алб. *përshypje* – ‘впечатление’ (срв. Orel 1998, 322, *përshat* и.е. **sthā*): *Пò ми напрàи п̀ршт̀унй̀е. Чѐтири днй̀ и чѐтири вѐчери сàмо сме вй̀жали. Се вй̀жаше Лòндра ка в рòце да ùа ùмаше.* Стебл.;

уканàчи (алб. *kënaqësi* ‘удоволствие’): *Па ми вѐле, д`ѐте, во Сòфийа уканàчи* (прекара приятно, с голямо удоволствие – алб.), *увй̀де.* Шищ.;

фàреф̀ус (от алб. *farrë* ‘роднини, близки’ Meyer 2007, 146–147, успоредици в бълг., рум., гр., заемка от герм.): *Й̀ено пàрче дòма к`е го остàйет, й̀ено к`е го дàдет во фàреф̀ус, й̀ено к`е го дàдет ф̀у̀кари, кой ùе ф̀у̀кара.* Бор.;

фат (‘късмет, сполука’ алб. *fat* – Meyer 2007, 147, лат. *fātum*). *Да нѐмаме фат* (късмет алб.); *На фил`ан* (едно, някое, еди кое си алб.) *мѐсто сум ти нàшоф тѐлефон.* Шищ.;

филòйе (от алб. *filoj* < лат. *filum*, Meyer 2007, 151, бълг. ‘начало, начално, начално училище’) *Дѐмето учй̀ филòйе.* Треб.;

флетòре (алб. *fletore* ‘тетрадка’ – Meyer 2007, 154, от итал.): *Мòра да дàдет флетòрин`а.* Шищ.;

ф̀утай (алб. *fut, fus* Meyer 2007, 162, ‘stie brenda, fsheh’ – бълг. ‘п̀хни се, скрий се вътре’. Според Оре́л *futem* (Orel 1998, 106, староалб. **sputja* с подвижно *s*, свързано с лат. *putō*, лит. *Spáudyti*). *Гòре, гòре, ф̀утай, ф̀утай!* Гб̀рдоТреб.;

хѐлма (алб. *helm* ‘отрова’ Meyer 2007, 200 от герм.) *Зѐма от нй̀ма хѐлма.* Шищ.;

шкримтър (алб. *shkrimtar* – ‘писател’ Meyer 2007, 475 *shkruanj* < lat. *scribere*): *Е писано, го имат писано еден шкримтър булгар, го има четоно ѝа, ама не го паметвам ѝч.* Гинев.;

шочерѝа (алб. *shoqëri* ‘компания’ – FShS, 1169; алб. *shok, shoq* ‘приятел’ < лат. *socius, socia* – Meyer 2007, 476); *ба̀бо* (алб. *baba* ‘татко’ от турски): *Мѝй ба̀бо ѝн бѝдеше ѝвде мнѝгу пѝзнат, мнѝгу шочерѝа ѝмаше.* Треб.

От примерите личи морфологичната адаптация на прилагателните: *Ама ѝсто ко ѝвой такѝва, ѝма и со пѝйк’е меканѝчно* (алб. *tekanik*, международна лексика) – приема български суфикс *-ен* и българска фонетика с промяна *к > ч* на крайната съгласна от корена на прилагателното. Пуст.

По пътя на интерференцията в диалектната реч проникват формули от традиционния за Албания етикет при официалното общуване:

бѝф мѝй мѝр (*bofë mirë* ‘да ти е най-сладко’, Meyer 2007, 325, идентично със старославянско *милъ*, успоредици с прус., лит., на базата на *teilas* гр. *μείλιχος, μείλια*): *Їѝно дѝте пѝригнд’ѝт и бѝф мѝй мѝр!* Шищ.;

гѝзѝар: *Аѝ гѝзѝар* (алб. *gëzuar* ‘радвай се, наздраве’)! Шищ.;

ордѝни (от алб. < *urdhër-* ‘заповед’, ‘заповядай’, Meyer 2007, 519, от новогр. *ορδίνια*): *Пѝушѝи? Ордѝни!* ГбърдоКолата;

пѝригндѝтѝе (алб. *përshëndetje* – бълг. ‘за здраве’; ‘поздравление’ < *shëndet* – Meyer 2007, 470, от лат. *sanitātem*): *Аѝ вѝди ни пѝригндѝтѝе* (алб. *përshëndetje* – бълг. ‘за здраве’; ‘поздравление’ < *shëndet* – Meyer 2007, 470, от лат. *sanitātem*) *ни и хайде пѝсле...* Шищ.;

фалеминдѝрит (алб. *faleminderit* ‘благодаря’, според Meyer 2007, 145, *fal* от бълг. *хваля*): *Фалеминдѝрит, дѝбре си дѝшла...* Шищ.

Интерференция с албански се среща при назоваването на числата, месеците и изобщо елементите на календара. Ако се изхожда от наблюденията на Хъдсън, според които наименованията на числата от 1 до 10 спадат към най-неподатливите на заимстване елементи (Хъдсън 1995, 87), то може да се заключи, че тук ясно личи разграничението между интерференция и заемане – срв.:

г’аш (алб. *gjasht* ‘шест’ Meyer 2007, 186, идентично със старочерковнослав., според Майер, а по-същество със старобългарски *шестъ*), *итам* (алб. *shtatë* ‘седем’ Meyer 2007, 481, стинд. *saptá*): *П’ѝт, г’аш* (шест) Бор.;

г’аштѝмбѝдѝт – ‘шесна̀йсѝт’. Стебл. (алб. *gjasht* ‘шест’ Meyer 2007, 186, идентично със старочерковнослав. *шестъ*; алб. *dhjetë* ‘десѝт’ Meyer 2007, 137, корен и.е.); срв. също: *На трѝмбадѝѝт мѝй. Тринѝсте мѝй.* Боб.;

гѝит (алб. *gusht* ‘август’): *Брѝзда за вѝдене да му се нѝпрай, и че го вѝдиме пѝсле свѝ лѝто, дѝго, на итѝатор, на гѝит, вѝк’е. И пѝсле к’е пѝчне да пѝшта кѝкри, че го бѝреме. Вѝк’е во кѝкри се праѝ. А си вѝдела?* Бор.;

д’унѝчи (‘две хиляди и първа’ алб.): *Д’унѝчи сѝм бѝла во Амѝрика;*

нѝмиѝе нѝнчин дѝ’зет е кѝтѝр (хиляда деветстотин четирѝсет и четвѝрта – алб. *njëzet, dyzetë* староинд. *vīśatī*, лат. *vīginti*): *Нѝчи кѝга бѝше нѝмиѝе нѝнчин дѝ’зет е кѝтѝр* (хиляда деветстотин четирѝсет и четвѝрта – алб. *njëzet, dyzetë* etc. староинд. *vīśatī*, лат. *vīginti* Гин.;

п’ѝс (‘пети’ алб. *pesë* Meyer 2007, 378, от и.е.): *Во п’ѝс мѝй, пѝти мѝй, к’е стѝнет во сѝба рѝно;*

штатор (алб. *shtator* ‘септември’, Meyer 2007, 481, *shtatë* стинд. *saptá* ‘седем’): *Ѹка! штатор не трѣбит да е толку горѣщина. ЗѸме многу студено к’е бѸдет.* Стебл.; *А, за вадѣжане коѣа штатор. Штатор, тѸга се вадѣжае. Во врѣк’е и дома.* Бор.; *Во март, дѸри во прѸл, се сѸйе овес, Ѹѣчмен, а ѣри пролет’ен, и Ѹѣсен пѸк’и, у штатор се сѸйе ѣри.* Шиц.

Както показват етимологичните справки, названията на числата в албански са от стари индоевропейски корени, често преминали през славянски. От примерите личи, че обикновено употребата българските и албанските названия на числата се смесват произволно в потока на речта.

От албански се възприемат и редица наречия и неизменяеми думи, вероятно заради честата им употреба – срв.:

вѣтем (от алб. *vetë* ‘само’ Mejer 2007, 530, 531, корен и.е., Майер прави връзка със старочерковносл. *svojtŷ*): *СакѸйѣ вѣштѸи не се вѣтем во кѸштата мѸа, сѸете кѸште.* Боб.;

домоздо (‘разбира се, без друго’ алб. *domosdo* FShS): *ВѸсоко мѣсто, та те домоздо (необходимо – алб.). КѸко да бѸде во вѸсоко мѣсто. Сѣ вѸка пѸк’е Ѹѣно.* Шиц.;

мѸревеш (алб. *marr vesh* ‘разбирам’): *иѣно тракул’ тѸѣ ми Ѹдри, а мѸревеш, и пѸсле ми даде апчича, лѣка пѸлека, ама многу пѸлека ми се наринаа.* Шиц.;

Ѹсе (‘или’ алб. *ose*) *И сѣга: ти си мѸслиман, Ѹсе си Ѹртодокс, ако ти се родѸ тѣбе сѣга, жѣна к’е ти рѸди дѣте дѣѸче, ДѸбра да го назовеш нѣма вѣѸк’е Ѹртодокс, мѸслиман да се назувивам Ѹа.* Шиц.;

пѸ (‘да’ алб. *po*). *А ГѸранец, пѸ.* Шиц.; *по, пра* (алб. *po pra* ‘ами да’ Meyer 2007, 395, от лат. *porro*): *По, пра, мѣ кѣрмак го вѣлим, кѣрмак.* Пуст.;

пѣрфундемѸште (алб. *përfundshëm* ‘накрая’ FShS 1998, 894; Meyer 2007, от лат. *fundus*) *Нѣ знам дал си Ѹа чѸвала или нѣ, и пѣрфундемѸште (накрая – алб.) Ѹвде прѸшали таму вѸкнале.* Шиц.;

шпѣт (‘бързо’ алб. *shpejt* Meyer 2007, 477 връзка с лат. *expeditus* и със старочерковнослав. *srĕhŷ*) *Г’и пѸѣ и шпѣт Ѹна да ми доѸет па и шпѣт Ѹвде к’е ги прѸѣм.* Шиц.

Интерференция с албански се среща при назоваването на цветовете:

г’Ѹр; кѸч (алб. *i kuq* ‘червен’ Meyer 2007, 269, лат. **sosseus = coccinus*): *Цвѣт, нѣмае т нѣкой, г’Ѹра, г’Ѹр е кѸчѸа, чарвѣна.* Боб.; *К’е го с’ѣчеме, на чѣтри п’ѣсой (ries алб. част от ром.), и к’е ги тѸриме во кѸзан; иѣчмен е тѣка пѸ-Ѹрвен, тѣка кѸч (червен – алб.) Ѹе.* Шиц. В случая при интерференцията се забелязва и употреба на съответната за албански език граматична форма със съединителен член на прилагателното;

бѸѸ чѸѣлли (алб. *bojë* заемка от тур., известна в бѸлг. + алб. < *qiell, ngjyra* и *qiellit*, Meyer 2007, 418, от лат. *caelum* – ‘небесносин’, рум. *cer*; Meyer 2007, 80): *БѸѸ чѸѣлли. иа и са ѣсти от стѸ и прѸ годы’не.* Боб.

Среща се и проникване на думи, които са производни от названията на цветовете. Така в български функционират названия със значение ‘зелено, зеленина, зелени пролетни растения, които се употребяват за храна’, съответни на алб. *jeshil* (Meyer 2007, 214, от тур. *jeshil* ‘зелен’). В българските диалекти се открива: *И га чинѸме со копѣве, така, сол’вам Ѹѣшил’, нѸѸ му вѣлиме Ѹѣшил’ и на кѸѸ нас*

йазик, сой излѣгве сѣга на л'йѣто, шо жа порасте овой. Боб. Както личи от последното изказване, информаторката възприема и употребява албанската дума като заемка в диалекта. По същество тя представлява случай на интерференция, защото в регионалния код е регистрирана дума за това понятие, но очевидно българската лексема е отстъпила място на чуждата поради ограничената употреба на диалекта като средство за общуване. В крайна сметка случаят от езикова интерференция преминава към езиково заемане – приобщаване на чуждия елемент към собствения речеви код.

По-често в речта може да се открият примери, от които се вижда, че съзнавайки употребата на елементи от два различни езикови кода, в процеса на общуването говорителите превеждат българското диалектно съответствие на думата или израза, който са използвали. Затова именно те се квалифицират като случаи на междуезикова интерференция, а не като заемки. Поради билингвизма понякога се открива интерференция и при най-обичайни думи от бита:

àur ('въздух' алб. *ajër, erë* – Meyer 2007, 42, връзки с итал. *ajero* от лат., гр. *αἴρο*, старочерковнослав. *airъ, ajerъ, aerъ*): *Тàкво мѣсто йѣ, вѣсоко мѣсто йѣ, ка вѣкаме мѣе àur – дѣхот йе рѣток.* Шиш.;

г'ѣла (алб. *gjellë, gjella* 'ястие, стотвена храна' – Meyer 2007, 186, сръб. *йело*): *К'е ги намесиме за крàва. Да йàде крàва, г'ѣла, рàна.* Бор.;

гр'унка (алб. *grykë, fyt* 'гърло' – Meyer 2007, 181, фонетично сходство със старочерковнослав. *кръкъ* 'qafë' – 'врат', старовисоконем. *quërcha*, ест. *kurk*, унг. *kurk*): *Се зòве гр'унка. Го пòлниме со вѣно. Кàй на гр'у̀кa. Нѣе, нѣе вѣкаме г'ѣрло, г'ѣрло.* Боб.;

к'утѣт (алб. *qytet* 'град' Meyer 2007, 422, лат. *civitatem*): *Во кòй к'утѣт тѣе?* Шиш.;

лѣле, лѣлета, луленѣшта (алб. *lule* 'цвете', във форма за мн.ч. с българско окончание. Срв. Meyer 2007, 293, *lilium*, вр. с *lunáth, λειβάδι*, както *kolubë* слав. *koliba*, новогр. *λουλούδο*): *Луленѣшта ймаме киндисвàно* (заемка от гр. и в бълг. диалекти вж. БЕР, III, 370). *Цвѣтоѣе. Ймаме нѣе на кàй нас йàзик му велѣме луленѣшта. Сѣс луленѣшта, лѣлета* (втори тип бълг. окончание за мн.ч.). *Цветѣлете тѣй што им се вѣкае.* Боб.;

лѣлѣе-дѣлѣли (алб. *luledielli* – от *lule* + *diell, djell* 'слънце', Meyer 2007, 123, може би от *deglo < *deg-*, *djeg*, вж. *djek* или *delno < *dal* 'dal, buroj' – бълг. 'излизам, изтичам', вр. с *ἥλιος* от и.е. *us-* 'djeg, ndriçoj' – 'изгарям, осветявам'): *Мàс ести мàсло, шо се ч̀ни от крaвѣѣте, от оф̀цѣѣте, от кoзѣѣте, а мàсло – сой ѣсти во шишѣнѣца, от лѣлѣе-дѣлѣли. Се зòви, се зòви лѣлѣе дѣлѣли, жош ѣсти збòр нòф. А се зòви лѣлѣе цѣвѣт – гу зòвѣем.* Боб. Срв. също и други названия на цветя, които се образуват с компонент *лѣле*: *лѣле лaк̀уми ка б̀ере трѣмк'е* ('маточина', няма точно съответствие в алб. според FShS, където е отбелязано само названието *balsam limoni*, но тук *llokum* FShS, 653, 'локум, нещо много сладко') Бор.;

пр̀уши (алб. *prush* 'жив въглен' – Meyer 2007, 405, и.е. *prus-*, *peus-*, стинд. *pruṣṇāti, pruṣati*, лат. *prūna, prūrio*, гот. *frius* 'студен'): *Во м̀нгàло извaд̀име, пр̀уши извaд̀име... Ж̀у̀ер, è! Ж̀у̀ер.* Боб.; *Кàй ги зòвиме на кàй нас йàзик? Пр̀уши. Кà му*

вѐлите вѐе прѹши? – *Жар?* (отговор от събеседника на книжовен български език) – *Жѐр, ѐр та̀ка*. Боб.; *Прѹши се вѐка ар̀наѹчки*. Шищ.;

п̀н (алб. *punë* ‘работа’ – Meyer 2007, 407, от гр. *σπεύδο, σπουδή*, с които е свързан и лат. *studēre*): *На п̀н, на п̀н. На ра̀бота, на ра̀бота*. Бор.;

р̀п (алб. *rrip* ‘колан’): *Нѹ̀е ѹ̀е р̀п, р̀ѹ̀емен*. Боб.;

ѹ̀ичим (‘храна’ алб. *ushqim* Meyer 2007, 520, от лат. *vesco*) *Мѐсо нѐѹ̀баво, нѐка̀й нас, нѐ. нѐѹ̀баф*. Шищ.;

фѝат (алб. *fshat*, Meyer 2007, 159, от лат. **massatum*): *Во Ё̀лбасан та̀мо е напра̀вил п̀от, ѹ̀ма ра̀ботано т̀ри го̀дини на фѝат Ё̀лбас̀ани, сѐло от Ё̀лбас̀ан, п̀осле е от̀иден на Го̀ло б̀ърдо*. Гинев.; *Во фѝатой да сѐѹ̀ме, да ра̀ботиме ко̀мпири*. Шищ.

Интересен случаи при междуезиковата интерференция са тези, при които проникналите от албански език елементи представляват думи от славянски произход – срв.:

т̀ѹ̀м (алб. *tym* ‘пушек’ Meyer 2007, 515, вж. *thymjanë*, сродно с *tim*, *tym* от старославянски *дуть* < *дымь* – срв. БЕР, I, 300): *О̀ва се з̀ови, ка̀й нас ка̀к се з̀ови мо̀ри, Болга̀рски ка̀к се з̀ови?* – *Дим, пушек, чур, ка̀деш. – Ка̀деш. Нѹ̀е му велѹ̀ме ка̀деш. Нѹ̀е му велѹ̀ме ка̀т*. Боб. При назоваване на различни диалектни думи от българския езиков континуум говорителката веднага разпознава познатата лексема, като я отбелязва в два словообразователни варианта – *кат* и *ка̀деш*. Това съответства на данните от БДА за лексемата в говора на с. Бобошица (БДА ОТ, к. № 5). Но същевременно от картата личи, че думата *дим* е разпространена на големи територии в българската езикова територия, откъдето е влязла и в книжовния език. Тя се среща и в северните говори от географската област Македония, както и в моравските говори. Зад междуезиковата интерференцията – погледнато на явлението от синхронна гледна точка, стои фактът за междудиалектна интерференция – преплитането на различни диалектни особености от диахронно гледище.

Такива примери откриваме и при интерференцията в названията на месеците от славянски произход. Срв.:

черш̀ор, ко̀рик, ж̀ентар – *Qershor* ‘юни’, *Korrik* ‘юли’; Meyer 2007, 253, 254: *korr; kuarr; korrik* ‘muaj i të korrave, qershor – korrik’ – бълг. ‘юли’. Според Майер от *kosra- kās-ra-* във връзка със старослав. *косорь-*, сръб., бълг. и др. < *коса* ‘земеделско сечиво за косене’ (БТР, 364) – алб. *kosë*: *Студен̀ото апрѹ̀лѹ̀а и ур̀ѹ̀ата, нѹ̀ гу зна̀м ка се вѐли ка̀й нас, шо ѐ̀сти во ко̀рик, во ж̀ентар, ѐ̀сти ѐ̀на*. Боб.; *О̀вде ка до̀ѹ̀е сѐга ма̀й, а ѹ̀де во ко̀рик ; Ако са̀каш да га разбер̀еш о̀вѹ̀е шо вѐлеше, вал̀е (хоро алб.) пра̀во; Ка се о̀ткрие врѐме, з̀еват мла̀ди мѐсо, о̀дат на пла̀нина во ко̀рик; Сѐга сме ма̀й, ка̀й ко̀рик, к`е до̀е во четир̀на̀йсе, бо̀жем к`е са̀ка, к`е му гу ва̀д`им*. Шищ.

В говора на с. Бобошица, Корчанско са запазени редица старинни названия на месеците, които се свързват с най-старите слоеве на славянската лексика (срв. Младенова 2013, 89–109). При наличието на толкова добро запазване на думите, свързани със старобългарската лексикална система, интерпретацията на използването на лексемата *корик* като резултат от интерференцията с албански, може да се оспорва. То може да се възприеме по-скоро като един от най-ярките

примери, който показва, че албанският език изпълнява ролята на своеобразен ковчезник на славянското езиково наследство, съществуващо и в местните диалекти, така както в тях съществуват и отделни фонетични елементи, наследени от старобългарски – напр. назализмът. Наличието на многобройни старинни заемки от славянски произход в албанския книжовен език само спомага за тяхното съхранение и в системата на диалектите. Затова и информаторите казват: *Ëсте збордџи мнџгу вџти* (стари). Боб.

Така от синхронна гледна точка като резултат от интерференцията с албански трябва да се разглежда и употребата на лексемата *лџа* ‘лџица’ – алб.: *lugë*: *И ъна лџа, ъна алџица от сџс ъсти, џо за нџше дџенови, ти се чџни дџбре*. Боб. Но в албански *lugë* се определя еднозначно като заемка от славянски (Meuer 2007, 293). Тя се различава само по фонетичните си особености от книжовното българско название *лџица*, битуващо в диалектите в различни фонетични варианти, които засягат главно облика на групата *-ъл*, както личи и от примера от говора на с. Бобошица. Поради словообразователната си структура лексемата, която е съхранена в албански език, показва и друг фонетичен вариант на корена, в който отсъства палатализация пред съгласната *и* от наставката. В българските диалекти в Албания се употребява и лексема *карџвица*, образувана със същия суфикс и с близко значение – ‘голяма лџица, черпак’: *К”е нџмаџеш тџнсийата мџсду и к”е тџриш ъднџ карџвица во тџнсийа*. В речника на Г. Майер е отбелязана лексемата *karavele, kravele* ‘малък хляб’, което той свързва със славянското *кравай*, с успоредици и в гръцки език. Посоченият по-горе пример от говора на с. Бобошица показва, че употребата на думата *карџвица* се свързва с приготвянето на изделия от малко количество тесто – срв. у Майер тълкуването на славянските примери като вид тестено изделие (Meuer 2007, 230). В БЕР се посочва лексемата *Каравела* – прякор от Копривщица, за която се отбелязват паралели в албански (БЕР, II, 229–230). Употребата на лексемата *карџвица* в българските говори в Албания би могла да бъде определена като още един случай на старинни общи названия между двата езика.

Наличието на общи елементи между българските диалекти в Албания и албански език може да се отбележи и на морфологично равнище. Тя се наблюдава и при запазването на старинния облик на формите на глагола *съм* – срв. 3 л.ед.ч. сег.вр. *ъсти, ъст*: *Сџй ъсти кџпен; Каџтџта ъсти вџта; Ёџти нџва, н_ъсти мнџго стџра*. Боб.; *Ќва к’ъркџ м’џйе џъсти, учџтелка џъсти, во Корча*. Пуст.; *Дџте ъсти џсем...* Треб. Отбелязани са и примери, в които глаголът се употребява със значение за 3 л.мн.ч. сег.вр.: *Тџе сџ ъсти чорџтине*. Боб.; *Ëсте збордџи мнџгу вџти*. Боб. В облика на глагола *съм* личат редица старинни общи черти между балканските езици. Съпоставката с данни за албански и гръцки език показва успоредици в развоя по отношение на загубата на йотация – срв. в алб. *jam*, според Майер развито от *et* на базата на индоевропейски *ésmi*; гр. *џџи* (Meuer 2007, 211), новогр. книжовно *џџаџ* (БЕР, VII, 664; Леџко, 179; Папагеоргиу 1985, 83). Б. Цонев описва глаголните форми от с. Киречкџой, Солунско *исам, исџ, и, исме, ъсте, иса* (Цонев 1984, 543). Подобни облици без редукия на началната гласна са записани в Бобошица, Корчанско: *Тџко нџе џто ъсме пџ-стџри и чинџме тџка; Тџка кџй ъсме сџми; И`ма нџве, тџко не рабџтае кџт. Зџш ъсте мнџго*

skàti. Поради приликата на лиците в южните български диалекти с тези в балканските езици бихме могли да допуснем в тяхното запазване в диалектите балкански тенденции. Същевременно в тях личат и старинни общи особености на и.е. езици, както и близост с романските езици – срв. фр. *il est un homme (той е човек)*.

Друг ярък пример за взаимно влияние между албански език и българските диалект в Албания е употребата на един устойчив израз, съдържащ славянския глагол *жййа//живея*. По своето изходно значение той представлява клетва, но в потока на речта се употребява със значение за потвърждаване на истинността на твърдението. Употребява се не само сред българите в Албания, но и във Вардарска Македония – срв. в прилепския говор: *Оти жими таткоа душа; Жими Господ и жими Богоройца оти не сум ти го дал; Аман, джанъм ага, жити царзка глаа, суди прао, жити старос(т) дали има прао да ме яди*. (Антонова 1998, 414). В говора на с. Бобошица е отбелязан в следните примери: *Жими бѐса* (алб. *besë* ‘доверие, вяра’), *жйми кока* (алб. *kokë* ‘глава’), *жйми бубайка* < *бубайко* < алб. (вж.), както и *жйми татка*, *жйми майка* – срв.: *И кушуљѐте, за тѐс кушуљѐе пийѐме; Жйми мачна кушуљѐа, зди са чѐни шѐм грѐш (shumë grashë* алб. ‘много жени’); *Жйми глѐвата с кѐмен’е, жйми глѐва...* Боб. Може да приведем обясненията на информаторката по повод на употребата на израза: *Клѐтва. Здиш ѐзѐико нѐш ѐсти мнѐго, мнѐго стар. Нѐсти ни булгар ни мак’ѐднас. Ёсти ѐзѐик кѐй нас што велѐме. Жйти, жйти. Да жйвее*. Боб. Езиквата интерференция с албански тук засяга на първо място речевото поведение – употребата на клетва за потвърждаване на истинността на твърдението в потока на изказването, което не е характерно за речевите изяви на съвременния българин. При самото оформяне на израза се употребява устойчив елемент, който е от славянски произход, в неговия старинен облик – от форма *жййа, жиеш*, вероятно от инфинитива *жити* на глагола *живея* (Антонова 1996). Това показва, че взаимната интерференция се осъществява от един архаичен период и до наши дни, поради устойчивия характер на израза. Към старинния устойчив компонент се прибавят допълнителните променливи елементи, които могат да бъдат изразени и с български и с албански по произход лексеми.

Безспорно от славянски произход са и глаголт *mërzi* ‘притеснявам’, съществителното *mërziqe* ‘притеснение’ (АРС, 546, 547). БЕР посочва, че в албански *mërzit* ‘мразя, скучая’, *mërzi* ‘скука, тъга, отвращение’, са заети от славянския субстрат. Г. Мейер посочва *mërzit* ‘urrej, hidhëroj’ бълг. ‘мразя, съжалявам’ (според АРС бълг. ‘безпокоя’), заето от сръбски *mrziti* ‘urrej’ бълг. *mrzi* *me* – алб. ‘më mrëzit’, старочерковнослав. *mrъzëti* ‘abominari’ лат. – бълг. ‘отвращавам’ (Meyer 2007, 321). Глаголт се употребява и в българските говори: *Ама нѐма да се мѐрзиш*. Тучеп.; *Си се умѐрзила, мнѐгу си чѐкала; Си дошол от рѐбота, ама ѐдѐден ѐзмързен*. Шиц. В съвременните записи от българските говори в Албания ясно личи влиянието на албански във формите с наличие на предпоставен у-елемент, произхождащ от краткото енклитично лично местоимение за дателен падеж (3 л. мн.ч.), с което се свързва безличният глагол, като в албански език: *u-kërkova, u-kërkuash* ‘попиташ’, *u-lidha* (свързах) (АРС, 511, 514). Лексемата е широко разпространена в славянските езици с успоредици и в украински

мерзѝти ‘опошлявам се, потъвам в кал’ (БЕР, IV, 416–417). В книжовния български език глаголът е разпространен като безличен – *мързи ме* ‘нямам желание да работя, обхванал ме е мързел’ (БТР, 453). Тъй като лексемата е книжовна, нейното разпространение в диалектите с това значение не е проследявано последователно. В Архива на БДР тя е отбелязана в Олшанка, Украйна – *мърдзъѝ* ‘мързелувам’. Това значение, което се свързва със семантичния признак ‘нямам желание да работя’ представлява едното значенията на глагола в българския език. На диалектно равнище са отбелязани и значения, които се характеризират с основен семантичен признак ‘изпитвам отрицателни чувства към някого или нещо, мразя, отвращавам се’. То е широко разпространено в диалектите – срв. *мързе* Гоцеделчевско, *морзи мѝ* Родопите; *мързѝм* Трънско; *мрѝзем* ‘права да ме мразят’ Царибродско и др. В някои български говори са отбелязани и двете значения на глагола – срв. напр. с. Радуил, Самоковско, както и в Странджа: *мързѝ ме* ‘нямам желание да работя’; ‘мразя’ и др. (БЕР, IV, 416–417). Освен многозначността на диалектно равнище заслужава интерес специфичният механизъм на езиково взаимодействие между албански език и българските говори в Албания. Албанският език, в който лексемата се явява славянска заемка, представява благоприятна езикова среда за запазването на нейния семантичен обем. Този процес може да се разкрие и при други лексеми, общи за албански и българските диалекти в Албания.

Като случай на интерференция с албански трябва да се разглежда и употребата на съществителното *вълнет* – ‘желание, воля’: *А вълнет, вълнет и да ѝ маш тренинг* (заемка от англ. РЧД, 284). Шищ. Според Г. Майер в албански език то е от гръцки произход – срв. *vollë*, новогр. *βούλεμα*; *βουλή* с успоредици в лат. *vult'* ‘senat’ (Meyer 2007, 540). Твърде голямата близост обаче със славянската дума *воля* във фонетично и семантично отношение ни отвежда към данните в БЕР, където са посочени успоредици в лит., старовисоконем., староинд. и авест. (БЕР, I, 175–176). На тази основа може да се предположи, че и тук от диахронна гледна точка става дума по-скоро за старинни общи елементи между балканските езици.

Прилагателното *вет//в'ѝет* ‘стар’ – алб. *i vjetër*, споменато по-горе, също се свързва с балканското, славянско и общо индоевропейско наследство в албански език – срв.: *Сѝй ѝсте от пендѝсе – шесдѝсе в'ѝет. Какѝе от койѝа годѝна? Чин е педд'ѝет в'ѝет* (сто е педесет години). Боб. Както личи от примерите, в диалекта то се употребява без словообразователния формант *-ѝr*: Според Г. Майер в алб. *vjet, vit; e vietra, viet* съответства на гр. *φῆτος*, лат. *vetus*, старочерковинд. *vatsá* ‘година’, саточерковнослав. *vetъhъ* ‘стар’ (Meyer 2007, 538), според Орел *vjetër* < lat. *vetterrem* (Orel 1998, 512); *vit, vjet*, староалб. **weta*, гр. *ἔτος* (Orel 1998, 509).

От славянски произход в албански е и названието *djelë* ‘неделя’. В единични случаи то е отбелязано в речта на информаторите именно във вида, в който се среща в албански, вместо в обичайния за българските вариант *недел'а*: *Кѝ_не к'ѝe дѝде во дѝл'ѝe*. Шищ.

Специално внимание заслужават и случаите на интерференция с албански, при които се стига до употребата глагола *дорѝм* от алб. *dhuroj* ‘подарявам’ – срв.: *ѝа дорѝм со свѝ сѝрце!* Боб. Нейният морфологичен облик се адаптира към българския език. Според Г. Майер глаголът в албански е от латински произход <

лат. *donare* (Meyer 2017, 139). Същото е и мнението на Орел, който привежда от албанските диалекти форми *dhurëti*, *dhunëti* ф-миме с *dh* от гр. *δῶρ-* (Orel 1998, 84). Според БЕР българското *дар* и неговите производни е сродно с гр. *δῶρον* и алб. *dari*, *darit*, *daris* (БЕР, I, 319–320). Десницката посочва славянски произход на този глагол в албански (Десницката 1968, 127). Интерференцията с албански в случая най-вероятно спомага да се реализира обратното възприемане на различни варианти на общобалканска лексика, която обаче е заета в албански от славянски, а при това се намира в родствена връзка и с латински език.

Според Г. Майер заемка от турски език в албански е лексемата *у̀лук* – алб. *luk*, *ulluk çatie* ‘улук на покрива’ (Meyer 2007, 293) от тур. *oluk*, *uluk*, с успоредици в гр. *ἀλάκι*, бълг. и др. – срв.: *И кај нас у̀лук и албанск’и у̀лук. Ёсте мно̀го зборови што ёсте мод’ѝрни, и велѝме кај албански и кај нас.* Боб. Орел посочва *ulishtë* ‘малка вана’ slav. **ulišče* < **ulьjъ* ‘кошер, корито’ (Orel 1998, 484). Близостта във фонетичния състав и семантиката на думите *улук*, *улей*, *улиште*, *улица*, според мен, сочи възможността и тя да бъде третирана като обща между славянските и балканските езици (срв. Младенов 1941, 651). От изказването личи, че носителите на диалекта съзнават наличието на общи елементи между техния език и албански. Те ги обясняват във връзка с по-разпространената тенденция, лексиката, свързана със строителството и техниката да се възприема от албански. Но в конкретния пример вероятно става въпрос по-скоро за запазването на общи за славянските и балканските езици елементи.

Интересен феномен в речта на българите в албания представляват случаите, при които те превеждат на албански употребените български диалектни думи или фрази. Това се дължи на факта, че в ежедневната речева практика обичаен за тях е албански език. Така заради стремежа да „нормализират” своето изказване на български, да го уеднаквят с ежедневната си реч, и същевременно да избегнат възможността да останат неразбрани от тези, които не владеят местния български диалект, те понякога се самопревеждат. Срв. напр.:

бранѝме – р̀уайме (алб. *i ruaj* – Meyer 2007, 433, от старослав. *hraniti* във връзка с лат. *prohibēre*): *Ги бранѝме нѝе. Ги бранѝме, дометон* (алб. *domethënë* ‘значи, тоест’), *ги р̀уайме* (алб. *i ruaj* – Meyer 2007, 433, от старослав. *hraniti* във връзка с лат. *prohibēre*). Боб.;

пон̀ар – а̀вул (алб. *avull*, според Майер от староалб. **abul* от староинд. *abhṛá*): *К̀а му велѝме м̀оре, пон̀ар, а̀вул, пон̀арта помѝнви т̀у̀ва, и изл̀егви т̀а̀мо, изл̀егви, т̀а̀мо ракѝѝа... Т̀ака. Т̀а̀мо помѝнва пон̀ар, пон̀ар от чарнѝчка; Т̀о̀ѝ кап̀акун* (заемка от тур. в балканските езици – вж. БЕР, II, 234) *ѝма ѐден кај с̀ан* (заемка от тур. *sar*, заето и в сърбохърв. БЕР, VI, 486–487) *и си се кл̀ава вн̀атри, пон̀арта у̀дри кап̀а̀ко, и во кап̀ак се в̀арна во а̀вул, во п̀о... к̀а му велѝте в̀ѝе, пон̀ар.* Боб.;

се нап̀ална, п̀ално – пл̀от (заемка от алб. < лат. *plētus*, староинд. *prātá* Meyer 2007, 394): *С̀о̀ѝ се нап̀ална м̀но̀гу со в̀ода, пл̀от, п̀ално, со в̀ода, студ’ѝнъ билѝ’ѝ, шо пон̀арта, ка п̀ани во студ’ѝна, в̀’арни во с̀ок.* Боб.; *н̀е_знаим. .... К̀у̀ш е д̀ѝ* (кой знае): *Н̀е_ме р̀азбира. Н̀е_сме на̀учени н̀ѝ_ената н̀е_знаим. .... К̀у̀ш е д̀ѝ* (кой знае). Гин.

Вън от случаите, които може да се определят като интерференция, в говора на информаторите се среща и употреба на думи, възприети под влияние на албански, които биха могли да се определят като заемки, защото се употребяват системно и назовават реалии или понятия, за които не е отбелязана дума в българския диалект или домашната дума се употребява значително по-рядко.

Като широко разпространени заемки, проникнали в българските диалекти чрез албански в югозападните говори може да се посочат следните думи:

въл'а ('печат, знак' алб. *vulë* Meyer 2007, 542, от гръц.): *Сум зѐла вѝза, вѝл'а к'е ми ѹдри тѹе*. Шищ.;

ра̀цион 'порция; дажба' (алб. *racion*): *К'е а̀би свѐ, Всѐ со ра̀цион; Стѹка – нѐ, млѐко – нѐ – всѐ со ра̀цион*. Шищ.;

рѐгул 'правило' (алб. *rregullë* < итал. *regola* Meyer 2007, 426): *Рѐгул. Не бѹде тѐмел' бѐс_крѹф*. Шищ.;

р'егу̀лѹсану ('подредено' алб. *regulluara*): *Мнѹгу ѹе п̀ачну, мнѹгу ѹе р'егу̀лѹсану сѐло, т̀амо*. Шищ. При образуването на миналото страдателно причастие се проявява описаната по-горе тенденция за адаптиране на глаголната основа чрез прибавянето на суфикс -с-, от гръцки произход;

рѐспект 'уважение' (алб. *respekt* FShS, 1013): *Рѐспект на свѐкорот и на свѐкѹвата*. Гин.;

ш̀ака ('шега' алб. *shaká* – Meyer 2007, 464, от тур.): *Чин̀име, чин̀име, ш̀ака, ш̀ак̀а*. Боб. Заемката е широко разпространена в българските диалекти, както и в гръцки;

ш̀ене 'белег за означаване на собствеността на животните' (Orel 1998, 411 – *shenjë* 'sign' от lat. *signum*): *На ѹфѹе к̀а_не ш̀ене, и ѹѹ к̀е им прѐсече*. Шищ.;

ш̀кѹло (алб. *shkollë*, Orel 1998, 421, от lat. *schola* широкоразпространена заемка от културния слой лексика). Тя се среща често в речта на българите от Албания, както и в българските диалекти, където според Н. Геров е проникнала чрез гръцки език (Геров 1978, 684) независимо от факта, че домашната дума *уч̀илище* също е позната – срв. *Ми ш̀кѹлото, те ѹчат на_ш̀кѹло*. Треб.; *Др̀угата ѹчи во ср̀йѐдно уч̀илиште* Пуст.;

ш̀кѹло мѐсме ('средно' – от алб. *e mesme* < *mesatare* 'среден'); *важд̀уваме* (*прод̀ължаваме* – от алб. *vazhdoj*; у Майер *vazhdë* 'gjurmë' – бълг. 'следа' от старочерковнослав. *važdati* от *vedq* 'drejtoj, udëheq' – бълг. 'вода, направлявам'). Бор.: *Нѐмаме ш̀кѹло. Нѐмало мѐсме. Д̀алеко за дѐйк'ите, не с̀е_иде. Нѐма ѹвде. То да ѹма ѹвде да важд̀уваме*. Бор. При употребата на глагола *важд̀увам* в диалектната реч се възпроизвежда стара славянска дума. Тя фактически се възстановява в диалекта, като се адаптира към съвременната диалектна система с наставка -ва-, характерна за глаголите от несв. вид, както това е характерно за глаголната система на диалекта;

ѹрнек ('образец' от тур., разпространена и в диалектите в България – Младенов 1941, 634, 700, от *юрнек*) *И`мает ѹрнек. Т̀и ѹмаш нѐшито пр̀истало, че ми го д̀адеш мѐне*. тур. *По ѹрнек. Че се ра̀бота по ѹрнек. Не се пр̀аи от сѐбе, со ѹрнек*. Бор.; *И т̀амо н̀аше, на ѹно сѐло. ѹреше што го вѐлимѐ, ама нѐ е ка у н̀ас. П̀ѹ друг ѹрнѐк, т̀упане, др̀угу*. Бор.; *Т̀ак'е, р̀уѹ нѐйзино, п̀ѹ-др̀ук ѹрнѐк кл̀аѹе, невѐстино е ва̀кво, а п̀ък ѹвайа з̀ъм̀инала две-три гѹдинѐ от невѐста. И ва̀к'е су ги пр̀аилѐ*.

Без дукат ('монета, наниз от монети' – заемка от лат., разпространена и в България, вж. БЕР, I, 444). Шищ.;

филян 'някой, някой си' (алб. *filan, një farë personi* 'определено лице'; Meyer 2007, 151, от тур.): *И к'е разберат цѐло сѐло, че се жѐни фил'ан. Че се жѐни Джѐни*. Шищ. Думата е разпространена не само в българските говори в Албания. В речника на Н. Геров също е отбелязана лексема *филян* 'еди-кой, някой' (Герв 1978, 473), среща се и в речника на прилепския говор (Антонова 1998, 487). Като се има предвид, че и български и албански език са били в тесни контакти с турски, трудно може да се прецени дали в случая не е по-добре тя да бъде определена като заемка от турски.

Много заемки от албански се забелязват в роднинската терминология (Антонова 2013). Повечето от тях представляват общи заемки от турски в балканските езици. Така в диалектите на Гора и Голо бърдо се употребява названието от турски произход *ба̀бо, ба̀бай* (алб. *baba* 'татко' от тур., Meyer 2007, 59, посочва успоредици и в бълг., сръб., новогръц., рум.) и съответно *ста̀ри ба̀бо* 'дядо': *Кушѐрини – братучеди, деца от сестра от ба̀бу мо̀й; Ста̀ри ба̀бу мо̀й сто и две го̀дини жѝвел*. МОстр.; *Свѐкорот – ба̀бот от мо̀жоф*. Гин.; *Со слѝка ба̀бува; Сестра ба̀бува*. Шищ.

Като проникнала директно от албански език може да се разглежда лексемата *г'у̀ш* 'дядо', *г'у̀шия* 'баба' (алб. *gjyshe* 'баба' Meyer 2007, 192, лат. **avūsius*, но тогава на алб. трябва да бъде **ysh*, унг. *ös* 'предвестник, предшественик'; Orel 1998, 140 *gjush* 'дядо' староалб. **sāsa*, и.е. **seu-*): *Ѐсти от ба̀ба, на г'у̀шия. Од ба̀ба мо̀йа. Од ба̀бата на ба̀бата*. Боб. Както личи от примера, нейната употреба в диалекта може да се разглежда и като интерференция – т.е. като случайно употребена в потока на речта албанска дума. Може да се предполага обаче, че стремежът за премахване на паронимията между *ба̀бо* 'татко', което е широко навлязло в диалекта и *ба̀ба* 'майка на бащата или на майката; възрастна жена' улеснява проникването на лексемата *г'у̀шия* в системата на роднинските названия в българските говори в Албания.

Чу̀па 'момиче, мома' (Meyer 2007, 110, 'дълга коса; момиче', според Майер в алб. от сръб. Ст. Младенов посочва успоредици и в рус. и чеш. – Младенов, 1941, 689): *Ма̀ш и жѐна има̀ет две чу̀пи*. Боб.; *Чѐтри го̀дини има чу̀па*. Пуст. Отпелязан е и словообразователен вариант *чу̀пица*: *Жа жѐниме ѐден па̀ша, жа ма̀жи́ме ѐна чу̀пи́ца*. Боб. От примерите личи, че названието се употребява успоредно с названията *мома*, *дево̀йка* и техните словообразователни варианти, като служи и за термин на адрес към малко дете от женски пол: – *Момичката како се зове? – Дѐвица? – Да, дѐвица. – Емѝлия. Два̀йсе и шѐс го̀дини йа̀с има̀м, дѐво̀йката йма̀т чѐтри го̀дини. Го̀лема си тѝ сѐга! Та̀ку, та̀ку! Мо̀ре, чу̀пе!* Пуст. Названието *чу̀па* е отбелязано и в Прилерско (Антонова 1998, 491), както и на други места в географската област Македония.

В българските говори в Албания със същото значение се употребява и название *чу̀ца* (Meyer 2007, 101, 'малко момиче до 12 години', посочват се връзки със славянските езици): *Два̀йца – дѐте и чу̀це*. МОстр.; *К'е го̀ отка̀ра на чу̀цана на̀двор*. Стебл., *чу̀ца* се среща и в текстове от с. Ърбеле (Тончева 2009, 228), както и в горанския говор: *А, чу̀це! Ка̀ко сте, ви пу̀штѝе?* Бор.

Названието *хала* ‘леля, сестра на бащата’: *Хала – сестра бабува Джѐнева*. Шиш. Названието вероятно е обща заемка от турски – срв. алай, алайка и е разпространено и в родопските говори (Георгиева, Московска, Радева 1971, к. № 4; РРОД, 15).

В албански език съществуват редица названия, които означават брат на бащата или на майката – срв. *ungj, daje, xhaxha, axhe, xhaxho* (АРС, 442; БАР, 840). Те са заемки от турски и се срещат и в българските говори:

аджо/хаджо ‘чичо, брат на бащата’ (Meуer 2007, 58, от тур. *amidža*): *Устрѝицици – бабу, дете, дайчу и аджу*. Шиш.; *Назиф го ѝмаме дете хаджово, дете от брата*. Бор. (Dokle 2007, 32). Вариант на същата заемка представлява и лексемата *миджо* ‘чичо, брат на съпруга’: *ѝмаф еден миджо от мѝжо ми*. Гин. и съответно *миджоѝца*, която се употребява в говора при наличие и на названието *стрина* ‘леля, жена на брата на мъжа, миджото’: *Зѝтот ѝмат миджоѝца, стрѝна*. Гин. Названието *миджо* е често срещано в Голо бърдо. То е широко разпространено и в Родопите (Георгиева, Московска 1976, к. № 107). От турски произход са и названията *дайко, дайкоѝца* ‘брат на майката, вуйчо; жена на брата на майката, вуйна’ МОстр. В Стебл. са отбелязани варианти *дайо, дайджо*, мн. *дайовджиня* са отбелязани със значение ‘чичо’ (Тончева 2009, 264). При информаторите от ГОстр. е регистрирано различие: *дайджо* ‘вуйчо’ ≠ *миджо* ‘чичо’ (Тончева 2009, 183–184). Сходно е и названието *дайчо* в говора на с. Бор. (Dokle 2007, 102), както и в Шиш.: *Устрѝицици (сватовницици) – бабу, дете, дайчу и аджу; Му е дете дайчово; Невѝста дайджева*. Всички тези лексеми също има успоредици в родопския ареал, като са отбелязани в различни варианти (Георгиева, Московска 1976, к. № 1). От същия произход е и названието *дѝчо* Асеновградско (БЕР, I, 398; Китанова 2010, 80).

Широко разпространени в много български диалекти от различни български езици, които са познати и в албански, се отбелязват и сред названията за животни:

аран ‘черен’ (FShS, 27 алб. *arap*): *аран – со цѝрно, цѝрн кон*. Шиш.;

гѝок ‘нещо, което е бяло’ (FShS, 389, *gјok* ‘нещо, което е бяло; бял кон’, от тур.: *гѝок – бѝф кѝн*) Шиш.;

чуп ‘добитък с малки уши’ (FShS, 172, *çup* ‘който има къси уши, без брада’): *чѝпа ѝфѝца со ѝши малове* със словообразователни варианти *чѝпец, чѝтиче* Шиш. Названието вероятно има връзка с посочената по-горе лексема *чѝпа*, според значението, посочено у Майер (Meуer 2007, 110, *çupѝ* ‘с дълги коси; момиче’);

шѝт ‘добитък без рога’ (алб. *shut* Meуer 2007, 487, връзка със слав.): *шѝт браф* Шиш.

Следните заемки от албански съответстват на други заети лексеми от различни български езици, разпространени в българските диалекти:

айвѝни ‘домашни животни, обикновено товарен добитък’ (FShS, 403, алб. *hajvan*; Meуer 2007, 194, от тур.) В говорите в Голо бърдо е отбелязано названието *айвѝни*, което, както личи в БДА ОТ, к. № 4, срв.: *Айванов рѝжда како си е сам*. Гин.; *Гнѝй (тор) от айвани*. М. Остр.;

блетѝрин’а алб. *mbeturina* ‘отпадъци’ (Orel 1998, 250 < от глагол *mbes* ‘оставам’). *Дан муѝ да дудѝе ѝвие блетѝрин’а да ги рабѝта на джагурѝн’ата, ами да ѝди*. Стебл.;

таволина ‘маса’ (FShS, 1223, вероятно в алб. от итал. *tavolo*): *Мѝесала. Го постаѝфме ка ѝедѝхме лѝн во таволината.* Боб.; *На таволина* (маса алб.) *к’ѝжа от вола, што се клал за мѝсо на свадба.* Бор. Заемката представлява класически пример за възприемане на название на предмет от бита – артефакт. То съответства на редица други подобни названия в българските диалекти, заети от съседните балкански езици – срв. синия, ѝастач, паралия, сохра, трапеза (БДА ОТ, к. № 6);

сѝрка ‘за овца с козина на черни точки’ (FShS 1102 *sorrë* ‘гарван’; Meyer, 453–454 ‘*stërqokë*’ връзка със старослав. *svorka ‘сврка’): *Сѝрка – со цѝрне нѝкице* (точници алб.) Шищ.

За название на гребен на петел са записана диалектните лексеми *чѝфул* и *цвѝкѝе*: *чѝфул* // *к’ѝфул* Шищ.; *цвѝкѝе* ‘гребен на кокошката’ М. Остр. (алб. FShS, 980, *qafëhollë* ‘който има тънък врат’; Meyer 2007, 411, *qafë* от тур. – допуска общо с лат. *collum*, а също и други предположения за връзка с и.е. *kolso-*; Orel 1998, 353, *qafë* < тур. *kafa*): *Как го вѝкае, мѝре Жѝло, на нѝтеф што е зѝре? Чѝфуль. Ё, мѝри, Жѝла ми рѝче. Чѝфул, такѝе го вѝкае.* Бор.

В диалектите се отбелязват и заемки от западноевропейски произход, които съответстват на други подобни заемки в български език – срв.: *карамѝле* – бълг. *бонбони*: *Кѝга сѝкаш. Да ти дѝм карѝмели.* Гин. (алб. *karamele*).

От западноевропейски или балкански произход, са следните заемки, които са характерни за албански език, отбелязани са и в българските диалекти в албавия, но не се срещат в други области от българската езикова територия:

гѝта ‘чаша’ (алб. *gotë* Meyer 2007, 175, от итал. *gotto*): *Мѝслу пѝл ѝено кѝл’о, пѝл ѝѝна гѝта ѝлиу.* Шищ.; *Гѝта, ама крѝгла тѝѝа. – Гѝта, сѝрча...* Шищ.;

грѝп//*грѝп* ‘кука за плетене’ (алб. *grip* < *γρίπος* Meyer 2007, 177): *Тѝе ѝсте нѝ нѝве. Тѝѝс ѝмам сторѝно ѝѝска. Тѝѝ сѝсте плѝтено со грѝп. Ёсте сторѝно со грѝп. Имѝме сторѝно нѝе. Е гѝ б’ѝѝме млѝди, зѝшт сѝгѝ вѝк’е трѝпет рѝцѝте.* Боб.;

кѝша ‘църква’ (алб. *kishë* FShS, 523): *Ѓвде ѝе кѝша – цѝрква.; Со ѝѝжа тѝраа, мѝже пѝн, ма нѝмаше кѝша* (черква – алб.), *ѝѝжа го зѝмаа пѝѝки вѝрвѝт...* Шищ.;

копѝт ‘градина’ алб. (*kopshtë* Meyer 2007, 251, връзка лат. *campus*, гр. *κᾱπος*, нем. *Hof*): *Джѝгѝрин’а сѝкат да г’и рѝстѝш... кѝпѝтоѝ, чѝрг’ин’а.* Гин.;

кушерѝѝа ‘братовчед’ (алб. *kushëri* Meyer 2007, 273, от лат. *consobrinus*: *А ме разбѝрате? Че га зѝжѝне, че за брѝта, че за нѝкой свѝѝштѝна, кушерѝѝа..., а бѝже, за сѝѝкви, а те так’е...* Бор.;

лакрѝр (‘баница’ алб. *lakror* – FShS, 587; Meyer 2007, 276, *laknë, lakën, geg. lakër, lakrë* ‘зеле’, от гръц. *λάχανον* чрез (*nëpërmjet*) лат. *laccanum; Orel 1998, 211): *Лакрѝро ѝсти мнѝгу дѝбар, тѝку ѝма мѝса непѝчѝно, жѝѝш нѝ ѝме фѝре* (алб. ‘никак’), *такѝа не ѝе ѝч.* Боб. Може да се предположи, че думата представлява калка на българското диалектно *зелник*;

лиг’ѝн ‘езеро’ (алб. *liqen* FShS, 627): *Сѝму тѝѝ бѝше, лиг’ѝна, сѝѝ глѝдам и тѝѝ..., кѝпѝти зоологѝка – тѝм нѝшту нѝмаше, сѝмо тѝѝ бѝше тѝга, нѝшто, прѝзно тѝм бѝше.* Пуст.;

никок’ѝра ‘домакия’ (алб. *nikoqire*, Meyer 2007, 356, от новогръц. *νοικοκύρις*): *И свѝѝ;”те кѝште аку нѝмѝе сѝс нѝштѝ, ни бѝе жѝнѝте никок’ѝра...* Боб.;

pàlat ‘голяма постройка; къща’ (алб. *pallat* FShS, 843; Mayer 2007, 368, от итал. *pallazo* и в гръц. и в бълг.): *има тãмо вов пàлатот*. Пуст.;

плàчк’и ‘платнена покъщнина, дрехи’ (арб. *plaçkë* FShS, 931) *às nè сакам нìкой пòт врèмето да ме ги фàти плàчк’иве*. *И`мам дòма отвòрено от òбете стрàни*. Гин.;

пушìм ‘почивка’ (алб. *pushim* FShS, 975): *А сèга дèца у шкòлу нàшите òвие у шкòлу излìзае//и`деет на пушима, мàло, дèсет минùта, на пушима. А, пушим, на пушим*. Бор.;

пустетийа ‘власт’ (алб. *pushtet* от лат. *potestātem*, Mayer 2007, 410): *Тòй сàка му такòва да збòрува, та тòй...вìйе сте нèшту, тàка е и`стината, ама ут пустетийата штò ÿа ÿмам, пу пушитийата, тàка му такòва да збòрува*. Пуст.;

тùфарство ‘овчарство; животновъдство’ (алб. *tufë* FShS, 1246 ‘група от хора или животни’; Mayer 2007, 506, ‘купчина, стадо’ от лат.): *Тùе со òва се занимавае, со земедèлие, ха-ха! И тùфарство*. Пуст.;

фèйуем ‘сгодявам’ (алб. *fejoi* FShS, 282; Meyer 2007, 147, *fe* от лат. *fidem*, итал. *fidare*): *Мòже да се фèйуе – гòдина, дèве..., мòже да ти пòможет Да се фèйуе – да се дàдеш – нàшенскÿи, да се дàдеш. Са дàват дèйца пършÿмбал ÿà сÿм се дàла за нèго, вèнчана. Сум се фèйувала*. Бор.;

фъркùвам ‘пържа’ (алб. *fërgoj* Orel 1998, 96, от лат. *frigere*; у Meyer 2007, 150 *fërk* ‘незабавно’ от сръб., близко с бълг., песен от Призрен в сборката на Вук): *И`ма ÿм’е, ÿмьетùму каквòту ÿè. Къдèт ÿмаш пу рàбути и къе ÿдеш кай нèгу да фъркùваш*. Бор.;

шèр (алб. *sherr* ‘съперничество, кавга’. Meyer 2007: 468, от тур. *şerr*: FShS 1918, 1138): *Гòрани сàка да биде рàдт. Глàва да му сèди мùдра... Нè-биле ÿнàци. ÿнàци нè биле. Аку вìг’и шо вìкаме мие шèр, тийе бèгаа от тàйа рàбота*. Шиш.

От прегледа на процесите на проникване на албански лексика в българските диалекти в Албания може да се направят следните изводи:

Тъй като диалектите съществуват в условия на двуезичие, в речта на информаторите се наблюдава широко разпространение на интерференцията с албански. При това в речта може да се отбележи проникване на лексеми от всякакъв тип и дори от кръга на ежедневната битова сфера – напр. *бук* ‘хляб’, *àир* ‘въздух’ и др. Срещат се и случаи, при които тези елементи, за които съществуват думи в диалекта, започват да влизат в състава на устойчиви съчетания – напр. *лùмо – рèка, лумскà трèва* ‘речна трева – вид тревисто растение’. Това показва пътя, по който елементите от чуждия език постепенно налагат присъствието си в диалекта на малцинството. По-често лексемите, които проникват в процеса на интерференцията и се установяват като заемки, са думи от кръга на обществено-културната сфера на съвременния живот – названия на понятия, артефакти и дори терминология, характерни за модерния градски бит – срв. *фригòрифèр//фрид`жифèр* ‘хладилник’. При това и елементите, които се употребяват инцидентно в процеса на интерференцията, и заемките, се адаптират към българската морфологична система на диалекта. Най-последователно се адаптират глаголите – срв. *пърдòровам* (алб. *i përdor* ‘използвам’), *пърдурòсвам//пердèрдòсуйем*; словообразователните варианти на съществителните – срв.

тѹфарство ‘овчарство; животновъдство’, *пустетѹйа* ‘власт’ (алб. *pushtet*), умалителното *пѹк’ица* ‘точича’; адаптират се формите на прилагателните и причастията – срв. *рѹгул* ‘правило’, *р’егулѹсану* (‘подредено’ алб. *rregulluara*); *меканично* (алб. *mekanik*) и др. Заемките от западните европейски и особено от романските езици са по-широко разпространени в българските диалекти в Албания в сравнение с тези на останалата територия на българското езиково землище. Част от общите заемки имат различно значение в диалектите, което произлиза от значението в албански – срв. *палат* ‘голяма постройка; къща’, а в български – ‘дворец’. Някои от заемките от албански най-вероятно преставляват калкиране на българските диалектни названия – срв.: *лакрѹр* ‘баница’ вм. български *зелник*, от алб. *lakër* ‘зеле’. Много често старинни думи и форми от славянски произход се употребяват в българските диалекти в Албания и в албанския език. От една страна албанският играе благоприятна роля за запазването на тези старинни черти, но от друга – в процеса на интерференцията понякога дори и тези лексеми се срещат в диалектите в облика, под който присъстват в албански – срв. употреба на *дѹл’е* вм. *недел’а*. Някои общи езикови елементи сочат и към възможност за допускане на близост от по-стари епохи – срв. *буза*, *дар* и др.

Съкращения:

- авест. – авестийски
- алб. – албански
- англ. – английски
- Боб. – с. Бобошица, Корчанско
- Бор. – с. Борйе, Кукъска Гора
- бълг. – български
- герм. – германски
- Гин. – с. Гиневец, Голо бърдо
- Г. Острени – с. Голямо Острени, Голо бърдо
- гръц. – гръцки
- гд.ч. – единствено число
- и.е. – индоевропейски
- итал. – италиански
- л. – лице
- лат. – латински
- лит. – литовски
- мн.ч. – множествено число
- М. Остр. – с. Мало Острени
- несв. – несвършен
- новогръц. – новогръцки
- праслав. – праславянски

Пуст. – с. Пустец, Преспанско
 св. – свършен
 староалб. – староалбански
 староинд. – староиндийски
 старочерковноинд. – старочерковноиндийски
 старочерковнослав. – старочерковнославянски
 Стебл. – с. Стеблево, Голо бърдо
 Треб. – с. Требище, Голо бърдо
 тур. – турски
 фр. – френски
 Шищ. – с. Шищевец, Кукъска Гора
 южнослав. – южнославянски

Литература

- Антонова-Василева Л. (1996), *Морфологични редувания между сегашната и аористната основа на глаголите в говора на с. Волак, Драмско*, [в: *Български език*, кн. 5, с. 56–59.
- Антонова-Василева Л. (1998), *Речник на прилепския говор (по материали от М.К. Цепенков)*, [в: М. Цепенков, *Фолклорно наследство*, т. 1, София, с. 383–496.
- Антонова-Василева Л. (2013), *Лексикосемантичната група на названията за лица в българските говори*, [в: *70 години българска лексикография*, София, с. 597–605.
- Антонова-Василева Л. (2016), *Диалектната система на с. шищевец, Кукъска гора – един говор на границите на българската граматика*, София.
- АРС**, *Албано-русский словарь*, Москва, 1951.
- Асенова П. (2002), *Балканско езиковедие. Основни проблеми на балканския езиков съюз*, София.
- Асенова П. (2016), *За семантичното равнище на общобалканската лексика*, [в: *Избрани статии по балканско езиковедие*, София, с. 27–38.
- БАР**, *Българско-албански речник* (1959), София.
- БДА ОТ**, *Български диалектен атлас. Обобщаващ том, ч. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика*, София, 2001.
- БЕР**, *Български етимологичен речник*, т. I–VII, София, 1971–2010.
- БТР**, *Български тълковен речник*, София, 1993.
- Геров Н., (1978), *Речник на българския език*, т. 5, София.
- Георгиева Ив., Москова Д. (1976), *Системата на родство в Средните Родопи*, [в: *Родопски сборник*, София, с. 79–113.
- Георгиева Ив., Москова Д., Радева Л. (1971), *Роднински названия у нас (предварителни съобщения)*, „Известия на Етнографския институт с музей”, кн. XIII, с. 271–285.
- ГСБКЕ** (1983), *Грамматика на съвременния български книжовен език*, т. II, София.
- Дейкова Хр. (2009), *Към „Albanian Etymological Dictionary” на Вл. Орел I. (или за ролята на диалектната лексика при етимологизиране на заемки в условия на езиков контакт)*, [в: *Studia etymologica Brunensia*, 6, Praha, с. 1–11.

- Дейкова Хр. (2016), *Этимология и лингвистическая контактология*, Saarbrücken.
- Десницкая А.В. (1968), *Сланияно-албанские языковые отношения и албанская диалектология*, [в:] *Славянское языкознание. VI Международный съезд славистов (Прага, август 1968)*, Москва, с. 120–147.
- Китанова М. (2010), *Етнолингвистични етюди*, София.
- Младенов Ст. (1941), *Етимологически и правописен речник на българския език*, София.
- Младенова М. (2013), *Названията на месеците в бобоцица – автентичен вариант на славянския календар*, [в:] *Културно-историческо и езиково наследство на съседна България*, София, с. 89–109.
- ОЛА СЛСЛ**, *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная*, Вып. 9, *Человек*, Kraków, 2009.
- Папагеоргиу Г. (1985), *Новогръзка граматика*, София.
- РЧД**, *Речник на чуждите думи*, София, 1996.
- РРОД**, *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*, София, 1974.
- Селищев А.М. (1931), *Славянское население в Албании*, София.
- Тончева В. (2009), *Българите от Голо бърдо, Република Албания*, ч. 1, София.
- Хъдсън Р. (1995), *Социолингвистика*, София.
- Цветановски Г. (2010), *Говорот на македонците во Мала Преспа (западнопреспански говор)*, Скопје.
- Цонев Б. (1984), *История на българския език*, т. 2, София, 1984, фототип. изд. от 1934.
- FShS** (1984), *Fjalor i shqipes së sotme*, Tiranë.
- Dokle N. (2007), *Rečnik goranski (nashinski) – albanski*, Sofia.
- Meyer G. (2007), *Fjalor etimologjik i gjuhës Shqipe – 1891*, Tiranë.
- Orel Vl. (1998), *Albanian etymological dictionary*, Leiden-Boston-Köln.
- Paliga S. (2014), *Ethnic and Linguistic Distinctions in the Ancient Balkan Area. How Many Languages Were There in the Antiquity?*, [в:] *Балканските езици, литератури и култури. Дивергенция и конвергенция. Международна конференция, посветена на 20-годишнината от създаването на специалност Балканистика. София, 30–31 май*, София, с. 38–43.
- Siatkowski J. (2012), *Slowińskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa.
- Λεξικο**, *Λεξικο Ελληνοβουλγαρικο*, София, 1957.

Ирина Васильевна Бакланова

Институт лингвистических исследований Российской Академии наук
Санкт-Петербург
aglaja70@mail.ru

Лексика русских народных женских украшений как элемент общеславянской культуры¹

Реферат: В статье на материале русских говоров рассматриваются особенности бытования женских народных украшений на территории России. Проводится сопоставительный анализ лексем, называющих нагрудные (шейные) украшения, в русских, польских и украинских говорах.

Ключевые слова: славянская диалектология, этнолингвистика, лексика украшений

Abstract: **The lexicon of Russian folk female jewelry as an element of Slavic culture.** The features of female folk jewelry in the territory of Russia are examined in this article on the material of Russian dialects. A comparative analysis of lexemes referring to breast (neck) jewelry covers Russian, Polish and Ukrainian dialects.

Keywords: Slavic dialectology, ethno-linguistics, lexicon of jewelry

Исторический опыт свидетельствует, что славянские народы на протяжении всей своей истории осознавали свое общее происхождение, родство языка и культуры. Народный язык, говоры, народные обряды, представления и вся народная духовная культура с элементами включенной в нее материальной культуры представляют собой единое целое (Михайличенко 2009, 207). Национальные женские украшения, как и традиционный народный костюм в целом, являются концентрированным отражением истории народа, символической моделью культурно-исторических связей.

На всей территории России комплекс украшений представлял собой своего рода стандартный набор. Как правило, это были серьги, шейно-нагрудные украшения, браслеты, кольца. В большинстве случаев прослеживаются общие черты приемов изготовления украшений, форм и декора, что позволяет выявить исторические и культурные связи между народами. Однако в общепринятых рамках можно также обнаружить некоторую вариативность, обусловленную огромными пространствами страны, разнообразием природных условий, особенностями исторических судеб населения различных районов, контактами с другими народами

---

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках проекта 16-04-00150а.

и культурами. Вариативность проявлялась и в количестве предметов, и в манере ношения, и в выборе материала для изготовления украшений (Жигулева 2005).

Следуя указаниям Ивана Александровича Бодуэна де Куртенэ, в лингвистике всё большую значимость приобретают такие исследования, в которых отражаются не только грамматические особенности сопоставляемых языков, но и представления в взаимосвязи языка и культуры этих языков (Балалыкина 2009, 202).

В данной работе в качестве предмета рассмотрения выбраны лексические единицы, обозначающие наименования отдельных женских народных украшений. Тематическая группа „Украшения” включает достаточно большой объем диалектной лексики. Это свидетельствует о том, что в языковом сознании русского человека реалии этой группы относятся к одной из его ценностных категорий. Мы рассмотрим этнографические особенности бытования украшений на территории России, попытаемся провести анализ лексики русских говоров в сопоставлении с лексикой украинских и польских говоров.

В русском женском национальном костюме традиционно выделяются два комплекса – севернорусский и южновеликорусский. Украшения также имеют особенности использования в северных и южных областях. Несмотря на то, что „об украшениях информанты вспоминают неохотно и говорят мало, объясняя это тем, что в трудовой крестьянской жизни было не принято думать о них” (Баженова 2017, 34), лексика этой группы достаточно обширна и разнообразна.

Женские нагрудные или шейные украшения русских, в селениях и отчасти в городах, где сохранялся „русский наряд”, а также украинцев и белорусов в XVIII – начале XX в. составляли: а) ошейник, ожерёлок, в виде воротника, плетённого из бисера или сшитого из ткани и украшенного бисером; б) цепочки, шнуры; в) монисто – бусы или другие предметы (монеты и пр.), нанизанные на нитки (Маслова 1956, 732).

Для северных районов России были характерны своеобразные шейные украшения – тип ошейника, воротника: они представляли собой сетку из перламутра, мелкого бисера, искусственного жемчуга или полоску ткани, расшитую этими же материалами (Калашникова 2000, 110). Ожерелье в виде бисерной сетки делали полукруглым или трапециевидной формы. Сетку из белого или разноцветного бисера пришивали к неширокой полосе ткани, которую завязывали вокруг шеи. Узкая белоснежная жемчужная полоска, украшающая шею девушки, называлась *наборо'чник* (*набе'рник*, *пе'рлышко*). Считалось, что изысканность жемчуга придает особое очарование юности, подчеркивает чистоту и невинность. Это ожерелье называлось также *ошейником*, *поджерелком*, *нашейником* (Шангина 2003, 558). В разных уездах России оно называлось *ожере'лок*, *поджере'лок*, *поджере'лочек*, *наше'йник*, *оше'йник*, *наборо'чник*, *набе'рник*, *пе'рлышко*, *поддушник*.

Украшение типа „ошейника”, плотно облекая шею в виде ажурного воротника из бисера (или других бусин) или спускаясь на грудь в виде прямоугольника, укреплялось на полосе ткани, также иногда вышитой бисером, или на нитке, которая завязывалась сзади. Оно было распространено преимущественно у великорусов, но встречалось и в средней полосе, и у украинок западных областей (Маслова 1956, 732).

Разновидностью ошейника являлось украшение, называемое *боро'к* (*narodko*). Представлял собой неширокую полосу белого холста или цветной хлопчатобумажной, шелковой ткани фабричного производства на плотной основе из проклеенного молозивом холста. Сверху борок расшивался белым и цветным бисером, мелкими бусинами, пуговицами. Они могли закрывать всю ткань, образуя на ней сплошной узор, или располагаться более редко, оставляя открытым цветной фон. Сзади к борку прикреплялись длинные разноцветные шелковые ленты. Борок надевался на шею и застегивался сзади на пуговицу или металлический крючок. Украшенная бисером ткань располагалась спереди, доходя до ворота рубахи, ленты спускались по спине до середины лопаток, иногда и до талии. Борок носили молодые замужние женщины с праздничным костюмом в Казанской, Оренбургской, Самарской, Симбирской, Уфимской, Тверской, Вятской, Пермской, Владимирской, Ярославской губерниях.

Ожерелье-воротник делали обычно полукруглым, располагали на плечах так, чтобы оно плотно охватывало шею женщины. Его завязывали тесемками или застегивали на пуговицы сзади. В некоторых местностях съёмный воротник делали прямоугольной или трапециевидной формы с небольшим стоячим воротничком и завязками. Он назывался иногда *подше'йный язы'к* (Север). Обычно такое ожерелье спускалось на грудь, прикрывая вырез на одежде (Шангина 2003, 357).

В Смоленской губернии носили *чепку* (*че'пка*), нагрудное украшение, одеваемое на шею, в виде двух полосок из разноцветного бисера, с геометрическим орнаментом (ромбами, зигзагами, крестами). На конце каждой полоски пять-семь разноцветных бисерных кисточек из цветных ниток или крестик (Лебедева 1974, 70).

В костюме южнорусских красавиц традиционными являлись ажурный воротник разной ширины из очень крупного бисера, сниженный сеткой с большими ячейками в виде ромбов или квадратов: *борода'*, *жере'лок*, *подше'йник*, *подго'рлок*, *оше'йник*, *заже'льник*, *жерелек*, *поджерёлок*, *нашейник*, *манжет*, *борода*. Другие название бисерных украшений – *гирда'н*, *гирдяни'к*, *ла'нка*, *о'чко*, *дроби'нка*, *лу'чка*, *га'лочка*, *зга'рдочка* (Маслова 1956, 733).

Широко распространены также были цепочки из разноцветного бисера. Широкие и длинные разноцветные плоские бисерные полосы (до 1,5 м): *гайта'н*, *ита'н*, *гайда'н*, *герда'н*, *че'пка*, *чо'пка*, *цепо'чка*, *чапо'чка*, *поче'пка*, *реше'тка* (Маслова 1956, 733). Место соединения украшали бахромой, петельками, бисерными кисточками. Круглые объемные разноцветные бисерные шнуры: *жгут'*, *коло'дочка* (*narodko*, Калуж., Ряз., Тул.), *вито'к* (*narodko*, южн.) – носили как цепочки.

Женское нагрудное украшение *мони'сто* представляло собой низанные на льняную нить разнообразных форм и размеров дутые бусы, бисер, стекло, раковины, натуральные камни, монеты. Оно служило украшением молодых женщин и девушек центральных и южных губерний России. Обычно надевалось до двенадцати нитей одновременно. Женское украшение монисто называется также *камешки*, *перлицо*, *пёрлышко*, *гранатки*, *янтари*, *снизки*, *прутики*, *бузы* (рус.), *кара'ли*, *нами'сто* (укр.), *маниста*, *кralи*, *пацюрки*, *земчуг*, *гранаты*, *бруштын*, *янтарь* (белор.) (Маслова 1956, 733).

Популярны были янтарные бусы – *антари'*, *совру'ли*, *восковы'е пря'дки*, *восковы'е пе'рла*, *перл янтарашный*, *соврульки-страганцы*. Их носили от одной до пяти ниток янтарей. По центру находился крупный янтарь, а к краям янтари уменьшались (Бакланова 2013, 432).

Широко распространены были серьги. Все виды сережек отличались большим разнообразием по форме, объему, длине (Бакланова 2012, 59): *голубцы'* (Нижегор.), *застега'чки* (Арх.), *зау'шницы* (Новосиб.) *колоту'шки* (Север.); *ко'лтки*, *ко'лтуши*, *колт'уши*, *колт'ушки* (Арх., Север), *кошельки'* (Новг., Арх.), *наве'ски* (Ленингр.), *подве'сточки* (Арх., Олон.), *поднаве'ски* (Новг.), *поднаве'сточки* (Арх.) и т.д.

В южнорусском регионе, в дополнение к головному убору – сороке, полагалось особенное украшение для ушей в виде шариков до 5 см в диаметре из утиноного, гусяного или лебязьего пуха. Подобные украшения в некоторых других областях делали из жировой железы птицы, вырезанной с кожей и пухом, также в качестве материала использовались заячьи шкурки, шарики или розетки из разноцветной шерсти. Наименование этих украшений в той или иной степени были связаны с материалом, из которого их изготавливали: *жо'пки*, *за'йчики*, *махры'*, *опу'шки*, *пёсики*, *пушки'* (Бакланова 2012, 61). В ряде селений Рязанской губернии шарики из гусяного пуха надевались вместе с металлическими серьгами (Данилин 1927, 16). Также дополнительным украшением служили *махры'* – помпоны, кисти из разноцветного гаруса, *коси'цы* – кисточки из перышек селезня, конского волоса или шерстяных нитей (Шангина 2003, 613).

Меньше всего украшались занятые тяжелой работой руки (Ильина 2017, 297). Тем не менее, наименования колец и перстней представлены достаточно широко как в северных, так и южных областях. Золотые кольца (перстни) были большой редкостью и имелись только у очень богатых крестьян (Бусыгин 1974, 206): *златёшенек*, *золо'тный*, *позоло'т*, *золо'т*, *созлаченный*. Атрибутами обручения или свадебного обряда являлись: *имяник*, *имени'тый*, *обвенча'льное*, *обруча'тельное*, *обру'чное*, *сою'зное кольцо*, *обру'чник*: *Наливал вина калика, приговаривал, спускал туда перстень именитый, коим перстнем обручались* (Онеж.).

В Костромской и Ярославской областях обручались *каблук'ками*. Перстеньки и кольца с небольшими, блестящими вставками назывались: *жу'ковинье*, *жукови'на*, *жикови'на*, *жуко'винка*, *жико'ловка* (Север), *жуко'винка*, *жуко'винко* (Калуж., Орл., Ряз., Влад.): *А где на руках были жуковины, там и место знать* (Петрозав. Олон.). *Во Питере жуковинку ковали, Среди Москвы золотили* (Олон.). Название дано по сходству с блестящей спинкой жука (вставка-камешек) или с его лапками (крепление вставки).

Редким украшением и на севере, и на юге страны являлись браслеты. Изготавливались они, как правило, из цельной пластины, серебряной или медной, либо из нанизанных на шнурок бусин, жемчуга, полудрагоценных камней (Бакланова 2011, 419). В севернорусских говорах встречаются лексемы: *бресле'ты*, *брэлле'ты*, *брэлле'тки*, (Волог.), *брусле'ты* (Арх., Моск., Твер.): *Бруслеты носили на руке, красивы, золоты* (Арх.), *сни'зиз* 'женское украшение в виде браслета из нескольких жемчужных ниток': *Снизу вязали из жемчугу в несколько ниток* (Арх.); в южнорусских: *буср'еты* (Пенз.); *брюже'тки*, *нару'чники*: *Богатые, дюжа хоро-*

шие наручники покупали (Астрах.). Браслеты из листового серебра назывались *вы'блиця, монисты'* (Арх.), *белезе'ки, белези'ки, бизели'ки* (Дон.).

Можно отметить, что на территории России группа лексики, обозначающая наименования женских народных украшений, широка и разнообразна. В большинстве случаев прослеживаются общие черты, однако, в общепринятых рамках можно также обнаружить некоторую вариативность, обусловленную огромными пространствами страны.

Является ли лексика русских народных женских украшений элементом общеславянской культуры, попробуем выяснить, проведя более подробный анализ. Для этого рассмотрим несколько наименований шейных (нагрудных) украшений: *жере'лок, мони'сто, кора'льки*.

Жере'лок. Рассматриваемое украшение представляет собой узкую, расшитую бисером, реже жемчугом, полоску ткани, плотно, типа ошейника, охватывающую горло и застегивающуюся сзади на пуговицы. Синоним в литературном языке – *ожере'лье* ‘шейное украшение из драгоценных камней, жемчуга, монет и т.п.’ (БАС 1956, 728).

„Оно было распространено преимущественно у южных великоруссов, но встречалось и в средней полосе, и у украинок западных областей” (Маслова 1956, 732). В русских говорах представлена различная лексическая манифестация этой реалии: *гдуне'ц* (народко, Север), *заже'льник* (antiklib, Коротояк. Ворон.), *жерёлок, жере'лок, ожерё'лок, ожерёлка, ожере'лье, оше'йник, наше'йник, подше'йник, манже'тка, ба'рхатка, гриба'тки* (Гришанова 1998, Орл.), *заборо'чник, пёрла, пе'рлица, поджере'лок* (Программа, 280), *набо'рник, наборо'чник* (Дилакторский, Волог.), *ожере'лье* (Лебедева 1974, Калуж., Тул., Ряз.), *наборо'сник, наборо'тник, наборо'чек, ожере'льник, оше'йничек* (ЛАРНГ), *ожерёлок* (Попова 1974, Курск., Тамб., Пенз., Ворон.); *жере'лок* (Даль), *борода, манжет, поджерёлок* (Маслова 1956). „А на шею ажырёлък, снизьный узорчикъм из разных буси-нак: или из зимчуга, или из бисира. Как въраточик стаячий” (Гришанова 1998, Орл.); „В старину наборочники шились из парчи, также вышивались золотом с жемчужными вставками, причем были прямые и косные. Прямой наборочник в палец шириною, прилегает плотно к шее (как ошейник), завязывался или застегивался назади и косный – дугообразный, шириною до 1 вершка” (Дилакторский, Волог.).

Наименования с корневой морфемой *-жерел-* представлены дериватами: *заже'льник, жере'лок, жерёлок, ожере'лье, ожерёлка, ожерё'лок, поджере'лок*, имеющими в основном южные зоны распространения.

В качестве мотивирующего для большинства из них выступает слово *жере'ло*, которое в словарях современного русского языка не отмечено, но встречается в орловских говорах, в частности, в значении ‘горло, гортань’ – *Чиво ты ржош, р'спустил сваю жырыло*. Это значение было у слова в древнерусском языке. Можно предположить, что в говорах у него было и метонимическое значение ‘передняя часть шеи, заключающая в себе гортань’. Это значение и выступало как мотивирующее для слов, называющих шейное украшение. Мотивировка их вполне прозрачна: называемое ими украшение прилегает к горлу, жерелу, охватывая и покрывая его. У слова *ошейник* сходная мотивировка: украшение названо так

потому, что охватывает шею. В первом случае наблюдается бóльшая детализация, возможно, поэтому количество слов с корнем *жерел-* больше, и они употребляются чаще (Гришанова 1998, 181).

У Фасмера ближайшая этимология: ‘отверстие, устье, пасть’, диал.; *жерогло*, псковск. (Шахматов, Очерк 368), укр. *жерело*, *джерело* ‘источник’, также *жорло* ‘русло’, блр. *жерело* ‘жерло, отверстие’, др.-русск. *жерело* ‘горло, жерло’ (Лаврентьевск. летоп. и др.; см. Соболевский, Лекции 98), цслав. *жркло*, болг. *жерело*, *ждрело* ‘источник, родник’, сербохорв. *ждрије*‘ло ‘ущелье’, словен. *jretlo* ‘пасть, жерло’, чеш. *zridlo* ‘источник, ключ, родник’, польск. *zrodło* – то же, н.-луж. *jródło* (Фасмер 1986, 48).

Группа слов с формантом *-жерел-* отмечена также в говорах в значении ‘бусы, которые носили в несколько ниток’: *Верстки, нанизанные на нитку, чтоб окружить шею. Таких нитей надевают от одной до 5 и более* (СРНГ, Моск.), *А молодые бабы и девицы, кроме того, надевают жерёлки (ожерелье) из разноцветных стеклянных шариков* (СРНГ, Курск.). *Это кто как назовет – жерёлки ли, бусы. Жерёлки всякие были настелишь три-четыре нитки, до чего ж красиво* (СРНГ, Новосиб.): *жерёлки* (СРНГ, Моск., Влад., Смол., Калуж., Орл., Тамб., Курск., Сарат., Куйбыш., Новосиб., Сиб.), *жере’лок* (СРНГ, Куйбыш.), *жерёлок* (СРНГ, Новосиб.), *жере’льи* (СРНГ, Новосиб.), *жерелёк* (Фасмер 1986).

Широкое распространение украшение типа ошейник получило и на Украине, преимущественно в западных областях: „[...] носили ці прикраси на Бойківщині, Лемківщині, Гуцульщині, Покутті, Буковині, Закарпатті, Прикарпатті, Поділля. [...] Ці прикраси відомі під назвами *силянка, сільованка, плетінка, перепаска, гердан, решітка, лучка, ланка*” (Врочинська 2008, 86). Мотивировкой для наименования этого украшения послужили в большинстве своем глагольные лексемы, называющие процессы изготовления украшения: *силянка, сільованка* от *силити, насилювати* ‘низать, нанизывать’, *плетінка* от *плести*.

Польское литературное *naszyjnik* (от *szyja* ‘шея’) ‘ожерелье’ (Гессен, Стыпула, 507) означает украшение в виде ‘бус, которые носили в несколько ниток’.

Слово *жере’лок* и его дериваты обозначают два разных типа украшений: ‘шейное украшение типа ошейник, плотно обхватывающее шею’ и ‘бусы, которые носили в несколько ниток’. Названия с общеславянским *жер’ло* ‘горло’ (Шанский 1961, 108) в русских говорах являются превалирующими в наименовании украшения первого типа. Называемая ими реалья прилагает к горлу (к шее), охватывая и покрывая его (ее). Украшение первого типа ‘шейное украшение типа ошейник, плотно обхватывающее шею’, является также важным аксессуаром народного костюма в западных областях Украины. Однако в украинских названиях *ошейника* отсутствуют дериваты с корневой морфемой *-жерел-*, в их основу в большинстве случаев положены глагольные лексемы, обозначающие процессы изготовления реалии. Шейное украшение первого типа *ошейник* в Польше не встречается. На территории Польши лексема *naszyjnik*, коррелирует с диалектными наименованиями этого украшения в русских говорах, обозначая часть тела – шею, однако при этом называет реалию второго вида ‘бусы, которые носили в несколько ниток’.

Мони'сто. Ожерелье из бус, монет, драгоценных камней и т.п. (БАС 1957, 1229). Ожерелье из бус, монет, камней. М. из серебряных полтинников, из стеклянных бусин (Ожегов 2006).

В русских народных говорах отмечено несколько значений с этим наименованием: 1) ожерелье из бус; 2) украшение на шею в виде металлической цепочки; 3) металлические украшения для рук.

Мони'сто, мони'щато 'украшение в виде металлической цепочки на шею': *И принесла она ему золотые монисты со крестами* (Олон., Пск., Твер., Смол., Южн.), *Мое золото монищато все по спайкам распаялося* (СРНГ, Олон.). *Мони'сты* в значении 'ожерелье из бус' (СРНГ, Даль, Твер., Пск., Смол.) и в значении 'металлические украшения для рук' (СРНГ, Холмог. Арх.). В лесостепном юго-востоке (Орл., Курск., Тамб., Пенз., Ворон.) отмечена лексема *мони'сто* в значении 'нагрудное украшение из разноцветного бисера в виде полукруга' (Попова 1974, 192).

У Фасмера ближайшая этимология: 'ожерелье (из жемчуга, монет)', укр. *монисто*, диал. *намисто*, ст.-слав. *монисто*, болг. *монисто*, полаб. *miönéist'a* 'коралл'. Производное от и.-е. **monī-* 'шея', подобно лат. *monile* 'ожерелье' (Фасмер 1986, 415).

На Украине практически во всех комплексах украшений монисто играло главную роль. Оно представляло собой, чаще всего, нагрудное украшение в виде нескольких рядов бус из самых разных материалов. Например, самым популярным было монисто из кораллов. В Среднем Приднепровье бусины перемежались с ажурными металлическими бусинами *рифами* или *пугвицями*. В селах Полтавщины, например, между бусинами нанизывали монеты большого диаметра. В окрестностях Херсона носили монисто из бисера, чаще всего синего цвета, нанизанного в три-пять низок. В Восточном Полесье монисто состояло из монет самых разнообразных форм и выполненных из самого разного материала, которые могли чередоваться с крестиками или медалевидными повесками, чего не было в подобном украшении Западного Полесья. К монисту из янтаря, которое называлось *лента'р*, подвешивали три-четыре дукача (большая медалеподобная монета).

Повсеместно популярны были монисто из стеклянных бусин самых разнообразных цветов: „Значне місце займало також скляне різнокольорове намисто: біле молочне, прозоре, червоне, голубе, зелене, жовте, вишневе, чорне («гадюче»)» (Врочиньска 2008, 140). Монисто белого и темных цветов носили пожилые женщины, а также женщины в пост и в траурные дни. Обычно это украшение носилось в одну, максимум две, длинных ниток. В праздники молодые женщины и девушки надевали до 25 ниток. Низки мониста укладывались полукругом и никогда не закрывали одна другую. Между ними сохранялись интервалы, в которые была видна вышивка на одежде. В черниговском Полесье монисто размещалось близко к шее, объемной полосой, низка к низке, без интервалов. В Подолье подобное украшение называлось *герда'н, гердя'ник*.

Толкование слова *мони'сто* в словарях украинского языка: *Намісто* – монисто, ожерелье. *Куплю тобі намисто та на шії повішу. У його багачько наміста на шії* (Гринченко 1958, 503). *Прикраса з перлів, коралів, різнокольорових камін-*

ців і т. ін., яку жінки носять на шії (Бусел 2005, 297). В связи с широким распространением этой реалии лексема *мони'сто* в украинских говорах распространена повсеместно. В говорах отмечены варианты *маністо*, *монисто*, *моністо*, *намисто*, *намісто* (Гримашевич 2002).

Можно отметить, что лексема *мони'сто* в русских говорах полисемична, имеет как минимум три значения: ожерелье из бус, украшение на шею в виде металлической цепочки и металлические украшения для рук, тогда как в украинских говорах это слово имеет одно значение, являясь общим названием для всех украшений типа ожерелье из бус. Широко распространено как в русских, так и в украинских говорах.

Кора'ли. От литературного 'коралл'. Коралл – известковое отложение этого животного, камень красного, розового и белого цвета, используемый для поделки украшений (бус, ожерелий, брошек и т. п.); само украшение (БАС 1956, 1411). Ожерелье из кораллов. *Носить кораллы* (МАС 1999). У Фасмера: *кора'лл* – заимствованное через нов.-в.-н. *koralle* или польск. *koral, koralik*. То же *кра'ли* 'кораллы, ожерелье', блр. *к'ралі* (Фасмер 1986, 415). У Даля: 'кораллы, корольки' или *кора'льки* – коралловые бусы, пронизи, из коралла сделанные”.

В русских говорах отмечены следующие дериваты: *кора'ли* (НС, Новосибир.); *кора'льки*, *коральки*' (НС, Новосибир.; СРНГ, Енис., Байкал., Забайк., Иркут., Том., Приангарье, Бурят. ССР), *кра'ли* (НС, Новосибир., Татар.). Употребляются в форме множественного числа.

Корали – бусы были. Раньше украшения мало было, корали да серьги (НС, Новосибир.). *Раньше девки коральки на шее носили по праздникам* (СРНГ, Том., Приангар., Бурят. АССР, Иркут., Забайк.). *Крالی – бусы, их всяко называли. А наденем в девках крالی яркие в несколько рядов* (НС, Новосибир.). *А на шее крالی – красивые носили. Крالی наденут, да в церковь пойдут к обеду* (НС, Татар.).

Все перечисленные лексемы имеют значение 'бусы из бисера', а также определяют оттенки значения: *кора'льки* – 1. 'крупные бусы': *Чукчанки все коральками обвешены. Крупные бусы назывались коральками* (СРНГ, Колым. Якут., Илим. Иркут., Том.); 2. 'мелкие бусы': *Моржаны красные, большие, а коральки помельче, черны, желты были* (СРНГ, Тунк. Бурят. АССР); 3. 'дешевые бусы' (СРНГ, Черемх. Иркут.); *кра'ли* 'красные мелкие бусы': *Крالی – это раньше мелкие красные бусы носили, красные только звали крالی* (НС, Новосибир.).

На Украине слово *коралі* имеет два значения: 1. *монисто* (ожерелье) из кораллов, 2. вообще ожерелье. *Коралі – намисто* (намистини) з коралів/ *Взагалі намисто* (Бусел 2005, 297). Эти же значения у лексемы *кора'лик*. Ожерелье из кораллов называется также *корали'на*.

Мониста из кораллов были одним из основных компонентов комплексов украшений на всей территории Украины. Наиболее распространены были три типа ожерелий из кораллов: цилиндрические „рубане”; круглые или овальные „шліфоване” и из обрезков коралловой веточки. В низках укладывались бусины одной формы и цвета, но разного размера. Принцип размещения: от маленьких „як горох” по краям к большим „як горобине яйце” к середине, с самой большой бусиной в центре. Носили монисто от трех до пятнадцати нитей в зависимости от благосостояния семьи. „[...] декотра з багатших навішае, напевно, і десять-п'ят-

надцять шнурків великих коралів від шиї по самий пояс и виглядає, як пишна індичка” (Врочинська 2008, 53). В некоторых регионах коралловые бусины чередовали с пустотелыми бусинами „пугвицями” или „рифами” – более крупными, чем коралловые бусины, сплошные или прорезные, ажурные. Самую крупную бусину стягивали медным или серебряным „обручком”. Монисто из обрезков коралловых веточек называлось „колюче намисто”, „січене намисто”, „ло`кшина” (лапша). Ожерелье из крупных цилиндрических бусин называли „штучні коралі” или „дурне намисто”. Ожерелья не из кораллов чаще назывались просто намисто.

Владение натуральными кораллами было мечтой каждой польской девушки. Украшение из этого минерала были распространены на юге и юго-западе Польше. В Польше их называли *prawy, sprawiedliwy* (okol. Kielc) или же просто *paciorzky* (okol. Sieradza), *koraly, koraly kosciany* (okol. Biłgoraja i Górale Łąccy). Чаще всего говорили о них просто *korale* (Piskorz-Branekova 2008, 19, 22) и т.п. В литературном языке: *korale, koralowina* – 1. кораллы, коралловые бусы, 2. бусы. *koralik* – 1. бусы (Гессен, Стыпула 2001, 347).

В регионе Bukówiec Górny отмечено слово *kórole* в значении бусы ‘*korale, zawsze w kolorze czerwonym*’. Могли быть из коралла, из других минералов, деревянные, керамические. Обычно носились в две-три недлинных нити, замужние женщины могли надеть и пять: *Andzia kupiula so nowe kamiynne korole* (Słownik, 148).

Бусы из кораллов были хорошей инвестицией денег: три нитки кораллов, а именно столько, чаще всего, было в комплекте украшения, стоили как четыре-пять коров или *morga* земли. В Малопольше девушка до 1914 года, не имея коралловых бус, не могла рассчитывать удачно выйти замуж. Способ ношения коралловых бус отличался в разных регионах. Выделялось три варианта: короткие низки, обрамлявшие шею; короткие низки обрамляли шею, а длинные – лежали на груди. Третий способ, ожерелье из длинных низок, лежащее на груди, с одной большой бусиной посередине каждой низки. Эти бусины оковывали металлическим колечком *okuwkem*. Следуя тенденциям моды, со временем к коралловым бусам стали добавлять бусы из других материалов. Например, в окрестностях Оросчна носили по 8-12 коралловых нитей и трех нитей янтарных бус с чередующимися между ними медальонами и крестиками. Некоторые регионы Польши, главным образом, Малопольша, остались до конца верными украшениям из коралла и его качественных имитаций. В Силезии и Великопольше их перестали носить совсем, кораллами (*korale*) там называют пластмассовые бусы.

Можно отметить, что слово *korali* и его дериваты употребляются во всех трех говорах. В русских говорах – в значении ‘бусы из бисера’, а также оттенка значения: ‘крупные бусы’, ‘мелкие бусы’, ‘красные мелкие бусы’, ‘дешевые бусы’. Лексема распространена на территории говоров позднего заселения, достаточно компактно, ее бытование в русских говорах можно объяснить, скорее всего, соседством с народами, у которых кораллы являются главной составляющей национального костюма, например, бурятами. Коралловые ожерелья были необычайно распространены на всей территории Украины, юге и юго-западе Польши и считались очень ценным украшением. В польских и украинских говорах рассматриваемая лексема *korale* (польск.) / *коралі* (укр.) и ее дериваты имеют по два значения: 1. монисто (ожерелье) из кораллов или коралловые бусы, 2. вообще

ожерелье (бусы). Ожерелья, сделанные не из кораллов, в украинских говорах чаще называли *намисто*.

Таким образом, названия женских украшений представляют собой богатый и весьма колоритный фонд русской народной лексики. Анализ слов, называющих женские украшения в русских, польских и украинских говорах, позволяет сказать, что лексика русских народных женских украшений является элементом общеславянской культуры

Литература

- Баженова Т. Е. (2017), *Лексикографическая репрезентация названий женских головных уборов и украшений в самарских говорах*, [в:] *Лексический атлас русских народных говоров: Материалы и исследования 2017*, гл. ред. С.А. Мызников, Санкт-Петербург, с. 25-37.
- Бакланова И.В. (2011), *Украшения как самобытные элементы русского народного костюма*, [в:] *Материалы международной научно-практической конференции «Русский мир и русское слово в межкультурном пространстве»*, гл. ред. И.Ш. Юнусов, Стамбул, с. 416–420.
- Бакланова И.В. (2012), *Лексика ушных украшений как источник этнокультурной информации*, [в:] *Gwary dziś 6. Aktualne problemy dialektologii slowianskiej*, red. J. Sierociuk, Poznan, с. 57–63.
- Бакланова И.В. (2013), *Наименования бус с основой соврул- (словообразовательный и этимологический аспекты)*, „*Žmogus kalbos erdvėje*”, nr 7, с. 427–435.
- Балалыкина Э.А. (2009), *Соматическая лексика в русских и польских фразеологизмах*, [в:] *IV Международные Бодуэновские чтения: Труды и материалы*, ред. К.Р. Галиуллин, Г.А. Николаев, Казань, с. 202.
- БАС (1956)**, *Словарь современного русского литературного языка в 17-ти тт.*, том 5, Москва, Ленинград.
- БАС (1957)**, *Словарь современного русского литературного языка в 17-ти тт.*, том 6, Москва, Ленинград.
- БАС (1959)**, *Словарь современного русского литературного языка в 17-ти тт.*, том 8, Москва, Ленинград.
- Бусел В.Т. (2005), *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, Київ.
- Бусыгин Е.П. (1974), *Среднее Поволжье и Приуралье (Казанская, Симбирская, Самарская, Уфимская и Оренбургская губернии)*, [в:] *Крестьянская одежда населения европейской России (XIX – начало XX)*, ред. А.А. Лебедева, Москва, с. 194–232.
- Врочинська Г. (2008), *Українські народні жіночі прикраси XIX – початку XX століть*. Київ, Львів.
- Гессен Д., Стыпула Р. (2001), *Большой польско-русский словарь. А–О*, Варшава.
- Гримашевич Г. (2002), *Словник назв одягу та взуття середньопольських і суміжних говірок*, Житомир.
- Гринченко Б.Д. (1958), *Словарь украинского языка. Том 2*, Киев.
- Гришанова В.Н. (1998), *Название одного женского украшения в говорах орловской области*, [в:] *Лексический атлас русских народных говоров: Материалы и исследования 1995*, гл. ред. Ф.П. Сороколетов, Санкт-Петербург, с. 181–182.

- Данилин А.Г. (1927), *Крестьянская одежда района Богословщины Рязанской губернии*, [в:] *Сборник Трудов Общества исследователей Рязанского края*, вып. 8, ред. А.Г. Данилин, Рязань.
- Ефремова Т.Ф. (2000), *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*, Москва.
- Жигулева В.М. (2005), *Русская традиционная культура конца XIX-начала XX вв. По материалам крестьянской одежды Пензенской и Тамбовской губерний*, Пенза.
- Ильина Е.Н. (2017), *Одежда жителей Режи как компонент локальной картины мира*, [в:] *Северно-русские говоры*, вып. 16, ред. А.С. Герд, Е.В. Пурицкая, Санкт-Петербург, с. 280–297.
- Калашникова Н.М. (2000), *Семиотика народного костюма*, Санкт-Петербург.
- Лебедева А.А. (1974), *Северо-западные, западные и южные губернии центра (Псковская, Новгородская, Костромская, Калужская, Тульская, Рязанская, Смоленская)*, [в:] *Крестьянская одежда населения европейской России (XIX – начало XX)*, ред. А.А. Лебедева, Москва, с. 38–119.
- МАС**, *Словарь русского языка в 4-х тт.*, ред. А.П. Евгеньева, Москва, 1999.
- Маслова Г.С. (1956), *Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – нач. XX*, Москва.
- Михайличенко Д.Г. (2009), *Идентичность славян в условиях глобализации*, „Вестник адыгейского государственного университета. Серия 1: регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. Майкоп”, №3, с. 207–209.
- Новый украинско-русский/русско-украинский словарь* (2007), Харьков.
- НС**, *Словарь русских говоров Новосибирской области*, Новосибирск, 1979.
- Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. (2006), *Толковый словарь русского языка*, Москва.
- Piskorz-Branekova E. (2008), *Biżuteria ludowa w Polsce*, Warszawa.
- Попова И.А. (1974), *Лесостепной юго-восток (Орловская, Курская, Тамбовская, Пензенская, Воронежская губернии)*, [в:] *Крестьянская одежда населения европейской России (XIX – начало XX)*, ред. А.А. Лебедева, Москва, с. 164–194.
- Программа**, *Программа собирания сведений для лексического атласа русских народных говоров*, Санкт-Петербург, 1994.
- Словарь української мови в 4-х т.* (1958), Київ, том 2.
- СРНГ**, *Словарь русских народных говоров*, тт. 1–49, Москва-Ленинград, 1965–2016.
- Фасмер М. (1986), *Этимологический словарь русского языка*, т. 2, Москва.
- Шангина И.И. (2003), *Русский традиционный быт: Энциклопедический словарь*. Санкт-Петербург.
- Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. (1961), *Краткий этимологический словарь русского языка*, под ред. С.Г. Бархударова, Москва.
- Słownik**, *Słownik gwary Bukówca Górnego w Wielkopolsce i regionu Spisza w Małopolsce „Co wieś, to inna pieśń”*, Kraków, 2014.
- http://www.antiklib.ru/novosti/bisernye_ukrasheniya_krestyanok_ryazanskoj_gubernii_3.html, 17.02. 2015.
- http://www.narodko.ru/article/detail/ot_koketki_do_kohty.htm, 25.07. 2007

Ганна Мартинова

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
ganmart@meta.ua

Діалектний текст як свідчення динаміки лексичного складу говірок

Реферат: У статті обгрунтовано важливість діалектних текстів як джерела для вивчення динаміки словникового складу говірок, оскільки вони містять не тільки лексику кількох поколінь діалектоносіїв від початку ХХ ст. до початку ХХІ ст., але й евристично цінні коментарі щодо відображення самого процесу архаїзації назв. Проаналізовано, що обсяг знань про предмети побуту у свідомості кількох поколінь діалектоносіїв редукується поступово, у текстах засвідчено процеси, що забезпечують передавання нащадкам необхідної етнокультурної інформації.

Ключові слова: діалектна лексика, динаміка лексичного складу говірок, деактуалізація, архаїзована назва, інновації.

Abstract. A dialectal text as a proof of lexical unit dynamics in patois. The article deals with the importance of dialectal texts as a source of information on the dynamics of patois lexical stock. It involves not only the word stock of several generations of dialect speakers since the early 20th to the early 21st centuries, but also worthy heuristic commentaries on the actual process of the appearance of archaic names. In the paper, I analyze the mental volume of trivia knowledge in a number of dialect speakers generations as this population is gradually shrinking. The texts reflect specific processes to reveal the necessary ethnic cultural information passed over to the descendants.

Keywords: patois lexical stock, lexical unit dynamics, archaisms, loss of meaning, innovations.

Розвиток слов'янської діалектології кінця ХХ – початку ХХІ ст. позначений посиленою увагою вчених до фіксації діалектного мовлення на електронні носії, видання його графічних аналогів – діалектних текстотек, а також атласів і словників різного типу, що забезпечує збереження для нащадків автентичного мовлення діалектоносіїв. Розширення емпіричного підґрунтя діалектології актуалізувало й вивчення динаміки одиниць різних рівнів народної мови, зокрема її лексичного складу, що є найбільш рухливим і зазнає змін як унаслідок суспільно-економічного розвитку суспільства, так і відкритості лексичної системи, функціонально-стильової та вікової диференціації, своєрідності ідіолексикону (Глуховцева 2005, 310).

Як засвідчує аналіз наукової літератури, джерелами дослідження динаміки лексичного складу говірок у просторі й часі можуть бути: фольклорні й етногра-

фічні матеріали (Гриценко, 2014; Тищенко, 2008); різночасові лінгвогеографічні свідчення (карти окремих явищ, національні, регіональні атласи) (Мартінова, 2011); діалектні словники, видані в різний час (Хобзей, 2015); збірники діалектних текстів (Kobus, 2015; Колесников, 2015; Курцова, 2015; Sierociuk, 2016), які нерідко використовують комплексно (Глуховцева, 2005; Sierociuk, 2014; Волошина, 2015; Ястремська, 2015, та ін.). Таким чином, для визначення змін у лексиці говірок можуть бути використані різні часові зрізи, однак кожному з них властива специфіка джерельного підґрунтя, зумовлена обсягом і повнотою представленого фрагмента лексико-семантичної системи діалектної мови, урахуванням / неврахуванням вікової диференціації діалектоносіїв, активності функціонування назв тощо.

Специфіку просторової та часової поведінки окремих лексем у центрі та на периферії середньонадніпряньських говірок відстежено за лінгвогеографічними та лексикографічними матеріалами (Мартінова, 2011; 2016). Зіставлення різночасових лексичних матеріалів (Атлас української мови (АУМ), 50-і роки ХХ ст. та записи, здійснені на початку ХХІ ст.¹) засвідчує статичність досліджуваних говірок упродовж останніх 60 років, що виявляється в збереженні суцільних ареалів стабільних явищ. Репертуар лексем на двох хронологічних зрізах здебільшого тотожний (170 і 169 одиниць відповідно), зберегла і фонетична структура лексем, за винятком випадків, коли уточнено реалізацію окремих звуків. Репрезентація досліджуваних семем на обох хронологічних зрізах здебільшого не змінилась: виявлено 128 спільних лексем, що свідчить про сталість лексичних засобів середньонадніпряньських говірок попри перебування частини з них у пасивному вжитку респондентів і змін у характері наповнення ареалів типових явищ. На 19 картах засвідчено повну відповідність сучасним свідченням. Водночас зафіксовані 55 відмінних найменувань або уточнюють, удокладнюють наявну в АУМ інформацію, або сигналізують про динаміку словникового складу говірок, виявлену в таких типах змін: виникнення синонімів і міжговіркових відповідників, відмінності репрезентації семем при звуженні семантики окремих лексем, збільшення кількості найменувань і їхніх варіантів, виникнення аналітичних назв, зменшення кількості найменувань.

Зіставлення лексики говірок за матеріалами словників доцільно провадити лише за умови наявності лексикографічних праць, що репрезентують лексику різних хронологічних зрізів (див. Хобзей 2015). Словниковий склад середньонадніпряньських говірок можна порівнювати на двох часових періодах, причому в матеріалах, записаних у 50-х рр., ХХ ст. представлено лексичні особливості тільки окремих груп говірок. Цілісну працю „Словник середньонадніпряньських говірок” укладено за діалектними текстами, що репрезентують мовлення діалектоносіїв кінця ХХ – початку ХХІ ст. У зв’язку зі специфікою джерел до уваги беремо лише лексеми, поширені в більшості досліджуваних говірок і засвідчені на обох хронологічних зрізах. Про динаміку назв у словникових статтях свідчать часові характеристики дієслів, поданих у тлумаченні слова, ілюстративний матеріал та ремарка застаріле (заст.) (див. табл.).

¹ До уваги взято записи із 34 говірок із мережі АУМ та регіонального дослідження.

Динаміка лексичного складу середньонадніпрянських говірок за лексикографічними джерелами

№ пп	В.С. Ващенко Словник полтавських говірок (50-і роки ХХ ст.)	Словник середньонадніпрянських говірок (записи початку ХХІ ст.)
1.	<i>водянка, -ки</i> , «посуд, у якому стоїть вода в хаті для пиття»: <i>Відкрий водянку та набери мені води</i> (с. 21)	вод'анка, -и, -и, <i>жінр, пхт, зхт</i> , 'дерев'яна діжка для води, яка стояла в хаті': <i>у нас ни бул'о / стоїав такий дири'янин'ке та'ке з 'руч' коїу / а то в 'в'ідра бул'а вода // 'дехто ка'зав / шо вод'анка / да / вод'анка //</i>
2.	<i>жлукто, -та</i> , «діжка без дна, вироблена з цілого дерева, яка служила для зоління білизни»: <i>у нас полотно зольаь у жлукті</i> (с. 33)	жлукто, -а, -а, сер. р., заст., побут., 'видовбана із верби діжка без дна, у якій визоловали полотняний одяг': <i>і л'ипове і вир'бове ду'пло назі'валос' ж'л'укто / і с'т'і'рали у ж'л'укт'і //</i>
3.	<i>затірка, -ки</i> , «їжа, виготовлена з розчиненої в воді муки»: <i>На сніданок сьогодні Марина подала тільки затірку</i> (с. 37)	'зат'ірка, -и, тільки одн., <i>жінр, кул, зхт</i> , 'перша страва, приготовлена із звареного в киплячій воді розтертого з водою борошна': <i>'зат'ірку / то це 'кажин ден' 'зат'ірка / с'і'час ни 'робл'ат' / а то'д'і 'зат'ірки за'терл'а / зва'рил'а //</i>
4.	<i>шулики, -ків</i> , «вид коржів»: <i>Нароблю шуликів та їсте їх</i> (с. 105)	шул'іки, -ів, тільки мн., <i>срнр</i> , 'обрядова страва на Маковія, яку готують із покришеного коржа, м'ятого маку та води з медом чи цукром': <i>шул'іки / корж п'еч'ем / а мак мн'імо / і то'д'і ото во'дич' коїу / сахар'ку туди / у це'рк'вах о'це ж с'а'тили мак / і то'д'і при'ходили шул'іки 'дома робили і їли шул'іки із 'маком / 'добр'і во'ни та'к і шул'іки бул'і //</i>
5.	<i>зольник, -ка, золінник</i> «великий горщик, який використовується, в основному, для зоління білизни»: <i>Нагрій води в зольнику, будеш виварювати білизну</i> (с. 39)	<i>зол'іл'ник, -а, -и</i> 'великий череп'яний горщик на 10-15 л': <i>зол'іл'ник / все в їх ва'рили / о'собен:о на свай'бах / на об'ідах / і в 'кого / ра'н'іше ж 'семій по 'дес'ат' дуи / нас са'мих було / ж / нас вос'меро / і 'бат'ко / і 'мати / 'тоже було / 'дес'ате'ро / то 'тоже ж ва'рил'и зол'іл'ник //</i>

Відзначимо, що в 50-х роках ХХ ст., коли записували інформацію до словника В. С. Ващенка, усі вищеназвані лексеми належали до активного словникового запасу говірок, про що свідчать форми дієслів теперішнього часу в дефініціях, ілюстративно-му матеріалі та відсутність ремарки *заст.*, тоді як у записах початку ХХІ ст. діалектоносії згадували назви на вимогу експлоратора: **А для води була діжка? – Бул'а // – Як на неї казали? – Ой / йак жи ж / йа вже й за'бул'а // – А шо в тій водянці було? – Во'да / 'воду л'і'л'мо / во'д'анка // (ГЗП, 280). Отже, назва ще збережена в пам'яті, однак вона перебуває в пасивному словнику, хоч і може бути актуалізована за необхідності, тому її подано в словнику середньонадніпрянських говірок з відповідною ремаркою. Про це також свідчить ілюстративний матеріал до словникових статей, у якому ще подано докладну інформацію про предмети побуту, страви, хоч здебільшого в минулому часі. Як бачимо, навіть невеликі мікротексти можуть слугувати для вивчення динаміки лексичного складу говірки, тому потрібно з'ясувати особливості відображення процесу деактуалізації найменувань у діалектних текстах, виявити еволюцію структури знань діалектоносіїв на кількох хронологічних зрізах, зумовлену як специфікою ідіолексикону мовців, часовою й віковою диференціацією, так і залежністю динаміки назв від змін у реалемному плані.**

Безперечно, діалектні тексти є важливим джерелом для вивчення динаміки лексичної системи говірки, оскільки вони містять евристично цінні коментарі не лише для окреслення значення того чи того слова в момент фіксації, уточнення номінацій на час запису та в минулому, удокладнення інформації про реалію на вимогу експлоратора, а й щодо відображення самого процесу архаїзації назви. У них репрезентовано, що саме людина (діалектоносіє) є часовим відтинком динаміки мовної системи, адже вона постійно і чутливо реагує на зміни в побуті, суспільному житті, унаслідок чого в її лексикон входять нові слова літературно нормативного вжитку чи виникає потреба називання предметів, процесів, явищ, ознак довкілля. У діалектній текстотечі середньонадніпряньських говірок засвідчено лексику кількох поколінь діалектоносіїв від початку ХХ ст. до початку ХХІ ст., які народжені: 1) до 20-х років; 2) у 20-х–40-х рр.; 3) у середини 40-х до 70-х рр.; 4) у 70-х – до середини 90-х рр.; 5) від кінця 90-х і до сьогодні.

Здебільшого в текстах засвідчено інформацію від першого та другого поколінь мовців, яким на час записування матеріалу було від 70 до 102 років. Вони зазвичай ще добре пам'ятають відомості про різні предмети сільського побуту, які використовували в процесі життєдіяльності, називають і описують їх. Це, на нашу думку, зумовлено кількома причинами: 1) соціальними катаклізмами перших десятиліть ХХ ст. (революційні події, громадянська війна, розкуркулення і колективізація, голодомор), що значною мірою уповільнили соціально-економічний розвиток; 2) збереженням патріархального побуту та ведення сільського господарства; 3) рівнем освіти: більшість респондентів першого покоління залишились неосвіченими або здобули мінімальні знання (початкові вміння читати й рахувати), мовці другого покоління мали 3–4 класи освіти, зрідка 5–7 класів.

Для прикладу розглянемо репрезентацію в текстах одного з важливих предметів побуту – діжі, дерев'яної посудини, у якій замішували тісто на хліб. Лексема *d'ǐža* праслов'янського походження (<*děža) відома в багатьох слов'янських мовах в основному зі значенням 'дерев'яна посудина, у якій місять тісто' (ЕСУМ, 2, 88). В українській загадці „Ой за лісом, за пралісом золота діжа горить...” закований асоціативний зв'язок сонячного світила з важливим предметом побуту, адже обидві реалії давали живильну енергію: одна – для зростання рослин, інша – для життя людини. Цей зв'язок міцно укорінений в етносвідомості українців, де діжа посідає важливе місце, адже це не тільки посудина для вимішування тіста, але й атрибут родинної та календарної обрядовості. У присутності діжі остерігалися лихословити, не можна було голосно розмовляти, сваритися, коли замішували тісто, *бо діжа навіть недобрі думки почує*; у піснях до діжі зверталися, як до живої істоти, господиня завжди повинна була тримати діжу в чистоті, хоч при цьому в ній залишали шматочок тіста, *щоб хліб не переводився*, не позичати цієї посудини, *бо хліб переведеться* (Войтович 2002, 158). У діжі народжувався весільний хліб – коровай, після того, як коровай спечеться, коровайниці разом із чоловіками брали діжу, підіймали її вгору, стукали нею об сволок, цілувалися навхрест, носили діжу по хаті, співаючи пісень, що мають цілком еротичний характер; на неї садували молоду, *щоб була доброю господинею* (Войтович 2002, 157; Вовк 1995, 194); в обряді „женіння комина” пічну діжу ставили посеред хати, прикрашали її хмелем та рутою-м'ятою, та разом із „женінням комина” шлюбували й діжу; напере-

додні Андрія справляли „сповідь діжі”; на Водохреще, коли обходили двір і ставили хрестики, то розпочинали це дійство з діжі (Войтович 2002, 158); у Чистий четвер діжу вимивали, вичищали й до сходу сонця виносили на сонце (Шарапа 2011, 157).

Респонденти першого та другого поколінь (віком від 102 до 70 років) ще добре пам'ятають інформацію про цей важливий предмет побуту, його призначення і на запитання: **У чому раніше хліб вимішували?** відповідають: *д'їжа називалася / там учин'ал'и житн'ий хліб / тоді у'їже йак спе'л'чец'а хліб / остав'ал'и т'рохи там в д'їж'і / і воно там ле'жит' до сл'їдуючого разу // (ГПК, 49); диривіяна у нас бул'а д'їжа та'ка й мал'ен'ка / й вил'ика / (ГЗП, 116); а в нас на пил'і бул'а та'ка д'їжа / шо мати к'їсто м'їсила / диривіяна ж'є та'ка да / із' кришкою // кришка ж та нак'рита // (ГЧ, 129). Окремі діалектності й зараз використовують діжу як предмет побуту: хліб пик'ли в д'їж'і / в нас і с'їчас д'їжа / ос' виниси / пока'жи / во'ни ни бачили // мал'ен'ку виниси / во'на о'там п'ід стол'ом сто'їт' / і тоді ж пик'ли хліб у д'їж'і / бо іначи ж ни бу'ло в'чому, хоч і вказують на частіше використання сучасного металевого емальованого посуду, каструлі: ти'пер жи ж то в кост'рул'і / а тоді ж ни бу'ло / т'їки в д'їж'і // (ГЧ, 272).*

На прохання експлоратора мовці намагаються докладно описати цей предмет побуту, указуючи, із чого його виготовляли: *спиц'іално д'їжа / диривіяна д'їжа / спиц'іално / он йа над'вор'і пока'жу // (ГПК, 178); диривіяна д'їжа і у д'їж'і м'їсил'и / і пик'ли хліб / у п'еч'ах // (ГЗП, 128); які особливості конструкції: Бул'а / і при мен'і д'їжа // з в'їком і обруч'і он вал'айуц'а і в'їко вал'ал'ос' // (ГПК, 49); д'їжа називалася / тожи наче пирир'із / т'їки во'на та'ка наче наїкос' сто'їл'а все / конусом наче на низ / і з'верху кришичка нак'ривалас'а тожи ж // (ГЧ, 36); форми, розміру: д'їжа ж бу'ла / хліба пик'ти / ночви це му'ку с'їйали / а диривіяна кругла д'їжа / це хліб учин'ал'и в ц'ій д'їж'і // (ГПК, 211); учин'ал'и / та'ка д'їжа ж та'ка чимал'а / гл'їбока / диривіяна // (ГЧ, 80) тощо. У свідомості діалектності ще збережений докладний опис реалії, хоч частина з них і забувала, як називали кришку до діжі. Мовці або описували цю реалію: *Дл'а хліба / м'їсили хліб / то ка'зали д'їжа // то та'ка з'робле'на тоже ж з дере'ва / то м'їсили хліб тоже та'ким нак'ривалас'а во'на / шоб ни зал'їзло ту'ди н'їш'чо (ГПК, 165), або могли утворювати нову назву архаїзованого предмета, проте в процесі розповіді про нього нерідко відновлювали вже забуту: – У д'їж'і те звал'ос'а в'р'тушка / йак воно / в'їко // (ГПК, 74). Свідченням збереження інформації про діжу як архаїзований предмет побуту та її назви у свідомості діалектності є й те, що ця реалія стала об'єктом для представлення відомостей про більш забуті діжки іншого призначення: о'це ж у т'їй л'їповц'і / у д'їж'і / та'ка йак д'їжа / л'їповоч'ка бу'ла // (ГЗП, 128). Отже, мовці найстаршого та старшого поколінь згадують у текстах про цей предмет побуту, пам'ятають його назву, особливості будови, а також пригадують обрядове значення діжі, що слугувала символом єднання двох родин після того, як весільний поїзд молодого після традиційного брання ворітного заходив у двір нареченої: *тоді впу'скал'и вже йїх у дв'ір / сирид'дво'ра сто'їл'а табуретка і д'їжа с'тавил'ас'а і нак'ривал'ас' рушни'ком а'бо с'катир'ом / з'верху хліб'ина з с'їл'у / і д'руга та-***

бу|ретка / в'і|дро і к|ружка / шоб |воду п|т' / це ж т'і / шо ста|новл'ац':а ждуть / |воду п|ють' / а ц'і ж |колісом ста|ють' / бо|йарини / св'і|тлик / с'вашики / молодий / дру|жк|ки / т'і / шо жо|нат'і йдуть' / із ц'ім / с хл'і|бом з / рушн|ками тири|в'язан'і / сто|ять' сири|д^дво|ра / (ГЧ, 44). Ставати колесом навколо діжі, очевидно, мало й оберегове значення, адже українці уподібнюють колесо до чарівного кола; обвести колом – забезпечити щось чи когось (Жайворонок 2006, 299, 300). Важливу обрядову функцію виконувала й кришка діжі: на віко викладали обрядовий весільний хліб, коровай, а вже з нього саджали в піч: *і то|д'і ото с'тавл'ал'и на те в'іко коров|гай / і хо|дил'и кру|гом по хат'і / да с'п'і|вал'и / а то|д'і ж о|то до |печи / і с'п'і|вайуть' / і о|то ж пода|єм т'ій шо са|жайє / і во|на би|ре з' того в'іка і са|жайє* // (ГПК, 74).

Обсяг знань про архаїзовану реалію у свідомості наступних трьох поколінь діалектоносіїв редукується поступово, адже вони зберігають у пам'яті та передають інформацію нащадкам у процесі життєдіяльності. Окремі мовці першого і другого поколінь, а особливого третього покоління, коли відбувалися активні соціально-економічні зміни, замінюють назву реалії чи подають її назву описово. Про можливість актуалізації інформації, збереженої у свідомості діалектоносія, промовисто свідчать випадки, коли на запитання записувача про посуд, який використовували для вимішування тіста, респондент відповідає, що такого предмета не було: – *У чому хліб пекли? Чи були дерев'яні діжки? – Дири|в'яних йа ни за|м'ічу / а та|ки ж чири|в'яни ті / ма|к'ітри бул'и в нас / в ма|к'ітрах хл'іб учи|н'ал'и // а ти|пер у ко|струл'ах* //, однак нагадування його назви актуалізує в пам'яті відомості про об'єкт і навіть чіткий його опис. На конкретизоване запитання: «*Чи була діжа?*», чуємо відповідь: *ти|пер же в ко|струл'ах учи|н'айим а то|д'і ж д'їжа та|ка бул'а з |дере|ва з|робл'ина / кру|г'а / гл'а|ден'ка / гл'а|ден'ка та|ка // з ус'іх бок'ів та|ка гл'адка / гл'адка / д'їжа з|вал'ас'а* // (ГПК, 45); *д'їжа була та|ка / д'їжа во|на називалас' / та вчи|нали та м'ісили в йій* // (ГПК, 89). Нерідко мовці пригадували важливі характеристики реалії, однак для того, щоб вони її іменували, потрібно було уточнювати запитання, подаючи назву: – *Таке з |дерева з|роблине / – Діжа? – З |дерева / д'їжа / на |вос'ім буханок* // (ГЗП, 86).

Про зміни в структурі відомостей про посудину для замішування тіста на хліб свідчить і те, що респонденти третього покоління нерідко виправляють самі себе, подаючи точнішу інформацію: *о|то ма|к'ітра бул'а / а|бо ни ма|к'ітра / а дири|в'яна та|ка д'їжа / д'їжа / о|то в т'і д'їж'і ти|чем* // (ГЗП, 52); *у ма|к'ітр'і / д'їжа / д'їжа / і в |мене ро|с:упана ли|жит'* // (ГЧ, 148). Як бачимо, пригадуючи назву архаїзованої реалії, діалектоносії зазначають і назви посуду, що її субститував: *посл'едн'є в|рем'я в нас у|же д'їжа рос|палас' / та / шо д'ід ро|бив / то посл'едн'є в|рем'я ку|пил'и п'ід войну вже / ку|пил'и ма|к'ітру і хл'іб пекл'и в ма|к'ітр'і / та|ка в'ідерна ма|к'ітра була // і то хл'іб пекл'и там у ма|к'ітр'і* // (ГЧ, 272–273); *д'їжа бул'а / д'їжа |т'істо м'ісил'и в д'їж'і / а ти|пер то в ко|струл'і / то в |мис'ц'і* // (ГЧ, 174).

Про динаміку уявлення про саму посудину для замішування тіста на хліб свідчить перенесення назви архаїзованої реалії на пізніший у часі предмет за його призначенням: *а вчи|н'ал'и п'р'амо у тій ви|клик'ій ма|к'ітр'і вчи|н'ал'и |т'істо / д'їжа ка|зал'и на ц'ю ма|к'ітру // о|це ка|зал'и на ма|к'ітру д'їжа* // (ГПК,

171); ка'зал'и д'їжа і на ма'к'ітру ка'зали д'їжа / вс'орав'но д'їжа / хоч' і ма'к'ітра // (ГЗП, 140). Окремі інформанти цього покоління лише чули про цей предмет від старших.

Інформанти віком 50–60 років, а іноді й їхні діти та внуки ще пам'ятають, як матері (бабусі) вимішували тісто в діжі, повідомляють про цю посудину достовірну інформацію: ... в мене в све'к'рухи була д'їжа / д'їжа це ши'рока де'ре'в'яна із об'ідком зал'ізним бочка / там робили хл'іб / пир'їжки (с. Будище Черкаського р-ну Черкаської обл., 50 р., 10 кл.); за'м'ішували в д'їж'і т'істо / во'на з'роблина з д'ерива / по бо'ках р'учки / шоб можна було хара'шо брац'а і на-кри'вали к'ришко'ю (с. Богодухівка Чернобаївського р-ну Черкаської обл., 66 р., 10 кл.); як була їа ди'тиною'ю бачила / як ма'ти за'прав'л'ала д'їжу на п'іч / а з'ранку пик'ла хл'іб (с. Коробівка Золотоніського р-ну Черкаської обл., 67 р., 10 кл.); мо'їа ма'ма за'м'ішували т'істо в д'їж'і / може в'іде'р на два / во'на де'ре'в'яна як д'їжка з ог'ір'к'ів / т'іки менша // де'ре'в'ян'і обруч'і / вни'зу ши'рше / а в:ерх ву'жче / а може во'на р'івна була / вже ни пом'н'у // (Дубіївка Черкаського р-ну Черкаської обл., 63 р., 10 кл.); як їа була ма'ленько'ю / ми час'тен'ко їїздили до ба'бус'і / в них в хат'і була п'іч і во'на са'ма вип'ікала хл'іб викорис'товувала д'їжу // (с. Будище Черкаського р-ну Черкаської обл., 48 р., 10 кл.).

Молодшому поколінню діалектоносіїв (20–40 років) із повною середньою освітою найчастіше передані лише загальні відомості про цей архаїзований предмет, зокрема про його призначення, зовнішній вигляд. На запитання, що вони знають про нього і звідки, ці мовці відповідають: про д'їжу їа чула в'ід ба'бус'і / а тако'ж коли в'ід в'їдувала крайз'навчий му'зей / нам по'казували цей пред'мет побу'ту (с. Чернобай Черкаської обл., 21 р., 11 кл.); їа са'ма ни б'рала учас'т' в обр'адах / у їа'ких викорис'товували д'їжу / але чула шо цей пред'мет був голо'вним атри'бутом дл'а вип'ікан'а вис'іл'ного коро'вайу вис'іл'них ши'шок (с. Чернобай Черкаської обл., 43 р., 10 кл.); їа хл'іб пик'ла ли'ше о'дин раз у хл'ібоп'іцц'і разом з ма'мою // про д'їжу їа зна'їу ли'ше те шо це низ'ка ши'рока де'ре'в'яна по'судина дл'а приготу'ван'а т'іста на хл'іб // (с. Будище Черкаського р-ну Черкаської обл., 20 р., 11 кл.): про д'їжу їа чи'тала в ху'дожн'ій л'ітера'тур'і (с. Коробівка Золотоніського р-ну Черкаської обл., 20 р.) тощо. Нерідко мовці не пам'ятають назви реалії, замінюючи її загальною назвою д'їжка чи передаючи описово, водночас зазначають культурну інформацію: хл'іб м'їсили у їїй і во'на символ'їзувала їак ска'зат' (хвилюється) ну / ни зна'їу / можливо / їа'кийс' дост'аток в с'ім'її а'бо / да / дост'аток в с'ім'її символ'їзувала во'на ц'а д'їжка / пото'му шо в їїй м'їсилос'а т'істо і вип'ікав'а хл'іб (с. Богодухівка Чернобаївського р-ну Черкаської обл., 45 р.). Окремі мовці зовсім не мають уявлення про діжу: на запитання: Чи чули Ви від когось про діжу? відповідають: про д'їжу ни чула н'і в'ід ко'го / в молод'ї ро'ки їа пик'ла хл'іб в ду'ховиц'і / зараз п'ічу в хл'ібоп'іцц'і (с. Коробівка Золотоніського р-ну Черкаської обл., 42 р.), вико-ристовуючи назви-інновації.

Таким чином, у діалектних текстах чітко простежуємо часову й вікову динаміку як відомостей про посудину, у якій замішували тісто на хліб. У діалектоносіїв старших поколінь ще збережений докладний опис реалії, її назва. респонденти нерідко виправ-

ляють самі себе, подаючи точнішу інформацію. У мовців наступних трьох поколінь засвідчено поступову редукцію обсягу знань про предмет, можлива субституція найменувань близьких за призначенням реалій, перенесення назви архаїзованої реалії на пізнішу в часі за її призначенням, заміна назви реалії чи представлення її описово. Водночас якщо в діалектоносіїв, народжених у середині 40-х до 70-х рр., можлива актуалізація інформації, збереженої у їхній свідомості, то в мовців наступних двох поколінь, які не використовували діжі в побуті, або є лише залишкова інформація, пов'язана чи то зі спогадами про родинні традиції, чи то із загальною обізнаністю про життя і побут українців у минулому, або взагалі відсутня.

Література

- Вовк Х.К. (1995), *Студії української етнографії та антропології*, Київ.
- Войтович В. (2002), *Українська міфологія*, Київ.
- Волошинова М. (2015), *Динаміка традиційної предметної лексики в українських східно-слобожанських говірках*, [в:] *Діалектологічні студії. 10: Традиції і новаторство*, ред. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів, с. 348–357.
- ГЗП**, *Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів*, упор. Г.І. Мартинова, Черкаси 2012.
- ГПК**, *Говірки Південної Київщини: збірник діалектних текстів*, упор. Г.І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина, Черкаси 2008.
- ГЧ**, *Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів*, упор. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран, Черкаси 2013.
- Глуховцева К.Д. (2005), *Динаміка українських східнослобожанських говірок*, Луганськ.
- Гриценко П.Ю. (2014), *Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій*, [в:] *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*, Київ, с. 145–154.
- ЕСУМ**, *Етимологічний словник української мови*, за ред. О.С. Мельничука, т. 1–6, Київ 1983–2012.
- Жайворонок В.В. (2006), *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*, Київ.
- Колесников А.О. (2015), *Діалектні тексти як джерело інформації про генезу і динаміку українських південнобессарабських говірок*, [в:] *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*, Київ, с. 200–217.
- Курцова В.М. (2015), *Дыялектныя тэксты як крыніца на вывучэнні стану і дынамікі развіцця моўных з'яў у гаворках цэнтральнай дыялектнай зоны беларускай мовы*, [в:] *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*, Київ, с. 241–258.
- Мартинова Г.І. (2011), *Статичне й динамічне в лексиці середньонаддніпряньського діалекту*, [в:] *Філологічний вісник Уманського держ. пед. ун-ту*, Вип. 1., Умань, с. 145–154.
- Мартинова Г.І. (2016), *Архаїзми та інновації в діалектних словниках як відображення динаміки говірки „Gwary Dziś”*, vol. 8, s. 57–66.
- Тищенко Т. (2008), *Динаміка номінацій родильного обряду в говірках Східного Поділля*, [в:] *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі*, Київ, с. 188–190.

-
- Хобзей Н. (2015), *Мовний світ гуцулів у форматі словника: Іван Вагилевич*, [в:] Діалектологічні студії, 10: *Традиції і новаторство*, Львів, с. 51–61.
- Шарапа М.В. (2011), *Вербальні та невербальні компоненти у весняно-літніх календарних обрядах Середнього Полісся*, Київ.
- Ястремська Т.О. (2015), *Динаміка діалектних явищ у тексті*, [в:] *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*, Київ, с. 480–492.
- Kobus J. (2015), *Kierunki i dynamika zmian w języku mieszkańców wielkopolskich wsi na przełomie wieków XX i XXI*, Poznań.
- Sierociuk J. (2014), *Historyczny kontekst gwar wielkopolskich*, [в:] *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*, Київ, с. 433–437.
- Sierociuk J. (2016), *Dynamika przeobrażeń języka mieszkańców wsi i możliwości jej badania*, „Gwary Dziś”, vol. 8, s. 67–78.

Сергей Алексеевич Мызников
Институт лингвистических исследований РАН
Санкт-Петербург
myznikovs@rambler.ru

Диалектное слово в контексте народной крестьянской культуры (на материалах *Словаря русских народных говоров*)

Аннотация: В данной работе предлагается попытка некоторого осмысления словарной обработки диалектных данных, в которых этнографический компонент имеет явную доминанту. Представлен краткий экскурс в историю создания диалектных сводных словарей. Этот тип словарей в русской лексикографии имеет длительную историю, уходящую в XIX век. Анализ материалов базируется на рассмотрении региональных диалектных словарей, в которых весьма глубоко представлен этнографический компонент и «Словаря русских народных говоров». К настоящему времени вышло в свет 50 томов этого словаря, что позволяет делать некоторые выводы.

Ключевые слова: этнографизм, словарь, сводный, региональный, толкование, семантика.

Abstract: *The dialectal word in the context of folk culture (based on the “Dictionary of Russian folk dialects”)*. In this paper I have made an attempt at comprehending the dictionary processing of dialectal data with prevailing ethnographic components. I also present a short digression about the history of dialectal dictionaries. This type of dictionaries has a long history in Russian lexicography, dating back to the 19th century. The analysis is based on regional dialect dictionaries where the ethnographic component and the “Dictionary of Russian Folk Dialects” are very well represented. To date, 50 volumes of the dictionary have been published, allowing for some conclusions.

Keywords: ethnography, dictionary, consolidated, regional, interpretation, semantics

Академическая диалектная лексикография начала развиваться еще в XIX веке как сводная, т.е. включающая в словник материалы всех говоров. Причем следует отметить, что работа над *Опытом областного великорусского словаря* началась после издания Вторым отделением Императорской Академии наук в 1847 г. *Словаря церковно-славянского и русского языка*. Собранный в первой половине XIX века диалектный материал был обобщен в двух изданиях, кроме *Опыта...*, который вышел в свет в 1852 г., в Академии наук было издано *Дополнение к Опыту областного великорусского словаря* в 1858 г. До настоящего времени эти два труда являются первыми завершенными сводными словарями русских народных говоров.

Весьма показательно, что они включают в себя лексику всех великорусских народных говоров громадной территории Российской империи. Были получены

материалы по многим губерниям, в том числе по таким, как Архангельская, Олонецкая, Вологодская, Пермская, Вятская, Новгородская, Псковская, Смоленская, Тверская, Московская, Ярославская, Владимирская, Калужская, Рязанская, Тамбовская, Пензенская, Костромская, Нижегородская, Тульская, Орловская, Курская, Воронежская, Казанская, Симбирская, Саратовская, Астраханская, Оренбургская, Тобольская, Томская, Иркутская; из Земли Войска Донского, а также с территорией Американских колоний, которые в то время еще находились под юрисдикцией Российской империи. В словник были включены собственно диалектизмы, авторы в предисловии поясняют, что эти „слова родились вследствие понятий, образовавшихся от предметов окружающей человека природы и от особенных занятий народа”; фонетические и словообразовательные диалектизмы, которые трактуются как „слова, уклонившиеся от нормального употребления языка, нередко искаженные до крайности” (Опыт 1852, II). В целом в *Опыте областного великорусского словаря* было собрано и объяснено 18 011 слов, а в *Дополнение к Опыту областного великорусского словаря* – 22 895 слов. *Опыт...* и *Дополнение...* были первыми серьезными трудами в области диалектной лексикологии и лексикографии. Они сыграли важнейшую роль в дальнейшем собирании диалектных материалов, открыли целый ряд научных проблем, связанных с изучением истории русского языка.

К выходу в свет в 1965 г. завершающего 17-го тома *Словаря современного русского литературного языка* (БАС), председатель редакционной коллегии Ф.П. Филин решил вновь, как это было в XIX веке обратиться к созданию словаря русских диалектов. В конце 50-х годов все отчетливее проявляется необходимость создания такого труда, который обобщил бы в себе все накопленные за многие десятилетия собирательской деятельности материалы по диалектной лексике и фразеологии. Таким образом, сводная диалектная лексикография была продолжена в середине XX века работой над *Словарем русских народных говоров*. Наряду с разнообразными диалектными материалами в качестве источников словаря используются историко-этнографические исследования и описания, посвященные особенностям жизни русского населения тех или иных местностей, а также фольклорные источники. К настоящему времени вышло в свет 50 томов словаря.

В данной работе предлагается попытка некоторого осмысления лексикографирования диалектных данных, в которых этнографический компонент имеет явную доминанту. Следует отметить, что в истории русской диалектной лексикографии в конце XIX века появилась серия диалектных словарей с особым вниманием к этнографической стороне исследования. После выхода в свет *Словаря живого великорусского языка* В.И. Даля, который включил в словник всю совокупность лексических данных как общенародного, так и регионального характера, обнаружилось, что, несмотря на его тезаурусный характер, многих диалектных слов в нем не оказалось. Был напечатан ряд дополнений к словарю В.И. Даля. Именно на фоне сбора дополнительных сведений, А.О. Подвысоцкий начал работу над своим словарем, который он не увидел напечатанным при жизни. Он вышел

в 1885¹ г. через два года после смерти автора (Подвысоцкий 1885). В этом же году Г.И. Куликовский начал собирать слова и выражения Олонецкой губернии. Несколько позже, в 1898 г. вышел в свет его *Словарь областного олонцкого наречия* (Куликовский 1898). К настоящему времени мы имеем 4 словаря, в названии и содержании которых, этнографический компонент представлен, как важная составляющая:

1. Дилакторский П.А., *Словарь областного вологодского наречия* (по рукописи 1902 г.).

2. Дуров И.М., *Словарь живого поморского языка в его бытовом и этнографическом применении* (по рукописи 1934 г.).

3. Куликовский Г.И., *Словарь областного олонцкого наречия в его бытовом и этнографическом применении* (1898 г.).

4. Подвысоцкий А., *Словарь областного архангельского наречия в его бытовом и этнографическом применении* (1885 г.).

Кроме того, еще одним источником этнографического плана является *Смоленский областной словарь, материалом для которого служили слова и выражения, заимствованные из моих этнографических сборников* – писал В.Н. Добровольский (1914, 1).

Следует также отметить, что имелся также проект С.А. Еремина, который предложил в 1926 г. Проект словаря русской этнографической диалектологии и Программу для собирания материала для этого словаря (Еремин 1926). Словарь русской этнографической диалектологии был задуман „в порядке опыта при изучении терминологии, относящейся к предметам: материальной культуры и бытовым названиям центральной и Северо-Западных областей Великороссии”. По замыслу автора он мог бы решить ряд задач в сфере этимологии и семантики слов в целом, более того, позволит проследить пути этногенеза племен и народностей, населяющих данную территорию (Еремин 1926, 21). Предусматривалось включение в словарь самых разнообразных этнографических сведений, способствующих воссозданию атмосферы крестьянской жизни (Еремин 1926, 20–52).

Кроме того, в последнее время появляются совершенно новые типы этноидеографических словарей, таких например как труд О.В. Вострикова *Традиционная культура Урала: этноидеографический словарь русских говоров Свердловской области* (Востриков 2000). Для словарей подобного типа выбирается небольшое число наиболее значимых, концептуально важных единиц, которые получают подробное описание. Ограничение в составе словника позволяет расширить иллюстративную зону, включить в словарь большое число контекстов, демонстрирующих сочетаемость слова, а также дополнительную энциклопедическую и культурную информацию (Земичева 2017, 26).

Ф.П. Филин в предисловии к СРНГ писал, что для *Словаря русских народных говоров* нельзя пренебрегать историко-этнографическими описаниями разных местностей, в которых содержатся очень ценные сведения о диалектных словах и особенно об их значениях и употреблении (нередко с пояснительными рисун-

¹ На титуле стоит 1885 г., на обороте титула – 1884 с текстом: Напечатано по определению Русского языка и словесности Императорской Академии Наук. Санктпетербург (sic!). Ноябрь 1884.

ками). Библиография историко-этнографических исследований и описаний будет расширяться, хотя задача исчерпывающего их охвата нами не ставится (СРНГ, I, 19).

Говоря о практической работе составления словарных статей *Словаря русских народных говоров* Ф.П. Сороколетов отмечал, что

важно наметить классы слов, толкование которых необходимо предполагает приведение энциклопедических сведений. Прежде всего, это слова, обозначающие предметы и явления, отсутствующие в общенародном пользовании, т.е. относящиеся к специфическим чертам духовной и материальной культуры, социальному укладу, быту и т.п. Вся ремесленно-профессиональная терминология, включаемая в словарь, слова и термины, обозначающие понятия, связанные с особенностями быта, с обычаями, обрядами, поверьями, играми, т.е. этнографизмы в широком смысле слова должны быть обязательно определены энциклопедически, т.е. путем раскрытия самих специфических реалий, идей и понятий. Такие объяснения необходимы для названий одежды, обуви, предметов утвари, сельскохозяйственных орудий, орудий рыбной ловли, названий частей двора и дома, особенно для тех, которые в настоящее время уже вышли из употребления. Названия кушаний и напитков также в большинстве своем нуждаются в энциклопедических толкованиях (Сороколетов 2011, 85–86).

В настоящее время традиционно выделяют этнографические диалектизмы – „слова, представляющие местные названия предметов, являющихся продуктом человеческой деятельности и известных на ограниченной территории” (Касаткин 2005, 62). Такого рода материалы могут дать ценный материал не только о лексико-семантическом, структурном развитии словарного состава диалекта (языка), но и раскрыть различные стороны хозяйствования, языковые, социальные и культурные связи русского этноса с другими народами. Отличие собственно лексических диалектизмов от этнографических заключается в том, что последние обычно не имеют синонимов в литературном языке и при лексикографировании обычно получают энциклопедическое толкование.

Приведем ряд примеров подачи этнографизмов из лексикографических и других источников, материалы которые входят составной частью в СРНГ.

В этнографических работах имеется первичное описание рыбацкого или охотничьего шалаша, место для которого, обычно углублено в землю.

Ефименко: **Бу’гра** ‘шалаш из ивняка, который делают для себя промышленники на р. Печоре во время ловли белой рыбы’ Мезен. (Ефименко 1877); ‘землянка, в которой живут рыболовы и звероловы’ Мезен. (Данилевский 1869); ‘землянка рыбаков и полесовщиков’. Олон. (Лесков 1892, 98).

В словарях описание такого рода реалии присутствует, но обычно, сопровождается значениями, которые можно рассматривать как семантические сдвиги.

Словарь Подвысоцкого: **Бу’гра** ‘землянка, также шалаш из древесных прутьев, в которых ютятся рыболовы и зверепромышленники’, Мезен. Арх. (Подвысоцкий 1885, 11). **Бу’гра** ‘детский, из досок или тонких брусев домик, настолько поместительный, что дети могут в нем свободно играть. Такие домики, встречающиеся и в Архангельске, помещаются обыкновенно на дворах’ Онеж.

Словарь Куликовского: **Бу'гра** 'помещение, устраиваемое летом в сарае; одной из стен этого помещения является стена сарая, остальные три делаются из соломы, поставленной вертикально; для того, чтобы комары не залетали в бугру и не беспокоили в ней спящих, дверь в бугру завешивается рогожей' Повен. (Выгозеро) (Куликовский 1898).

Словарь Дурова: **Бу'гра** 'сделанная детьми на улице около стен дома из досок или мешков комнатка, напоминающая собою комнату в доме; здесь вообще любимое убежище детей во время игры их в домоводство и хозяйничанье'; 'лесной шалаш из хвороста и дерна, сделанный наспех около морского берега на период временных путинных рыбных промыслов'; 'неказистый, угрюмый вид крестьянской избы' – У Ивана нашего в избы, что в бугры – темень какая-то и неуют полный; Беломорье (Дуров 2011, 40).

Словарь Дилакторского: **Бугра'** 'охотничий шалаш в лесу, или шалаш, балаган, дом из досок, делаемый детьми для игры' – Найдем ли мы сейгод свою бугру (Дилакторский 1902, 38).

В современном *Словаре русских говоров Карелии и сопредельных областей* представлено уже несколько значений, характеризующих речь диалектоносителя.

СРГК: **Бу'гра** 'шалаш из веток и соломы для рыбаков, охотников, косцов', Медвежьегор., Кондоп., Прионеж., Подпорож., Пудож., Кандалакш., Онеж. (СРГК, I, 130); 'туристская палатка', Медвежьегор. (СРГК, I, 130); 'нора зверя', Медвежьегор. (СРГК, I, 130); 'огороженное место в лесу, где сушат листья' – *Частокол в лесу у нас звали бугра*. Беломор. (СРГК, I, 130).

Имеются также обширные материалы, собранные в бассейне реки Пинеги, хранящиеся отдельно в картотеке СРНГ.

Материалы Симиной: **Бу'гра** 'избушка на плоту из елового лапника, бересты', Пинеж. (Веегора, Сульца) (Симиная); 'шалаш', Пинеж. (Сульца, Усть-Ежуга, Церкова Гора) (Симиная); 'собачья конура', Пинеж. (Подрадье) (Симиная). **Бу'гра** 'огороженное место, где играют маленькие дети', Пинеж. (Церкова Гора, Филимоново, Засурье) (Симиная); 'детский домик из досок, тонких брусьев', Пинеж. (Веркола, Кучкас) (Симиная). **Бугра'** 'небольшая постройка', Пинеж. (Летопала) (Симиная); 'место для спанья, устраиваемое в летнее время на сеновале' Пинеж. (Симиная).

Кроме того, в картотеке СРНГ репрезентируется в различных толковательных описаниях:

Бу'гра 'шалаш из соломы или сена в углу сарая, в котором спят, когда много гнуса', Онеж. (Луза) Арх. (КСРНГ 1959); 'шалаш или землянка у охотников, рыболовов', Усть-Цилем. Арх. (КСРНГ 1951). **Бу'гра** 'укрытие от мух, комаров, обычно устраивается в сенях или в сарае' – *Мы в бугры нунь спим, комаров много в фатёры дак*, Пудож. (Ялгансельга), Медвежьегор. (Выроззеро, Пегрема) (КСРНГ 1971). 'Домик такой величины, что в нем могут играть ребята' – *Робята на сараи в бугры играют*. Пудож. (Песчаное) (КСРНГ 1971).

Полевые материалы, собранные автором, представляют уже репрезентацию иной реалии:

Бу'гра 'навес из парусины в сойме (парусной лодке) для защиты от ветра и дождя' – *Бугра делалась между средней натесью и кормой. В бортах дыры,*

в дыры штыри. Лямки сделаны, бугра с толстого брезента, на сошки кладывалась. Трое в сойме была команда, в носу сошки прятали. Где пятра, бугра прятались. Волх. (Вороново) (ПЛГО).

Следует отметить, что сама лексема **бу'гра** имеет соответствие в смежных прибалтийско-финских языках. Лесков высказывает предположение о карельском этимоне: „У кореляков употребляется слово *бу'гри*; только первоначально значит – небольшой полог, устраиваемый над постелью в летнее время для защиты от мух, а потом уже – всякое укромное место, темное, тесное, где спят” (Лесков 1892, 98). Я. Калима приводит также кар. *pugri* ‘место для сна на воздухе’, ‘полог для защиты от комаров в лесу на открытом месте или рядом с постройкой’ (Kalima 1915, 81), хотя первоначально с сомнением высказывал предположение о связи данного слова с **бугор** (Kalima 1915, 76). Ср. также саам. *puure* ‘навес, сарай для ночлега’ (Фасмер, 1, 228). Далее Я. Калима связывает карельские данные с фин. *pukra* ‘глубокий’, *murju* ‘хижина’ из рус. **му'рья** ‘бедная хижина, вообще тесное темное жилище’, с эст. *pogri* ‘подвал’ из рус. ‘погреб’ (Kalima 1915, 81). В прибалтийско-финских языках имеется также следующий материал: ливв. *bugri* ‘огороженная половиками часть сеновала, где спят летом’, при *uwidin* ‘навес над кроватью, полог’, ‘огороженная домотканым холстом часть сеновала, где спят летом’ (СКЯМ 29, 408), кар. сев. *pukra* ‘шалаш, хижина, место для сна’, кар. твер. *bugra* ‘сарай’, кар. руг. *bugra* ‘шалаш, полог от комаров’, кар. руг. *pukri*, кар. мянт. *bugri* ‘огороженное место в углу сарая для сна, когда много комаров’ (KKS 4, 492), кар. сев. *bukra* ‘кровать под пологом в летнее время’ (Тароева 1965, 108).

В ряде случаев дифференциальный характер СРНГ делает невозможным полное представление семантики какого-л. слова. Например, в БАС лексема **самокру'тка** имеет следующее значение – ‘в дореволюционное время – женщина, вышедшая замуж тайно, против воли родителей’ (БАС, XIII, 107). Тогда как в СРНГ репрезентируются только значения, связанные с убором волос невесты, девушки или описывающие черты характера.

Самокру'тка ‘девушка, делающая до замужества женскую прическу в две косы вместо одной’. Южн. Сиб., 1847. *Раньше говорили: девки-самокрутки, а бабы – простоволоски.* Том. Иркут., Сиб. Ходить девушке самокруткой, так же как и женщине простоволосой, простой народ считает грехом и неприличием. Южн. Сиб., 1847. ‘Девушка, потерявшая право заплетать волосы по-девичьи в одну косу, и делающая прическу в две косы’ Южн., Калуж., Сиб. ‘В свадебном обряде – невеста, которая сама подбирает волосы под повойник, но не заплетая их в две косы, а оставляя по-девичьи одну’. Арх., 1885. ‘Девушка, не заплетающая косу’ – *Баба – простоволоска – котора без платка, и девка, ежели косу не заплела, то это самокрутка.* Мариин, Кемер., 1964. ‘Замужняя женщина, носящая волосы, заплетенные в одну косу’. Арх., 1885. **Самокру'тки** ‘супруги, не венчанные в церкви’ Забайкалье, 1960. ‘Платок, которым повязывают молодую жену’ – *Когда окручали, самокруткой повязывали молодуху;* Сузун. Новосибир., 1970 (СРНГ, XXXVI, 89).

Причем, если в СРНГ авторы выделяют конкретные значения, что в словарях-источниках такая информация представлена в едином тексте. Ср., например, данные Словаря Подвысоцкого **Самокру'тка, Самохо'дка**:

девушка, вышедшая замуж без дозволения родителей, бежав из дому, или, как говорят, убогом, уходом. Это случается в местностях, где много раскольников, а также когда, по местному выражению, женихи, идут на перебой, т.е. если несколько женхов сватаются на одну невесту. При обыкновенном брак совершается, по общепринятому обычаю, обряд заплетания волос молодой в две косы; но самокрутки, при отсутствии сватьи кручельщицы, сами подбирают свои волосы под повойник, и при этом не заплетают их в две косы, а оставлять по-девичьи одну косу; поэтому, самокрутками называют не тех замужних женщин, которые имеют обыкновение носить волосы в одну косу (Подвысоцкий 1885, 152).

Весьма интересно сопоставить, как описываются те или иные диалектные реалии, часто сходные по своей хозяйственной, функциональной и т.п. характеристике в олонецких, архангельских и вологодских говорах. Так, например, такая весьма распространенная на Севере реалия, как коса для косьбы.

Словарь Куликовского: **Горбу'ша** 'коса с короткой ручкой, вроде серпа; косят ею, пригнувшись к земле' (Куликовский 1898).

Словарь Подвысоцкого: **Горбу'ша** 'род большого с короткою рукоятью серпа; употребляется почти повсеместно в Архангельской губернии вместо косы для кошения травы, при чем необходимо нагибаться. О кошении травы горбушею говорят: скоблить траву' (Подвысоцкий 1885, 33).

Словарь Дурова: **Горбу'ша** 'ерпообразной формы коса, которой на Беломорье косят траву на лугах, морских и лесных сенокосах. При кошении горбушей косцу приходится нагибаться, размахивая косою удар вправо, удар влево поочередно, держа косу за ручку косьевище обеими руками' (Дуров 2011, 83).

Словарь Дилакторского: **Горбу'ша** 'большая сенокосная коса, изогнутая горбом с короткой рукояткой. Косец при каждом ударе наклоняется, размахивая попеременно на обе стороны. Удобно для кошения по кочкам, на неровном месте, также при косьбе камыша и жесткой травы'. *Отесал сковороду железную да три косы горбуши. Ты бы здесь горбушей косил, а не литовкой* (Дилакторский 2006, 88).

В СРНГ инкорпорированы в словарную статью все данные, причем без конструирования толкования, а с подробным описанием реалии, которое представлено в том или ином источнике: **Горбу'ша** „эта коса походит на серп, только втрое больше его. Насаживается на короткий, изогнутый черен. Косят ею направо и налево, наклонившись. Скошенная трава ложится не валиками, как бывает при кошении косою, но разбрасывается по всему лугу, и оттого высыхает весьма скоро”. Арх., Сиб. 1847. „Род косы с двояковыгнутою рукоятью, косы, несколько походящей на серп и перебрасываемой при каждом взмахе со стороны на сторону; причем крестьянин трудится над работою в согбенном положении, сгорбившись: это делает сенокос одним из самых утомительных полевых занятий северных жителей, делает его истинною страдою, страданием, и время сенокоса заставляет страдать весь север; но не один север, целая Сибирь в это время страдает, т.е. косит так же, как и архангельцы, горбушею”. Арх., 1850. Кем. Арх.

[с примеч. „местные жители не знают другой косы, кроме горбуши”], 1909. В Мезени закосили стойкой, а у нас все горбуши. Мезен. Арх., 1949. Косили при мне горбушами, ноне ведь стойки. Емец. Арх., 1950. „Траву не косят горбушей, а как рубят, тяпают с плеча; замахиваясь горбушей высоко над головой справа, пригибаются вместе с ней к земле и рубят траву слева. Потом поворот и взмах горбуши над головой слева. Горбушей удобно косить траву на лугах, заросших кустарником, где негде размахнуться обычной косой литовкой. Но все же горбуши выходят из употребления, луга расчищаются от кустов”. Вельск. Арх., 1957. Олон., Прионеж. КАССР, Ленингр., Новг., 1926 [с примеч. „дедовская коса, теперь почти вытеснена литовкой – обычной косой”]. *Мы редко косим горбушей*. Костром., Пенз. „Горбушами косят сено по большей части женщины, литовками – мужчины”. Вят., Вят. губ. вед., 1847. Перм., Челяб., 1914 [с примеч. „горбуша вышла почти совершенно из употребления и сохраняется лишь местами у отдельных стариков”]. Урал., Слов. Ср. Урала, 1964 [с примеч. „изредка употребляется для кошения травы по болотам или для кошения спутанного и поваленного ветром хлеба”]. Вост.-Казах., Тобол., 1899 [с примеч. „бывшая прежде во всеобщем употреблении в Тобольском округе и теперь уцелевшая по Конде и в других углах его”]. Горбуша, она до меня была, ей косили в обе стороны. Том., Том. слов., 1964 (с пометой „устар.”). Енис., 1886–1912 [с примеч. «не так давно перестали косить горбушами»]. Краснояр., Сиб. [с примеч. „теперь почти нигде не встречается”]. Алт., Хабар., Камч., Колым., Якут. „Здесь [в Пермской губернии], точно так же, как и в Вятской губернии, косят «горбушами». Горбуша длиннее нашей косы; она насаживается на коротенький, кривой черенок, называемый косником” (СРНГ 7, 24).

В ряде случаев толкование СРНГ ограничивается описанием реалии, не рассматривая ее в общенародном контексте, т.е. к толкованиям СРНГ можно добавить употребительный синоним: **Брюшко** (удар.?). Средняя часть ткацкого челнока, куда вставляется цилиндр с намотанной нитью утка. Медын. Калуж., 1879 (СРНГ, III, 227). Ср. **Це’вка**. Цилиндр, скрученный из бересты, на который наматывалась пряжа для тканья, наподобие шпульки. *Нет ли у тебя, Марья, пустой цевки, свои-то все израсходовались* (Лапин 1994). САР 2: **Це’вка**. Трубочка, навитая нитками, употребляемая при ткани холста и других истканий (САР 6, 1219).

Таким образом, при анализе материала, представляющем специфику народной жизни, быта, трудовой деятельности, можно выделить различные типы представления семантики слова в СРНГ.

1. В ряде случаев в словаре представлены описания реалии с минимальным вмешательством в текст источника. Например, отличительной чертой лексикографических приемов в Словаре Дурова – это детальное описание реалии с сопровождением фольклорной составляющей. Например, Словарь Дурова: **Брю’га** ‘морская пристань с подъемником или краном для тяжелых грузов и большим баланом – весами для взвешивания груза тут же на пристани’ Беломорье (Дуров 2011, 39). Словарь Меркурьева: **Брю’га** ‘пристань’ Северомор. (Захребетное), Ловозер. (Понной) (Меркурьев 1979, 24). Словарь Дурова: **Зоро’д** „длинный стог сена; он состоит из закольев. Заколье составляет часть зарода между двумя воткнутыми вер-

тикально в землю жердями, образующими пролет, в который и закладывается сено. В высоту делается заколье до 3–3,5 метра; а для того, чтобы из заколья не вываливалось сено, с боков обе его стороны подпираются подпорами, называемыми порицы, по три сбоку. Заколья в зарode располагаются в линию, образуя удлиненную копну сена, имеющую до 20 заколей и больше”. Загадка: *Пять, пять овечек зорod подъедают, друго пять овечек труху подбирают.* (Прясть куделю десятью пальцами) (Дуров 2011, 148). Словарь Куликовского: **Заро’д** ‘стог хлеба’, ‘стог сена’ (Куликовский 1898). Словарь Дилакторского: **Заро’д, Заро’т, Зоро’д** ‘длинный и узкий, а не круглый вид стога, состоящего из трех и более пройма сена; также куча ржаной соломы’ (Дилакторский 2006, 161).

2. Имеются случаи конструирования толкования на основе сведений, полученных из источника. Причем нередко, происходит легкая деформация семантики. Например, ср. Словарь Куликовского: **Го’рма** ‘выжженное место, на котором вырос снова частый, хвойный лесок’ – *На гормы вчерась были по ягодам;* (Куликовский 1898). СРНГ: **Го’рма** ‘выжженное место в лесу, на котором после пожара вновь вырос густой хвойный лес’ – *На гормы вчерась были за ягодами;* Вытегор. Олон. (СРНГ 7, 45). Следует отметить, что в источнике речь идет о хвойном мелколесье, где действительно растут ягоды, а в СРНГ – превратилось в густой хвойный лес, который на данной территории имеет другие устойчивые номинации, например: **Ко’рба** ‘густой дремучий высокий еловый лес’, Подпорож. (Заозерье, Усланка, Курпово, Шеменичи, Яндеба, Юковичи, Важины, Пидьма, Ульино, Гоморовичи), Прионеж. (Суйсарь, Ладва, Педасельга), Пудож. (Колово, Пяльма, Авдеево), Кондоп. (Колгостров., Гангозеро, Чоболакша, Лижма), Медвежьегор. (Сенная губа, Челмужи), Вытегор. (Ошта), Лодейноп. (Имоченицы, Шамокша, Акулова Гора, Кяргино, Тененичи, Коковичи, Алеховщина), Тихв. (ПЛГО).

3. Имеются случаи сокращения информационной основы толкования, представленной в источнике. Например, Словарь Подвысоцкого: **Сайда** ‘водящаяся в Северном океане у Мурманского берега рыба трескового рода (*Gadus saida*). Поморы называют ее: сайда-игрун, от того, что она редко уходит в глубь и держится более на поверхности воды. При промысле на сайду, у поморов примета, что если на воде слышится запах водоросли, то будет обильный улов’ (Подвысоцкий 1885, 152). В СРНГ на тех же материалах: **Са’йда**. Сайда-игрун. Рыба сайда. Поморы называют ее сайда-игрун оттого, что она редко уходит вглубь и держится более на поверхности воды. Помор. Арх., Подвысоцкий, 1885 (СРНГ XXXVI, 45).

4. В ряде случаев, некоторые реалии сельскохозяйственного производства, часто не совсем адекватно понимались собирателями и толкователями диалектной лексики.

5. Следует отметить, что большое влияние на авторскую диалектную лексикографию XIX века оказывала лексикографическая практика В.И. Даля, например: **ровдяной гусь** «дикий мелкой породы гусь» Кем., Кольск. (Подвысоцкий 1885, 147), у Даля: «**ровдяной гусь**, арх. морской гусь небольшой, мелкой породы» (Даль, 3).

Литература

- БАС**, *Словарь современного русского литературного языка*, в XVII тт., Москва, Ленинград, 1948–1965.
- Востриков О.В. (2000), *Традиционная культура Урала: этноидеографический словарь русских говоров Свердловской области*, вып.1-5, Екатеринбург.
- Даль В.И. (1863–1866), *Толковый словарь живого великорусского языка*, тт. 1–4, Москва (1-е изд.).
- Даль В.И. (1880–1882), *Толковый словарь живого великорусского языка. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора*, тт. 1–4, Москва, Санкт-Петербург 1882 (2-е изд.).
- Даль В.И. (1903–1909), *Толковый словарь живого великорусского языка под редакцией проф. И.А. Бодуэна-де-Куртене*, тт. 1–4, Санкт-Петербург (3-е изд.).
- Данилевский Н.Я. (1869), *Дополнение к «Опыту областного великорусского словаря»*, Сб. ОРЯС, т. 7, № 3, с. 1–17.
- Дилакторский П.А. (2006), *Словарь областного вологодского наречия по рукописи П.А. Дилакторского*, Санкт-Петербург.
- Добровольский В.Н. (1914), *Смоленский областной словарь*, Смоленск.
- Доп. Опыт**, *Дополнение к «Опыту областного великорусского словаря»*, Санкт-Петербург, 1858.
- Дуров И.М. (2011), *Словарь живого поморского языка в его бытовом и этнографическом применении*, Петрозаводск.
- Еремин С. (1926), *Проект словаря русской этнографической диалектологии*, [в:] *Язык и литература*, т. 1, вып. 1–2, с. 20–52.
- Ефименко П.С. (1877), *Материалы по этнографии русского населения Архангельской губернии. Описание внешнего и внутреннего быта*, 1, Москва.
- Земичева С.С. (2017), *Индивидуальный тезаурус диалектоносителя: концепция словаря*, „Вопросы лексикографии”, № 12, с. 24–38.
- Касаткин Л.Л. (2005), *Русская диалектология*, Москва.
- КСРГК**, *Картотека «Словаря русских говоров Карелии и сопредельных областей»*.
- КСРНГ**, *Картотека «Словаря русских народных говоров»*.
- Кузнецова О.Д. (1974), *Архангельский словарь А.О. Подвысоцкого*, „Русская речь”, №, с. 98–102.
- Куликовский Г.И. (1898), *Словарь областного олонекского наречия его бытовом и этнографическом применении*, Санкт-Петербург.
- Лапин А.Г. (1994), *Местные слова и выражения, бытующие в Белозерском крае*, [в:] *Белозерье. Историко-литературный альманах*, вып. 1, Вологда, с. 197–235.
- Лесков Н.Ф. (1892), *О влиянии корельского языка на русский в пределах Олонекской губернии*, „Живая старина”, № 4, с. 97–103.
- Меркурьев И.С. (1979) *Живая речь кольских поморов*, Мурманск.
- Опыт**, *Опыт областного великорусского словаря*, 1852, 275 с.
- ПЛГО**, *Полевое лингвогеографическое обследование (материалы, собранные автором в диалектологических экспедициях по русским говорам и финно-угорским языкам)*.

- Плотникова А.А. (2000), *Словари и народная: культура: Очерки славянской лексикографии*, Москва.
- Подвысоцкий А.О. (1885), *Словарь областного архангельского наречия в его бытовом и этнографическом применении*, Санкт-Петербург.
- САР**, *Словарь Академии Российской по азбучному порядку расположенный*, тт. I–VI, Санкт-Петербург, 1806–1822.
- Сими́на Г.Я. (1959-1976), *Словарная картотека пинежских говоров, дар Г. Я. Симиной Словарной картотеке ИРЯЗ (ныне картотека СРНГ, хранящаяся в ИЛИ РАН, С-Петербург)*.
- СКЯМ**, *Словарь карельского языка (ливвиковский диалект)*, сост. Г.Н. Макаров, Петрозаводск, 1990.
- Сороколетов Ф.П. (2011) *Семантическая структура слова в диалектных словарях* [в:] Ф.П. Сороколетов, *Избранные труды*, Санкт-Петербург, с. 83–95.
- СРГК**, *Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей*, т. I–VI, гл. ред. А.С. Герд, Санкт-Петербург, 1994–2005.
- СРНГ**, *Словарь русских народных говоров*. Москва, Ленинград, Санкт-Петербург, т. I–L, 1965–2018.
- Тароева Р.Ф. (1965) *Материальная культура карел. Этнографический очерк*, Москва, Ленинград.
- Kalima J. (1915) *Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen*, Helsingfors.
- ККС**, *Karjalan kielen sanakirja*, о. I–VI, LSFU, XVI, 1–6, Helsingfors, 1968–2005.

Jerzy Sierociuk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Filologii Polskiej
jasier@amu.edu.pl

Językowo-kulturowa wspólnota wsi słowiańskiej – założenia projektu badawczego

Abstrakt: Artykuł zawiera założenia projektu badawczego mającego dać podstawy do badań porównawczych współczesnej wsi słowiańskiej. Pozyskanie w miarę pełnego materiału z odpowiednio wybranych mikropól tematycznych ma także dać podstawy do szeroko zakrojonych badań korpusowych.

Słowa kluczowe: dialektologia słowiańska, leksyka, komparatystyka

Abstract: **The linguistic and cultural community of a Slavic village – assumptions behind a research project.** The article contains assumptions behind a research project to provide the basis for comparative research of the modern Slavic village. Acquisition of relatively complete material from appropriately selected micro-fields is also expected to give grounds for extensive text corpus research.

Keywords: Slavic dialectology, lexis, comparative

Celem podejmowanego przedsięwzięcia badawczego jest pozyskanie materiału dającego podstawę do wiarygodnych analiz komparatystycznych konkretnych wycinków (pól tematycznych) gwarowej leksyki słowiańskiej. Wprawdzie slawistyczna leksykografia gwarowa dysponuje już wieloma, niekiedy nawet szczegółowymi opracowaniami, to jednak nie zawsze bywa to materiał nadający się do porównawczych zestawień. Bardzo często bowiem mamy do czynienia w tych ujęciach z koncentracją uwagi na odmiennych grupach tematycznych gwarowej leksyki. Z drugiej strony bardzo niejednorodny jest też stopień uwzględnienia specyfiki kulturowej konkretnego regionu. Odmiennosc traktowania wiedzy etnograficznej odbija się przecież nie tylko na sposobie pozyskiwania materiału słownego, ale w sposób pośredni warunkuje też jego reprezentatywność. Brak jakiegś jednostki leksykalnej (ogólnie: językowej) w większości zbiorów nie jest równoznaczny z informacją o braku jej żywotności terenowej. Nie wiemy bowiem, czy ta absencja (w konkretnym zbiorze) spowodowana jest rzeczywistą nieobecnością interesującego nas elementu na konkretnym terenie, czy też nie pojawił się on, bo nie był przedmiotem zainteresowania na etapie eksploracji terenowej – nie starano się potwierdzić jego żywotności (lub braku tejże sygnowanego swoistym *poświadczeniem negatywnym* – szerzej o tym: Sierociuk 1992).

Koncentracja uwagi na ukazaniu językowej specyfiki badanego terenu na ogół przesądza o braku możliwości podejmowania szeroko zakrojonych (i w miarę dokład-

nych) studiów komparatystycznych. I tak: informacja o zasięgu wybranych jednostek językowych w (przykładowo) konkretnym atlasie nie ma kontynuacji na mapach mających ilustrować zróżnicowanie terenów sąsiednich. Bardzo wyraźnie ilustruje to syntetyczne ujęcie opracowanie *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne* (Reichan, Woźniak 2004) przynoszące zestawienie wszystkich map tworzących różnorodne polskie ujęcia kartograficzne. Z naszego punktu widzenia szczególnie istotny jest zawarty tam wykaz map atlasów regionalnych ułożony wedle zasad tematycznych. Atlasy koncentrujące się na ukazywaniu zwłaszcza zjawisk regionalnych, specyficznych dla uwzględnianego obszaru dialektalnego, praktycznie nie dają możliwości podejmowania badań obejmujących większe (nie wspominając o całych) grupy słownictwa gromadzonego wedle kryterium tematycznego.

Z brakiem stosownej porównywalności o wiele częściej spotykamy się na płaszczyźnie leksykograficznej. Reprezentatywność słownika nie jest w tym wypadku jedynie pochodną jego objętości. W związku z tym rodzi się konieczność swoistego ujednolicenia sposobu pozyskiwania materiału terenowego, zwracając baczniejszą uwagę właśnie na jego większą porównywalność. Zaprezentowany – chociażby w postaci proponowanych korpusów – materiał powinien stwarzać możliwość śledzenia nie tylko różnic znaczeniowych, ale także rozprzestrzenienia geograficznego uwzględnianych cech. Skrajnym przykładem niemożliwości spełnienia takich oczekiwań jest poszukiwanie wspólnych elementów leksykalnych w tekstach dotyczących np. wesela i prac polowych.

Wstępna analiza materiału rejestrowanego w kilku wybranych wsiach dowodzi istnienia stosunkowo istotnych podobieństw – ale i rozbieżności – na poziomie leksykalnym w znacznym stopniu determinowanych uwarunkowaniem kulturowym (etnograficznym). Na różne aspekty tego zagadnienia zwracano już uwagę niejednokrotnie (zob. m.in.: Толстой 1995, Герд 2015), niemniej jednak były to konstatacje natury ogólnej.

Poszczególne gwary (reprezentujące konkretne dialekty) mają nie tylko zróżnicowaną leksykę; różnią się też – zarówno co do budowy, jak i funkcji – określane tymi leksemami desygnaty.

* * *

Podejmowany temat jest jedną z propozycji badawczych Komisji Dialektologicznej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów. Poza środowiskiem polskim akces zgłosili już także dialektolodzy z Ukrainy i Rosji. W najbliższym czasie wyjaśni się kwestia udziału w zespole badawczym Kolegów z innych państw słowiańskich.

* * *

Proponowane postępowanie badawcze w znacznej części warunkowane jest specyfiką samej materii. W zespole podejmującym proponowaną tematykę panuje przekonanie, że badania dialektologiczne powinny być ściśle połączone z dokumentowaniem

faktów natury etnograficznej. Takie właśnie podejście determinuje równoznaczne traktowanie danych językowych i informacji kulturowych (etnograficznych). Tym samym wymusza to poszerzenie zainteresowania badawczego już na etapie eksploracji terenu. Nie jest bowiem możliwe gromadzenie zadawalającej dokumentacji leksykograficznej dotyczącej np. budowy stogu, bez wiedzy o sposobie jego „budowania”. Tu bowiem – w zależności od terenu – obserwujemy istotne różnice natury konstrukcyjnej: w jednych okolicach zakładanie stogu rozpoczynane jest od ustawienia (praktycznie wkopania w ziemię) wyznaczającego pion i podtrzymującego całą konstrukcję słupa – co u sąsiadów traktowane jest jako całkowicie zbędne, bowiem słup ów wraz z powiększaniem stogu podnoszony jest do góry, co w konsekwencji sprawia, że obejmuje on jedynie górną jego partię; długość owego słupa określana bywa na 2–3 metry. Zjawiskiem natury językowo-kulturowej jest też sposób zabezpieczenia stogu przed zamakaniem; w Wielkopolsce bywa to specjalnie robiona ze słomy *baba*, na terenach wschodniej Polski funkcję tę bardzo często pełni rodzaj specjalnego nakrycia, np. płachty foliowej. Jest oczywiste, że różnice w budowie – także nazwy poszczególnych czynności i desygnatów – będą warunkowane materią ów stóg tworzącą: zboże (lub słoma) czy siano. Pomijam tu kwestię podstawowej informacji: czy w danej okolicy stogi były robione zarówno ze zboża, jak i siana, czy były to stogi „jednorodzajowe”, np. tylko z siana.

Gromadzone z myślą o różnego typu promocjach złożoności językowo-kulturowej współczesnej (i nie tylko) wsi materiały powinny już stanowić nie tylko dokumentację fonograficzną – jako dominujący sposób pozyskiwania danych językowych, wskazane jest równoległe tworzenie odpowiedniego archiwum fotograficznego (zob. Kaś 2003, Kaś 2015–), w wielu wypadkach pożądaną jest też wykorzystywanie tu rejestracji filmowej (video); (zob.: Dragan i in. 2014). Należy także wyraźnie podkreślić to – co coraz częściej w badaniach dialektologicznych jest ignorowane – że niejako definitywnym współczynnikiem gwary jest jej lokalizacja przestrzenna. Wszelkie działania pomijające (lub nawet tylko pomniejszające) ten aspekt nie prowadzą do ujęć rozstrzygających, w wielu wypadkach dając podstawy do wniosków powierzchownych lub też sugerujących niemożliwość zadawalającego opisu podejmowanego zagadnienia.

Zróżnicowanie – co do reprezentatywności metodologicznej – zespołu badawczego oraz różnorodność samych gwar (jako przedmiotu badań) wymusza wskazanie preferowanych założeń metodologicznych.

Gwarę rozumiemy tu jako język/mowę środowiska oralnego, gdzie całość kultury (także język) przekazywana jest ustnie z pokolenia na pokolenie. Przypisywana powszechnie środowisku wiejskiemu gwara była – historycznie rzecz traktując – sposobem porozumiewania się ludności niepiśmiennej, analfabetów. O kontakcie środowiska wiejskiego z kulturą pisma można mówić (z różnym natężeniem) dopiero od połowy wieku XIX. Niemniej jednak cały czas mamy tu do czynienia z funkcjonowaniem odmiennych systemów językowo-kulturowych. Środowisko kultury pisma, posługujące się na co dzień językiem ogólnym – standardowym – nie tylko miało dostęp do aktualnie obowiązujących reguł publikowanych w różnego rodzaju gramatykach, ale także owe gramatyki – z czasem także słowniki – tworzyło.

Skoro gwara – jako nośnik kultury oralnej – przekazywana jest ustnie z pokolenia na pokolenie, wypada zgodzić się z wieloma konstatacjami zawartymi w książce Wal-

tera J. Onga, *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, która po polsku ukazała się po raz pierwszy na początku ostatniej dekady ubiegłego wieku (Ong 1992). W.J. Ong kulturę oralną charakteryzuje następująco:

Kultura oralna musi ciągle powtarzać raz zdobytą wiedzę lub ulega ona zapomnieniu; formułowe, stałe wzorce myślowe są istotne dla mądrości i efektywnego funkcjonowania (Ong 1992, 47).

Myśl wymaga pewnego rodzaju ciągłości. Pismo ustanawia „linię” ciągłości w tekście, poza umysłem. [...] Redundancja, powtarzanie tego, co dopiero powiedziano, gwarantuje nadawcy i odbiorcy porozumienie.

Redundancja cechująca myśl i mowę oralną jest w głębokim sensie bardziej naturalna dla myśli i mowy aniżeli rozrzedzona (*sparse*) linearność. Myśl i mowa rozrzedzona linearnie, inaczej – analityczna, jest tworem sztucznym, stworzonym dzięki technologii pisma (Ong 1992, 65).

Chcąc zrozumieć strukturę języka, jakim przedstawiciele kultury oralnej się posługują, należy brać pod uwagę także inne wyznaczniki:

Kultura oralna nie ma żadnego neutralnego nośnika informacji w rodzaju pisma. [...] Podobnie nie ma w kulturze oralnej niczego zbliżonego do podręczników czy samouczków wykonywania np. rzemiosł [...] (Ong 1992, 69).

Kultury oralne [...] nie mają słownika, ale i rozbieżności semantyczne są nieliczne. Znaczenie każdego słowa jest regulowane tym, co Goody i Watt [...] nazywają „bezpośrednią ratyfikacją semantyczną”, to znaczy rzeczywistymi sytuacjami życiowymi, w jakich używa się słowa tu i teraz. Umysłu oralnego nie interesują definicje [...]. Słowa nabierają znaczenia tylko w swoim rzucającym się w oczy, realnym środowisku (*habitat*), które nie jest, jak w przypadku słownika, zbiorem innych słów, zawiera bowiem gest, załamanie głosu, wyraz twarzy oraz całą egzystencjalną sytuację człowieka, w jakiej zawsze pojawia się rzeczywiste, mówione słowo. Znaczenia słowa wynurzają się ciągle z teraźniejszości, choć oczywiście znaczenia minione kształtowały znaczenie obecne w zróżnicowany sposób, niemożliwy już do ustalenia (Ong 1992, 74).

„Kultury oralne chętnie używają pojęć sytuacyjnie, w otocze odniesienia funkcjonalnego, dlatego pojęcia te są minimalnie abstrakcyjne, tzn. pozostają blisko realnego życia człowieka (Ong 1992: 77).

Z powyższego wynikają jednoznaczne wnioski dotyczące naszych przedsięwzięć, z których najważniejsze to założenie, że gwara – jako język/mowa środowiska oralnego – ciągle ewoluuje. W tej sytuacji opis gwary dotyczyć może jedynie bardzo wąskiego przedziału czasowego. Jest też oczywiste, że dokumentacja gwarowa powinna być opatrzona kilkoma istotnymi informacjami; przede wszystkim chodzi tu o konkretną (nawet dzienną) datę utrwalenia analizowanej wypowiedzi. We współczesnych opracowaniach dialektologicznych coraz częściej napotyka się także rezygnację z podawania precyzyjnej lokalizacji terenowej, a przecież gwara z samej istoty jest zjawiskiem ograniczonym przestrzennie (terenowo).

Innym z czynników – istotnych naszym zdaniem przy charakterystyce gwary – jest uwarunkowanie idiolektalne. Dostępne współcześnie możliwości badawcze pozwalają na uwzględnianie wielu takich determinantów, jak chociażby przynależność pokolenio-

wa respondenta czy też stopień wariantywności (na poziomie idiolektalnym czy środowiskowym). Wydaje się, że pewne rodzaje tej ostatniej nie wpływają na proces komunikacji językowej, a i samo zjawisko może pojawiać się w nawet niezbyt długiej wypowiedzi tego samego informatora:

a tobie sie rozchodzi o sztelwage (!) ... orczyk a sztelwaga to było co inne ... bo orczyk to był dla jednego konia ... a jak chciałeś ... przypuszczalnie ... orać czy spreżynować ... jak byś chciał ... a miałeś dwa konie ... to musiała być sztelwaga (!) ... i wtedy już było na tyj ... dwa okucia ... na sztelwadze (!) ... z boku ... i dopiero sie na to orczyk zakładało ... (nagranie z 2017 r., Dąbie, pow. Łuków; inf. ur. 1947 r.).

Rezygnacja z opatrywania analizowanego materiału danymi dotyczącymi daty rejestracji może prowadzić do wniosków w znacznym stopniu odbiegających od rzeczywistości. Jako ilustracje przytoczę prezentowane już wcześniej dane pozyskane w Bukówcu Górnym (pow. Leszno) reprezentujące zjawiska charakterystyczne dla gwar Wielkopolski. W *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski* zaprezentowane są formy czasownika 'jechać' realizowane głównie przez typy *jachać* i *jechać* (AJKLW, V, m. 498), przy czym dominująca w aspekcie geograficznym jest tam *jachać*. Odpytanie kwestionariusza atlasowego przyniosło potwierdzenie prawie bezwyjątkowości – poza obszarem wschodniego pogranicza dialektalnego – typu *jachać*. Dla naszych rozważań istotne jest to, że dysponujemy w tym wypadku konkretnymi datami prowadzonych badań terenowych (protokoły eksploracji); materiał atlasowy pozyskiwany był w drugiej połowie siódmej dekady ubiegłego wieku. Wynikająca też z założeń metodologicznych koncentracja na wypowiedziach zasadniczo najstarszych respondentów też ma tu częściowy wpływ na ostateczny rezultat. Niemniej jednak dominacja jednego typu (*jechać*) w kontekście późniejszych eksploracji jest mimo wszystko zaskakująca.

Wydaje się, że owa jednolitość językowa widoczna na mapach atlasowych może być pochodną wyboru konkretnego informatora, lub też przyjętej metodologii badań terenowych (np. pytania typu: *jak dawniej mówili?*) sprowadzającej się często do rozmowy tylko z jednym interlokutorem (*vide* dane wprowadzone później przez Karola Dejnę między innymi do *Atlasu gwar polskich*: tu przywołajmy tylko [Dejna 1998: 41] informacje dotyczące chociażby punktów 738. i 741.).

Przywołany niżej materiał z Bukówca Górnego wyekscerpowano z luźnych wypowiedzi 29 respondentów (dla potrzeb analizy odsłuchano rozmowy z ponad 70-osobową grupą mieszkańców tej wsi), które nie były fragmentem badań kwestionariuszowych (szerzej: Sierociuk 2016a). Mamy więc możliwość obserwowania rzeczywistych preferencji językowych konkretnych użytkowników lokalnej gwary.

JAch(ać) [39 x] : JEch(ać) [46 x]

- - PaK (1910) – 2
- - TaF (1914) – 1
- 5 – PoJ (1919) – -
- 5 – SoW (1920) – 2
- - DoS (1921) – 2
- 10 – SwJ (1921) – -

- - BiW (1922) – 1
- - MaF (1922) – 2
- 6 – SwS (1922) – 2
- 6 – SIJ (1923) – 2
- - SzA (1923) – 2
- - SzJ (1925) – 5
- - SoF (1928) – 2
- - SoA (1928) – 4
- 1 – MIP (1929) – -
- - ŚIZ (1934) – 2
- 1 – LiE (1935) – -
- 1 – PoB (1937) – -
- 1 – PoC (1942) – 3
- 1 – GrS (1942) – -
- - GrP (1944) – 3
- - GuB (1946) – 2
- - BaK (1947) – 1
- - MaM (1948) – 4
- 2 – SaZ (1948) – -
- - PrE (1949) – 1
- - PoA (1951) – 1
- - PoB (1957) – 2
- - WoS (1959) – 1

Zaskakuje prawie jednorodna reprezentacja tekstowa młodszej formy z *je-* niezależnie od przynależności pokoleniowej rozmówców. Dodajmy, że wszystkie powyższe dane rejestrowane były niewiele dłużej niż w ciągu pierwszej dekady XXI wieku.

Jest oczywiste, że możliwość dysponowania danymi powyższego typu determinowana jest przyjętymi założeniami metodologicznymi. W naszym wypadku materiał terenowy pozyskiwany jest w trakcie w miarę swobodnej rozmowy na jeden zasadniczy temat. Tym samym rejestrowane są nie tylko zjawiska powszechne – ale wszystkie aspekty zróżnicowania języka mieszkańców danej miejscowości, nieograniczone jedynie do żywotnych faktów gwarowych (Sierociuk 2007); stwarzana jest okazja do pojawienia się osobliwości językowych, których przy odpytywaniu kwestionariuszowym nie byłibyśmy w stanie uzyskać. Odpytując kwestionariusz eksplorator niejako sprawdza swoją wiedzę o konkretnym zjawisku; rzadko daje możliwość wykazania formy spoza zestawu przewidywanych owym kwestionariuszem. Te, skoncentrowane na jednym temacie, rozmowy pozwalają wracać do kwestii szczegółowych, wyjaśniać niuanse semantyczne czy też osobliwości kulturowe. Posłużę się tu dwoma przykładami: w trakcie rozmowy o hodowli pojawiła się w Bytyniu k/Pniew żeńska forma *kafra* wobec powszechnego na badanym terenie męskiego typu *kafer* ‘zamykany otwór w bocznej stronie dachu budynku gospodarczego umożliwiający dodatkowo (poza stołęg) składowanie zazwyczaj siana’; z kolei dłuższe rozmowy o zbiorze i przechowywaniu płodów rolnych – zwłaszcza skoszonych zbóż i siana – pozwoliły uzyskać potwierdzenie terenowej żywotności typu *baba* w dwu prawie nieznanach (*vide*: SGP

1981) leksykografii gwarowej znaczeniach: ‘wierzchnia część stogu zabezpieczająca go przed zamoknięciem’ oraz ‘wewnętrzna część konstrukcyjna stogu będąca kontynuacją zestawionej kupki zboża, pełniąca rolę jego osi stabilizacyjnej’. Dodajmy przy okazji, że znaczenie pierwsze odnosi się zasadniczo do stogów z sianem, znaczenie drugie częstsze jest na terenach, gdzie składane są stogi ze zboża.

Dodatkowym problemem jest tu kwestia stopnia terenowej żywotności danej jednostki leksykalnej. Jako istotny element konstrukcyjny stogu *baba* często (prawie powszechnie w odpowiedzi na pytania kontrolnego kwestionariusza) notowana jest w Wielkopolsce; rzadziej zaś (ale nie sporadycznie) potwierdzano jej żywotność na obszarze historycznego pogranicza małopolsko-mazowieckiego, na ziemi łukowskiej pod względem językowym przynależnej jednak do Mazowsza południowego. W kontekście całościowego opisu językowo-kulturowej charakterystyki wsi przywołanych regionów informacja tego typu jest istotna. Uzupełnieniem obrazu są pozyskiwane przy okazji (badania kwestionariuszowe stwarzają taką możliwość) swoiste *poświadczenia negatywne* (Sierociuk 1992), jednoznacznie rozwiewające często pomijane w dociekaniach dialektologicznych (i nie tylko) wątpliwości typu: czy nieobecność konkretnej jednostki w dostępnym korpusie jest potwierdzeniem braku terenowej żywotności interesującego nas elementu, czy też jedynie jest pochodną tego, że podczas eksploracji terenowej nie zwrócono nań należytej uwagi (to znaczy: nie sprawdzono stopnia tejże żywotności terenowej). Zawężenie tematyki rozmowy stwarza naturalne warunki do rozwiania wątpliwości powyższego rodzaju.

W tej sytuacji niezbędne okazuje się prowadzenie badań przy wykorzystaniu metody kwestionariuszowej. W naszym wypadku oznacza to ni mniej ni więcej tylko konieczność skoncentrowania uwagi na pozyskiwaniu materiału porównywalnego. O ile jednak kwestionariusz najczęściej ma zastosowanie przy badaniach atlasowych, koncentrujących się na ukazywaniu zasięgów konkretnych – zasadniczo jednostkowych – elementów językowych, najczęściej izolowanych semantycznie (niekiedy jako pojedyncze struktury z konkretnego pola semantycznego), o tyle w naszym wypadku ma on „uporządkować” problematykę badawczą bliższą eksploracjom słownikowym. Tym sposobem gromadzony materiał powinien dawać podstawy do dwu zasadniczych działań: możliwości porównania złożoności wybranych struktur leksykalno-semantycznych oraz konfrontacji tychże w aspekcie geograficznym. W konsekwencji przygotowania do tego etapu analizy poprzedzane są zestawianiem w miarę porównywalnych słowników tematycznych.

Jako ilustracja powyższego niech nam posłużą przykłady pozyskiwane przy gromadzeniu wielkopolskiej leksyki związanej z pracami rolniczymi. Pytając o nazwy poszczególnych elementów składowych podstawowych narzędzi rolniczych, uzyskaliśmy odpowiedzi typu: *kosisko* ‘część kosy ścinająca zboże lub trawę’ oraz *grabisko* ‘część grabiąca grabi’. Oba derywaty powszechnie notowane są w ogólnym znaczeniu nazw trzonka prostych narzędzi; zatem *kosisko* i *grabisko* to ‘rękojeść kosy’, ‘rękojeść grabi’. Dopiero jednak dysponowanie materiałem obejmującym całą strukturę leksykalno-semantyczną – a zatem dokładnymi odpowiedziami m.in. na pytania o budowę poszczególnych narzędzi, w tym kosy i grabi – daje nam możliwość wyjaśnienia powyższego zjawiska. Obserwowane niemal powszechnie w gwarach polskich nazwy typu *kosisko* ‘rękojeść kosy’, *grabisko* ‘rękojeść grabi’ zastąpione bywają przez zapo-

zyczny element pochodzenia niemieckiego: *sztyl* ‘trzonek, rękojeść prostych narzędzi’. Ta nowa jednostka powoduje przesunięcia semantyczne w układzie dotychczasowych relacji w obrębie konkretnego pola leksykalno-semantycznego, doprowadzając do swoistego „wypchnięcia” formantu *-isk/o/* z dotychczasowej kategorii nazw odrzeczownikowych o znaczeniu ‘trzonek, rękojeść prostych narzędzi’ do nowej grupy nazw adwerbalnych typu *kosisko* ‘część kosząca kosy’, *grabisko* ‘część grabiąca grabi’. Możliwość obserwowania zjawisk powyższego rodzaju otrzymujemy po zgromadzeniu pełnego materiału, konkretnych nazw wszystkich elementów budowy uwzględnionych wyżej narzędzi; na zależności powyższego typu zwracałem już uwagę kilka lat temu, analizując niektóre uwarunkowania słowotwórstwa gwarowego (Sierociuk 2009).

Innego typu zależności przynoszą nam poświadczenia typu *bark* pojawiające się na obszarze dominacji powszechnego w gwarach polskich typu *orczyk* ‘specjalny drążek z twardego drewna zaopatrzony po środku w metalowe ucho z kółkiem, po bokach mający nacięcia umożliwiające zaczepienie części uprzęży przy wykorzystywaniu konia jako siły pociągowej’. Gromadząc w 2017 r. materiał do słownika języka mieszkańców ziemi łukowskiej o powyższy element pytano (typ pytania o nazwę) w 20 miejscowościach. Obecny kulturowo *bark* rejestrowany był w czterech punktach: Grodzisk (gm. Zbuczyn, pow. Siedlce), Gąsioro (gm. Ulan Majorat, pow. Radzyń), Gołębki (gm. Łuków, pow. Łuków) i Żyłki (gm. Ulan Majorat, pow. Radzyń). Te lokalizacje są swoistym reliktem przeszłości tych ziem – punktowej kolonizacji niemieckiej. W powyższej sytuacji szczególnych uwarunkowań dowodzi bliskie położenie względem siebie trzech ostatnich miejscowości. Ich niewielkie wzajemne oddalenie pozwala dopuszczać relacje sąsiedzkie. Dodajmy, że we wszystkich czterech miejscowościach notowania żywotności obu tych nazw jednoznacznie wskazują na ich synonimiczne relacje.

Ziemia łukowska to niewielki teren na historycznym pograniczu Małopolski, Mazowsza i Podlasia, na niewielkim odcinku od wschodu sąsiadowała też z Księstwem Litewskim; jej granice zaznaczone są na mapach *Małego atlasu gwar polskich* (zob. mapa pomocnicza „Szkic podziałów terytorialnych Polski XIV–XVI w.” – MAGP 1957–1970). Powyższe położenie powoduje, że język mieszkańców tej ziemi jest bardzo zróżnicowany. Pominięcie zatem podstawowych dla dialektologii danych o miejscu notowania poszczególnych form nie daje podstaw do późniejszych analiz porównawczych. Jednocześnie uwzględniane powinny być informacje pozwalające ustosunkować się chociażby do problemu wariantywności (czy synonimii) notowanej w wypowiedziach konkretnych respondentów, a jest to zagadnienie bardziej złożone, niż sugerują to różne opracowania. Gwary są wewnętrznie zróżnicowane, ale właściwy opis tego zjawiska warunkowany jest uwzględnianiem poziomu organizacji językowej; inaczej będzie to przedstawiało się w kontekście chociażby konkretnej gwary (terytorialnej), a inaczej na poziomie idiolektalnym (Sierociuk 2001, 2012). Jeżeli zatem chcemy przeprowadzać analizy porównawcze, to te aspekty muszą być brane pod uwagę – por. wyżej fragment wypowiedzi mieszkańca Dąbia. Współcześnie wielostronne wykorzystywanie powyższego typu informacji stwarza dostępność coraz bardziej rozwijanych technik cyfrowego przetwarzania danych – także językowych.

Przyjmując że współczesne bogactwo form językowych jest odzwierciedleniem aktualnego zróżnicowania środowiska materialnego użytkowników konkretnej gwary, należy przestrzegać synchronizacji tych dwu poziomów analizy. Obok obserwacji języko-

wych należy bowiem jednocześnie dokumentować zjawiska natury etnograficznej. Doskonałym przykładem jest tu złożoność językowo-etnograficzna podstawowego narzędzia obecnego na wszystkich obszarach badawczych – kosy. Wprawdzie współcześnie jest ona już coraz rzadziej używana, niemniej jednak nadal jest obecna w kulturze wsi. Niezależnie od przeznaczenia – cięcie trawy czy zboża – można wyróżnić w jej budowie trzy podstawowe elementy: metalową część tnącą (*kosa*), drewnianą rękojeść (*kosisko*), na której osadzony jest ów element tnący oraz mocowany zasadniczo prostopadle do tejże rękojeści kawałek zazwyczaj drewnianej wstawki umożliwiającej właściwe używanie całej kosy. W podstawowych ujęciach gwaroznaczących i etnograficznych są to: *kosa*, *kosisko* i *rączka* (*kosa jes zbudowana z kosiska ... roⁿczki (!) ... i metalowej kosy ...* – Osiny, gm. Wola Mysłowska, pow. Łuków). Z tych trzech części dwie – metalowa kosa i drewniana rękojeść – w aspekcie geograficznym nie wykazują zasadniczo różnicowania w budowie. Istotne oboczności zauważane są zaś przy konstrukcji – także i nazewnictwie – najmniejszego elementu, owej drewnianej wstawki montowanej na dłuższej rękojeści całej kosy.

Niezależnie jednak od regionu inaczej będzie zestawiana kosa przy cięciu trawy lub różnych zbóż. Tu potrzebne już swoiste „oprzyrządowanie” determinowane jest czynnikiem geograficznym. Jako przykład niech posłużą wielkopolskie *graty* i wschodniopolskie (np. z ziemi łukowskiej) *pałki* w zależności od ścinanego zboża (chodzi o wysokość) wypełniane specjalną *plachtą*. Jest też oczywiste, że przygotowanie kosy do cięcia trawy lub wysokiego zboża będzie wymagało innego zestawu czynności, inny też oczywiście będzie wachlarz elementów leksykalnych.

W proponowanym tu ujęciu badawczym szczególną uwagę należy zwrócić na wspomniany trzeci element konstrukcyjny – *rączkę*. Istotna jest nie tylko sama budowa, także sposób mocowania na kosisku. Ten ‘przymocowany z boku kosiska uchwyt umożliwiający koszenie’ może bowiem mieć dwie zasadnicze formy: mocowany na stałe w kosisku jednoczęściowy uchwyt oraz obejmujący kosisko owalny drewniany kabłąk o końcach związywanych celem sztywnego mocowania. Ten drugi typ spotykany jeszcze jest na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim. W języku mieszkańców ziemi łukowskiej jest to także *korzystka* (*korzystka ... czy roⁿczka ... zależy jak kto nazwoł (!) ...* – nagranie z 2016 r., Czerśl, gm. i pow. Łuków, inf. ur. 1971 r.), o której jeden z respondentów mówi:

przy kosie była korzystka ... co sie trzymało reⁿko ... jedno reⁿko za koniec kosiska ... a drugo reⁿko za te korzystke ... to był ... z drzewa ... wyⁿzowygo (!) ... wygieⁿty ... tak zwany kabłoⁿczek ... który sie później sznurkiem ścioⁿgalo ... podrobiony on że pasował do kosiska ... i kształt ... że ścioⁿgalo sie późni przodym do kupy ... i już sie robiła korzystka ... (nagranie z 2017 r., Grodzisk, gm. Zbuczyn, pow. Siedlce; inf. ur. 1922 r.)

W materiałach z przywoływanej tu ziemi łukowskiej wyraźnie widać wycofywanie się z użycia zarówno desygnatu jak i samej nazwy. Szczególnie zauważalne jest to przy zestawieniu materiału pozyskiwanego w latach 80. ubiegłego wieku z danymi współczesnymi. Obecnie interpretowane jest to już jako relikw przeszłości:

to tylko były te roⁿczki ... to ... co ty mówisz ... te podwójne ... take co były wioⁿzane ... to tylko robili ich (!) ci ... jeżeli ktoś ... dwóch kośników chciało jedno koso kosić ... bo przy-

puszczalnie ... taki prosty przykład ... o! ... tak jak ja stoje ... ro"czka powinna być przy pasie ... nawet jeszcze bliżej ... bo ona powinna być niżej ... bo ona powinna być przy biodrze ... a jak trafił się wyższy (!) to się ro"czkę podniósł ... rozumiesz ... żeby się ... jak chciał kosić ... żeby się nie musiał kłaść ... i dlatego te ro"czki były wio"zane ... bo ta ro"czka była składana ... sznurkiem (!) ... jak widziałeś ... sznurkiem skre"cana w środku ... bo ona ... dlatego że ona była regulowana ... mogłeś ją opuścić ... mogłeś ją podnieść ... a sznurkiem (!) tylko regulowałaś sobie wysokość; kiedyś to ro"czki były wyginane ... ro"czka była przesuwana ... regulowana ... (nagranie z 2017 r., Dąbie, pow. Łuków; inf. ur. 1947 r.)

Jeżeli zatem chcemy przeprowadzać porównania zasobu leksykalnego (głównie), to dane gromadzone w zestawianych korpusach muszą uwzględniać także informacje o stopniu żywotności nazywanego desygnatu na danym terenie, jak też czas ostatniego ich wykorzystywania. Dostępne współcześnie możliwości zestawiania korpusów badawczych pozwalają uwzględniać także precyzyjne dane dotyczące przynależności pokoleniowej respondentów (*vide* przytoczony wyżej zestaw ilustrujący użycie form typu *jachać / jechać* w Bukówcu Górnym). Jest oczywiste, że wskazane będzie pozyskiwanie materiału od kilku osób, zaś tematyka rozmowy podporządkowana musi być nadrzędnemu celowi – możliwości porównania pozyskanego materiału. Przywoływane wyżej wypowiedzi dotyczące budowy kosy rejestrowane były podczas rozmowy koncentrującej się głównie na wybranej grupie tradycyjnych czynności mieszkańców wsi.

Porównywanie językowo-kulturowej złożoności współczesnej wsi możliwe jest między innymi w wypadku, kiedy we wszystkich badanych punktach – a więc jest to nawiązanie do metody stosowanej w badaniach atlasowych – podczas rozmów przeprowadzanych z kilkoma respondentami, koncentrować będziemy się na zwartym wycinku wiejskiej rzeczywistości. Jako przykład możemy potraktować właśnie mikropole tematyczne tworzone przez leksykę wyznaczaną pojęciem KOSA. W naszym założeniu powinniśmy pozyskać słownictwo obejmujące: budowę kosy i przygotowanie jej do pracy; ścinanie trawy i jej przechowywanie; ścinanie zbóż i dalsze prace przy pozyskiwaniu ziarna. Zrealizowanie powyższych założeń możliwe będzie przy pozyskiwaniu nazw tych samych desygnatów. Zważywszy na to, że eksplorację terenową prowadzić będą różne osoby, wskazane będzie opracowanie swoistego kwestionariusza spełniającego jednocześnie rolę przewodnika do rozmowy. Oczywiście jest, że zajdzie konieczność przygotowania dla eksploratora w miarę dokładnego kwestionariusza leksykalnego, nastawionego na pozyskiwanie materiałów słownikowych. Forma rozmowy „na temat” stwarza możliwości rejestracji nie tylko dłuższych, swobodnych wypowiedzi, lecz także pojawienia się elementów leksykalnych, które z braku odnotowywania w dotychczasowych eksploracjach nie były przez badacza przewidziane „do sprawdzenia”. Najczęściej dotyczy to słownictwa rzadkiego lub używanego na niewielkim obszarze.

Wedle przyjmowanych założeń dopiero pozyskanie bogatego materiału w miarę jednorodnego tematycznie, daje możliwość zestawiania podstawy korpusowej umożliwiającej podejmowanie analizy językowo-kulturowej wspólnoty wsi zarówno w wymiarze narodowym, jak i w kontekście słowiańskim. O podjętej próbie stworzenia korpusu zawierającego gwarowe teksty z polskiego obszaru językowego kilka lat temu donosiły „Prace Filologiczne” tekstem *Towards a Corpus of Polish Dialect Texts* (Ka-

raś i in. 2012). Szeroko pisała też o tym kilka lat później H. Karaś (Karaś 2015). Prace nad tym przedsięwzięciem niestety nie wyszły poza etap projektowania (spowodowane to było odmową przyznania stosownego grantu).

Pozyskiwanie w terenie materiału wedle proponowanych założeń owocować może opracowaniami dwojakiego typu. Oczywiście najważniejszą jest kwestia możliwości w miarę dogłębnych porównań złożoności językowo-kulturowej konkretnych obszarów etnicznych (reprezentowanych przez wybrane punkty badawcze). W dalszej kolejności możliwe jest też zestawienie konkretnych słowników regionalnych ukazujących bogactwo – i specyfikę – leksyki wybranego pola tematycznego. Takie – w sumie niewielkie objętościowo – słowniki mogą po części wychodzić naprzeciw oczekiwaniom reprezentacji leksykograficznej terenu takiego oglądu albo w ogóle pozbawionego, albo też mającego niezbyt bogaty zestaw tego typu ujęć.

Wychodząc tym samym naprzeciw zapotrzebowaniom nie tylko środowiska dialektologicznego, w Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu podjęliśmy się przygotowania serii słowników regionalnych będących po części reprezentacją leksyki wielkopolskiej (wobec braku słownika ogólnodialektalnego), ale dających też możliwość prowadzenia studiów porównawczych (Sierociuk 2016b). W założeniu słowniki te zawierać mają około 1500 haseł z ograniczonego pola tematycznego, tym samym dysponując na przykład kilkoma leksykonami porządkującymi materiał wedle nadrzędnego tematu *Praca na roli i w gospodarstwie*, uzyskujemy możliwość podejmowania analiz mających ukazać nadrzędny problem tego przedsięwzięcia. Dodajmy, że w znacznym stopniu materiał terenowy będący podstawą tych leksykonów pozyskiwany jest przy zdecydowanym udziale społeczności lokalnych, zwłaszcza młodzieży regionalnych szkół. Współdziałanie środowiska uniwersyteckiego – dialektolodzy – i młodzieży szkolnej przynosi rezultat wychodzący naprzeciw zapotrzebowaniom naukowym i regionalnym. Dotychczasowe doświadczenia (Dragan i in. 2014) jednoznacznie dowodzą, że niezależnie od zawartości merytorycznej (tematycznej) takie słowniki regionalne przyczyniają się do wzrostu zainteresowania lokalnym językiem i kulturą.

Mając na uwadze zakreślony cel przedsięwzięcia, musimy dopuszczać ograniczenia stwarzane przez „materię” badawczą. Nie wszystkie bowiem wycinki regionalnej leksyki mogą być przedmiotem wszechstronnych porównań. Ograniczenia terenowe wykazywać będzie między innymi wzornictwo ludowe – i to zarówno dotyczące lokalnej ludowej biżuterii, jak i artystycznej strony stroju ludowego. W mniejszym stopniu uwarunkowaniom regionalnym podlegać będzie „produkcja” odzieży (zwłaszcza codziennej).

W tej sytuacji rodzi się potrzeba poszerzenia wstępnych studiów terenowych mających nie tylko wytypować zestaw podejmowanych w przyszłości szczegółowych tematów badawczych, także należy poszerzyć dostępne zestawy zagadnień (rodzaj ankiety) uwzględnianych w dotychczasowych badaniach, co w konsekwencji doprowadzi do dysponowania swoistym „kwestionariuszem” zawierającym także fotografie konkretnych desygnatów – to bowiem poszerzone o materiał z poszczególnych punktów badawczych powinno stanowić integralną część cząstkowych syntez – obok informacji o czasie rejestracji materiału, przynależności pokoleniowej respondenta (wyrażonej rokiem jego urodzenia – zob. Sierociuk 2003) i pełnej dokumentacji terenowej.

Dysponując materiałem odpowiadającym powyższemu założeniu, zakładamy użycie obrazu relacji językowo-kulturowych dużych obszarów nie tylko w aspekcie geograficznym, także powinny być możliwe do przeprowadzenia analizy będące pochodną badań korpusowych.

Literatura

- AJKLW – *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I–VI, pod red. Z. Sobierajskiego i J. Burszty, t. VII–XI, pod red. Z. Sobierajskiego, Wrocław–Poznań 1979–2005.
- Dejna K. (1998), *Atlas gwar polskich*, t. 1. *Małopolska*, Warszawa.
- Dragan Z. i in. (2014), *Co wieś, to inna pieśń. Słownik gwary Bukówca Górnego w Wielkopolsce i regionu Spisza w Małopolsce*, Kraków.
- Karaś H., Kresa M., Krawczyk-Wieczorek A. (2012), *Towards a Corpus of Polish Dialect Texts*, „Prace Filologiczne”, t. LXIII, Warszawa, s. 129–145.
- Karaś H. (2015), *Ogólne założenia Korpusu Gwar Polskich*, [w:] *Діалектологічні студії. 10. Традиції і новаторство*, ред. П. Гиценко, Н. Хобзей, Львів, s. 7–17.
- Kąs J. (2003), *Słownik gwary orawskiej*, Kraków.
- Kąs J. (2015–), *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I–(V), Bukowina Tatrzańska–Nowy Sącz–(Kraków).
- MAGP** (1957–1970), *Mały atlas gwar polskich*, oprac. Pracownia Dialektologiczna (od t. IV. Pracownia Atlasu i Słownika Gwar Polskich) Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie, t. I–II pod kier. K. Nitscha, t. III–XIII pod kier. M. Karasia, Wrocław–Kraków.
- Ong W.J. (1992), *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, Lublin.
- Reichan J., Woźniak K. (2004), *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków.
- SGP**, *Słownik gwar polskich*, t. 1., z. 2., red. M. Karaś, Kraków 1981.
- Sierociuk J. (1992), *Oboczność podstaw słowotwórczych i poświadczenia negatywne w badaniach słowotwórstwa gwarowego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XXXVI, Wrocław, (za rok 1990), s.169–181.
- Sierociuk J. (2001), *W sprawie synonimii w polszczyźnie ogólnej i w gwarach*, [w:] *Leksyka a gramatyka w tekście językowym*, pod red. K. Wojtczuk, Siedlce, s. 195–203.
- Sierociuk J. (2003), *Założenia metodologiczne badań języka wsi*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. XI, pod red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań, s. 131–136.
- Sierociuk J. (2007), *Język mieszkańców wsi czy gwara? Problem nie tylko teoretyczny*, „Prace Filologiczne”, t. LIII, Warszawa, s. 527–534.
- Sierociuk J. (2009), *O pewnej zależności słowotwórstwa od struktury pola leksykalno-semantycznego*, [w:] *Словообразуване и лексикология. Доклади от Десетата международна конференция на Комисията по славянско словообразуване при Международния комитет на славистите. София, 1–6 октомври 2007*, съставители В.Радева, Ц. Аврамова, Ю. Балтова, София, s. 401–409.
- Sierociuk J. (2012), *Problem wariantywności i synonimii w dociekaniach dialektologicznych*, [w:] *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*, eds. S. Čmejrková, J. Hoffmannová, J. Klímová, Universita Karlova v Praze, Praha, s. 351–355.

-
- Sierociuk J. (2016a), *Dynamika przeobrażeń języka mieszkańców wsi i możliwości jej badania*, „Gwary Dziś”, t. 8, s. 67–78; <http://www.ptpn.poznan.pl/Wydawnictwo/czasopisma/gwary/Gwary-8-07-Sierociuk.pdf> (dostęp 2.03.2017).
- Sierociuk J. (2016b), *Słowniki regionalne jako wstępny etap opracowania słownika ogólnowielkopolskiego*, [w:] *Słowiańskie słowniki gwarowe – tradycja i nowatorstwo*, pod red. D.K. Rembiszewskiej, Warszawa–Łomża, s. 245–254.
- Герд А.С. (2015), *Языкознание и этнография*, „Севернорусские говоры”, вып. 14, отв. ред. А.С. Герд, Е.В. Пурицкая, Санкт-Петербург, s. 5–13.
- Толстой Н.И. (1995), *Язык и культура*, [w:] Н.И. Толстой, *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва, s. 15–26.

Leszek Bednarczuk

Akademia Polonijna w Częstochowie
gwarydzis@amu.edu.pl*

Językowe pogranicza polszczyzny

Abstrakt:

WPROWADZENIE

A. POGRANICZE PÓLNOCNO-WSCHODNIE

0. UWAGI WSTĘPNE

I. KALENDARIUM WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO (WKL)

II. WSPÓLNOTA KOMUNIKATYWNA WKL

III. JĘZYK LITEWSKI

IV. JĘZYK BIAŁORUSKI

V. PIŚMIENICTWO POLSKIE NA ZIEMIACH WKL

VI. CECHY WSPÓLNE PÓLNOCNO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

VII. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE PÓLNOCNO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

1. Wileńszczyzna, 2. Kowieńszczyzna, 3. Suwalszczyzna, 4. Podlasie – Grodzieńszczyzna, 5. Polesie,

6. Nowogródzczyzna, 7. Mińsk – Bobrujsk, 8. Mohylew – Witebsk – Połock, 9. Smoleńsk,

10. Inflanty – Łotwa

VIII. UWAGI KOŃCOWE

B. POGRANICZE POŁUDNIOWO-WSCHODNIE

0. UWAGI WSTĘPNE

I. KALENDARIUM KONTAKTÓW POLSKO-RUSKICH

II. INNOWACJE JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO

1. Nazwa *Ukraina*, *Ukrainiec*, 2. Związki językowe ukraińsko-białoruskie, 3. Dialekty ukraińskie

a południowo-wschodnia polszczyzna

III. PIŚMIENICTWO POLSKIE NA ZIEMIACH RUSKICH RZECZYPOSPOLITEJ

IV. CECHY WSPÓLNE POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

V. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

1. Ruś Czerwona, 2. Wołyń, 3. Podole – Huculszczyzna, 4. Podnieprze, 5. Bukowina – Mołdawia

VI. UWAGI KOŃCOWE

C. POGRANICZE POŁUDNIOWE

0. UWAGI WSTĘPNE

I. DOLNY I GÓRNY ŚLĄSK

II. CIESZYŃSKIE – JABŁONKOWSKIE – CZADECKIE

III. MAŁOPOLSKA POŁUDNIOWA

1. Żywieckie – Orawa, 2. Podhale, 3. Spisz – Pieniny – Gorce, 4. Muszyna – Tylicz, 5. Sądecczyzna,

---

* Na życzenie Autora podajemy adres mailowy Redakcji; podobnie na życzenie Autora abstrakt polski ma postać spisu treści. Redakcja uznała, że ułatwi to Czytelnikowi orientację w tym dość obszernym tekście.

6. Podkarpacie
 IV. NAWIĄZANIA WSCHODNIOŚLÓWACKIE
 V. UWAGI KOŃCOWE
 Bibliografia, Wykaz skrótów

Słowa kluczowe: interferencja, kresy, pogranicza, peryferie, substrat

Abstract: The border areas of the Polish language.

A. The North-Eastern border

The Grand Duchy of Lithuania (GDL) was a multiethnic and multinational state. Apart from Lithuanians, who had built the State and given it its name, the GDL was populated by the East Slavic tribes of Kriviči, Dregoviči and Radimiči gave rise to the Belarusian nation and language. After the Union of Lublin (1569), the Grand Duchy saw the spread of Polish language and culture. Cultural Polishization of the Lithuanian and Belarusian nobility, burghers and clergy after the Union of Lublin (1569), and a population influx from Poland, resulted in the rise of a local variant of the Polish language, attested also in administrative texts and literary output. We can distinguish the following Polish regiolects in the territory of the GDL, where one finds common features attributable to the influence of the Lithuanian Belarusian. (1) Wilno / Vilnius and its region, (2) Kowno / Kaunas and Lauda region, (3) Suwałki / Suwałki, (4) Podlasie – Grodno, (5) Polesie, (6) Nowogródek, (7) Minsk – Bobrujsk, (8) Mohylew – Witebsk, (9) Smolensk, (10) Inflants (Latgalia).

B. The South-Eastern border

Starting from Porphyrogenetos, historical sources document the contacts of Lendians / Lachs / Poles with Ruthenians, the ancestors of the Ukrainians (instances of displacement and of settlement-related expansion), which is attested by the mutual borrowings and the Polish-Ruthenian **grapholect** in the 14th–16th century, and after the Union of Lublin – the Polish settlements in the Ukrainian lands of the Rzeczpospolita. A mark of the Mazowsze settlements, which date back to the Middle Ages, is represented by the term Mazurzy that is used to refer to the residents of peasant villages (even though the majority of their dialectal features and the historical data indicate the Małopolska region), whereas the language and the customs of the villages of noblemen is more closely related to the general Polish language. Both the former and the latter manifest Ukrainian influence, which apart from borrowings and calques preserves archaic terms. Apart from common features, the South-East borderland dialects manifest a territorial variety: (1) The Polishisation of Red Ruthenia, especially of cities (Lwów, Przemyśl, Drohobycz), began already in the Middle Ages. (2) In the 16th–17th century the Polish language expanded in Volhynia, (3) in Podolia, (4) in Kiev and in the Dnieper region, and (5) in the 18th–19th century – in Bukovina and Moldova. An indirect testimony of Polish settlement is furnished by the network of Roman Catholic parishes i.e. the „polska (laska) wiara”.

C. The Southern border

On the grounds of the studies conducted hitherto, the people inhabiting Silesia and Southern Poland may be divided into the following linguistic and settlement groups:

1. The Pre-Polish Group, dating back to the Slav colonisation of the Sudetes and Western Carpathians, with Lechitic ethnolects which gradually split up into the dialects of Southern Poland and the North Moravian and Slovak dialect.
2. The Peripheral Old Polish Group, dating back to the Silesian, Vistulian and Lendzan tribal domain and Early Piastian times. The dialects of the southern borderland, isolated off from the Polish linguistic area in the period preceding the emergence of „mazurzenie” may be regarded as its vestiges. Linguistic traits going back to this group and extant in the Nowy Sącz region include certain archaisms in the local speech of Muszyna and Tylicz and marginally in the neighbouring places (Piwniczna and Rymanów in East).
3. The Pre-Góralian Group, which split away from the rest of the Southern Polish dialects reaching the Spisz region through the Valley of the Dunajec and Poprad, where it encountered the Slovak population and German colonists at a time before the Wallachian colonisation. From there it moved on into the Podhale, where there are numerous archaisms still extant today, of those which originally spanned the entire Górale highland region, including the Dunajec Valleys.
4. The Lachy Group, between Wadowice and Nowy Sącz. It has preserved a number of archaisms not met in other dialects, which some of its innovations shared with other Lachy dialects reached the Spisz

area and Southern Polish lowlands, across which the last wave of colonists reached the Nowy Sącz region, moving up the Valleys of the Dunajec.

Keywords: border, interference, periphery, substrate

WPROWADZENIE

Celem artykułu jest próba całościowego spojrzenia na język polski na pograniczu wschodnim i południowym ziem dawnej Rzeczypospolitej w formie przeglądu i charakterystyki jego odmianek geograficznych, pewnych osobliwości gramatycznych i słownikowych oraz świadectw pisanych i literackich, m.in. twórczości Adama Mickiewicza, Władysława Syrokomli, Elizy Orzeszkowej, Aleksandra Fredry oraz Wincenciego Pola, który wprowadził do kultury polskiej termin KRESY. Pierwotnie odnosił się on do strażnic wojskowych na południowo-wschodnim pograniczu I RP, później województw wschodnich II RP, a dziś *polszczyzną kresową* określa się polskie gwary wiejskie i miejskie na obszarze Litwy, Łotwy, Białorusi, Ukrainy i Rumunii. Rządziej mówi się o kresach południowych, gdzie na pograniczu z językiem czeskim, słowackim i łemkowsko-rusińskim ukształtowały się polskie gwary południowego Śląska, Małopolski i Podkarpacia, wykazujące pewne cechy języków południowych sąsiadów.

Dlatego wolę posługiwać się terminem *pogranicza polszczyzny*, tym bardziej że słowo KRESY u naszych wschodnich sąsiadów może budzić uczucia mieszane. Natomiast na zachodzie i północy ziem polskich w czasach historycznych nie było ani kresów, ani pograniczy polszczyzny z innymi językami słowiańskim, lecz wyraźna granica z niemieczyzną. Ta ostatnia oddziaływała oczywiście w różny sposób (pewne cechy artykulacyjne, kalki składniowe, zapożyczenia) na dialekty Śląska, Wielkopolski, Kaszub, Warmii i Mazur, ale nie narusza to w niczym ich etnicznie polskiego charakteru, a określanie niektórych z nich jako *języki regionalne* z punktu widzenia systemu języka, jest naukowym nieporozumieniem.

Artykuł ten stanowi podsumowanie i dopełnienie moich zainteresowań polszczyzną wileńską, którą posługiwałem się w latach dziecińczych, spędzonych nad jeziorem Narocz, ale po roku 1945 szybko zatraciłem jej cechy artykulacyjne i osobliwości leksykalne. W czasie studiów polonistycznych na WSP w Krakowie napisałem w 1955 roku rozprawkę o języku «*Ballad i romansów*» w *stulecie śmierci Adama Mickiewicza* (nie-drukowaną). Po latach przygotowałem z okazji jubileuszu profesora Jana Safarewicza artykuł *Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny* (Bednarczuk 1974), a później serię kilkadziesiątu tekstów zebranych w tomie *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego* (Bednarczuk 2010), a w skróconej wersji w języku białoruskim (Bednarczuk 2014). Z okazji kontaktów koleżeńskich ze śp. doc. Janem Zaleskim zainteresowałem się językiem Aleksandra Fredry i polszczyzną lwowska, a później w pracy na WSP w Rzeszowie i PWSZ w Sanoku – językiem polskim na Ukrainie i Bukowinie (dzięki ówczesnej studentce, dziś prof. Helenie Krasowskiej). Natomiast gwarę sądecką i inne góralskie poznałem dzięki mojemu profesorowi gimnazjalnemu – Eugeniuszowi Pawłowskiemu. Kontakty naukowe z dialektem śląskim zaczęły się od kilku wycieczek dialektologicznych z doc. Alfredem Zarębą do Starych Siólkowic koło Opo-

la (1958), a potem przez dorywczą pracę na Uniwersytecie Śląskim. Z językiem czeskim i słowackim zapoznałem się w czasie studiów slawistycznych na Uniwersytecie Jagiellońskim pod kierunkiem profesorów Tadeusza Lehra-Spławińskiego i Franciszka Sławskiego.

Omówione tu dawne i współczesne świadectwa polskości na pograniczu wschodnim i południowym nie wyczerpują całości wchodzącej w rachubę problematyki badawczej, zarówno od strony materiałowej, jak i metodologicznej. Pominięte zostały skupiska ludności polskiej i ich mowa w Kazachstanie, na Syberii oraz w Moskwie i Petersburgu (J. Karłowicz ok. 1890/1984), mimo że język polski na terenie dawnej i dzisiejszej Rosji oraz XIX-wieczna polszczyzna w ustach Rosjan (Brzezina 1997) przypomina polszczyznę kresową. Włączone zostały natomiast do pograniczy polszczyzny ukształtowane w kontakcie z językami litewskim, białoruskim i ukraińskim gwary Suwalszczyzny, Podlasia oraz wschodniej Lubelszczyzny i Rzeszowszczyzny; wykazują one wiele cech, choć nie w takim nasileniu, polszczyzny kresowej. Pominięta została charakterystyka socjolingwistyczna, problem gwar mieszanych czy przemodelowanych, zjawisko przełączania kodów (Smułkowa 2009–2011), czyli polsko-białoruskiej(-rosyjskiej) *trasjanki* na północnym wschodzie i polsko-ukraińskiego *surżyka* na południowym wschodzie. Celem mojego artykułu była bowiem tylko próba wnikliwego spojrzenia na całe językowe pogranicze od najstarszych, nawet pośrednich, świadectw jej użycia poza granicami Polski etnograficznej.

W tym miejscu chciałbym podziękować moim kolegom za życzliwość i cenne uwagi, a szczególnie profesorom Januszowi Riegerowi na temat polszczyzny południowokresowej oraz Jerzemu Sierociukowi za elektroniczną publikację tego tekstu w wydawnictwie „Gwary Dziś”.

A. POGRANICZE PÓLNO-CNO-WSCHODNIE

0. UWAGI WSTĘPNE

Naukowe badanie polszczyzny na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego rozpoczęli wywodzący się stąd uczeni – Jan Karłowicz (SGP „ustnie z Litwy”), Halina Turska (1930; 1939 / 1982), Olgierd Chomiński (2010) i Józef Trypućko (1955–1957). Po II wojnie mowę przybyszów z różnych części Wileńszczyzny i Nowogródzczyzny udokumentował Alojzy Adam Zdaniukiewicz (1957–1959/1999), wydając monografię gwary rodzinnej wsi Łopatowszczyzna koło Rudomina (Zdaniukiewicz 1972). Równolegle w Mińsku Vjačesław Verenič z grupą współpracowników rozpoczął badania terenowe polskich gwar w ZSRR (*Polskije govory v SSSR*, I–II, red. Verenič V., Minsk 1973), publikowane od 1982 roku przy współudziale Janusza Riegera w „Studiach nad Polszczyzną Kresową”. Równocześnie pracownicy Instytutu Slawistyki PAN w Warszawie – Iryda Grek-Pabiswa, Irena Maryniakowa i Elżbieta Smułkowa oraz ich współpracowniczki z Polski (Halina Karaś, Anna Zielińska, Małgorzata Ostrówka) i Białorusi (Iryna Budźko, Olga Guščeva, Helena Kazanceva) rozpoczęły dokumentację gwar polskich na Białorusi, Litwie i Łotwie. Poza Warszawą polszczyznę wileńską badały – Zofia Kurzowa, Monika Szpiczakowska, Maria Teresa Lizisowa,

Krzysztof Tekielski (Kraków), Jolanta Mędelśka, Zofia Sawaniewska-Mochowa, Marek Marszałek (Bydgoszcz), Tadeusz Lewaszkiewicz, Alicja Pihan (Poznań), Katarzyna Węgorowska (Zielona Góra), Elżbieta Koniusz (Kielce). Na wymienienie zasługują również prace najmłodszego pokolenia uczonych urodzonych na Litwie i Białorusi – Mirosława Dawlewicz, Barbara Dwilewicz, Kinga Geben, Katarzyna Konczewska, Krystyna Rutkowska, Irena Masojć, Henryka Sokołowska, Krystyna Syrnicka i inni. Wspomnieć należy o odkryciach polskich wysp językowych na Litwie przez zespół Valerija Čekmonasa z Wilna (Ireny Adamovičūtė-Čekmonienė, Laumy Grumadenė, Marii Krupoves) oraz o socjolingwistycznych studiach Kojego Mority z Japonii.

I. KALENDARIUM WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO (WKL)

1009 Misja i męczeństwo św. Brunona z Kwerfurtu: „in cofinio Rusciae et *Lituae*” (Roczniki kwedlinburskie). Bałtycka nazwa tego regionu *Lietuva* została w epoce przedhistorycznej zapożyczona do języka staroruskiego w formie *Lit̃va* z transpozycją *ie > i* oraz *ŭ > ь*, skąd dostała się do języka polskiego.

XII w. Wzmianka o Litwie w *Słowie o pulku Igora*: „Dvina bołotom̃ tečety, onym̃ groznum̃ Połočanom̃ pod̃ klikom̃ *poganyxъ* (tj. Litwinów). Jediñ že Izjaslaṽ syñ Vasilykoṽ rozvoni svoimi ostrymi meči o šelomy *litovskija*; pritrep̃a slavu dĕdu svojemu Vseslavu, a sam̃ pod̃ čtĕlenymi ščity na krovavĕ travĕ pritrep̃a *litovskimi* meči” (225–230).

1253 (?) Nowogródek, „Mindowe dei gratia rex *Lettowie* [...] nos fecit coronari in regem *totius Lettowie*” (*Mindowe rex Lithowiae in litteris et testimoniis*, ed. Żlutka A., Miensci 2005, nr 2).

1279 ks. Bolesław II Płocki poślubił (córkę ks. Trojdena) *Gaudemunda Lithuana*. Ich syn *Troydzen, Treyda, Troyde/inus* (1284–1341) nosił imię swojego dziadka i przekazał je z kolei swojemu wnukowi Trojdenowi II (1380 lub 1415–1427).

1323 Wilno, „Gedyminne Dei gratia *Letphanorum* Ruthenorum-que rex [...] Volumus enim episcopus, sacerdotes, religiosos ordinis cuiuscunque colligere, praecipue de vestris, quibus iam ereximus duas ecclesias in civitate nostra regia, dicta *Vilna*, et aliam *Novgardia*, ad quas nobis hoc anno quatuor fratrem scientes *polonicum*, semigallicum (tzn. Litewski) ac ruthenicum ordinetis, tales ut nunc sunt et fuerunt” (*Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedyminne illustrans*, ed. Rowell S. C., Vilnius 2003, nr 21).

1385 Krewa, „Nos Jagalo virtute Dei dux magnus *Liwanorum* Russiae-que dominus [...] promittit terras suas *Litvaniae* et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare” (*Akta unii Polski z Litwą 1395–1791*, nr 1, Kraków 1932).

1569 Lublin, „*Constitutie sejmu koronnego lubelskiego*, oboygá narodu Polskiego i Litewskiego (druk).

1791 Warszawa, Zaręczenie wzajemne obojga narodów: „Ojczyźnie swej *Rzeczypopolitej Polskiej* [...] *obydwoch narodow, tak Korony Polskiej, jako i Wielkiego Księstwa Litewskiego*” (*Akta unii Polski z Litwą 1395–1791*, nr 177, Kraków 1932).

Określenie ‘wielkie księstwo’ pochodzi od tytułu władcy ‘wielki książę’, który został przeniesiony na Ruś Kijowską z Bizancjum (μέγας βασιλεύς). Tytuł *velikij knjaź* w sto-

sunku do księcia-seniora rozpowszechnia się na przełomie XII/XIII wieku na Rusi, skąd został przeniesiona na Litwę, której władcy są określani w źródłach z XIII–XIV wieku jako, *magnus, supremus, summus; grosir, obirster; velikij, starejšij*, a państwo *terra Lethovia / Lithuania*. Twórcą państwa litewskiego był Mendog (lit. *Mindaugas*), który w roku 1251 przyjął chrzest, a dwa lat później koronował się na króla Litwy. Tytuł Wielkiego Księcia pojawia się w połowie XIV wieku w gramocie Olgierda (*Algirdas*) z 1351 roku, na którego pieczęci w dokumencie z 1366 roku widniał rycerz z mieczem – POGOŃ, herb WKL (Naruszewicz, Teka nr 8, 245–7, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie); obszernej: (Bednarczuk 2010, 38–40, 100–108).

II. WSPÓLNOTA KOMUNIKATYWNA WKL

WKL miało przez cały czas swego istnienia charakter wieloetniczny. Obok Litwinów, którzy stworzyli ten organizm państwowy i nadali mu swoją nazwę, spotykamy tu również inne etnospołeczności bałtyckie: zamieszkujących obrzeża Wielkiego Księstwa Łotyszów i Prusów oraz resztki ludności jaćwieskiej, których możliwym śladem są tzw. „pogańskie gwary z Narewu”. Na terytorium WKL wyodrębnia się z dialektów plemiennych Krywiczów, Dregowiczów i Radymiczów język białoruski, urastając tu do rangi oficjalnego języka państwowego. Rozpowszechniający się po unii lubelskiej język polski kształtuje na ziemiach WKL swą odmianę północno-wschodnią, podniesioną do poziomu literackiego przez Adama Mickiewicza i jego następców. Od początku XIV wieku z wybrzeży krymskich napływają tu tatarscy Muślimowie, a pod koniec stulecia Karaimi – wyznawcy religii mojżeszowej, domniemani potomkowie Chazarów; a także prześladowani w innych częściach Europy Żydzi oraz Cyganie. Jeśli dodamy do tego przybywającą do miast ludność niemiecką (przeważnie protestancką) i opuszczających od końca XVII wieku państwo moskiewskie rosyjskich Staroobrzędowców; wreszcie rozsianych w sąsiadujących Inflantach ugrofińskich Estończyków i Liwów, to nasunie się pytanie, jak wyglądała wzajemna komunikacja tych wszystkich grup etnicznych i jakie procesy językowe jej towarzyszyły. Nie ulega wątpliwości, że było tu rozpowszechnione zjawisko dyglosji, a raczej poliglosji, czyli używania różnych rejestrów (języków, dialektów) w zależności od miejsca i sytuacji komunikatywnej: urząd, świątynia, szkoła, rynek, dom. Wielojęzyczność mieszkańców tego państwa (z wyjątkiem części wiejskiej ludności litewskiej i białoruskiej) wynikała z faktu, że każdy czynny społecznie jego mieszkaniec musiał znać język urzędowy (zachodnioruski, później polski), a w przypadku mniejszych grup etnicznych – język otoczenia wiejskiego, niekiedy też język religijny (łacina, cerkiewno-ruski, hebrajski, arabski) danej społeczności. Wielojęzyczność ta wytwarzała z jednej strony poczucie odrębności językowej (świadomość różnic), z drugiej zaś w wyniku interferencji prowadziła do wzajemnego zbliżenia, którego rezultatem stała się wspólnota komunikatywna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Językowymi przejawami tej wspólnoty były: (1) wzajemne wielokierunkowe zapożyczenia tworzące wprawdzie wąski (słownictwo państwowo-prawne, wojenne, handlowe, nazwy realiów), ale w znacznej mierze wspólny zasób leksykalny; (2) podobne systemy nazewnictwa oraz formanty imion i nazwisk; (3) skon-

wencjonalizowane substytucje fonetyczne w przejmowaniu apelatywów, imion własnych i nazw miejscowych (w językach blisko spokrewnionych, jak polski i białoruski, oparte na wspólnej etymologii); (4) innowacje gramatyczne, m.in. rozwój korelacji palatalności, zmiana barwy samogłosek w zależności od akcentu, swoisty kontur prozodyczny wypowiedzi, modele derywacyjne, kalki składniowe i związki frazeologiczne.

III. JĘZYK LITEWSKI

Jak wspomniano wyżej, nazwa Litwy w jej słowiańskim brzmieniu pojawia się 1009 roku, a nazwy jej terytoriów plemiennych występują od XIII wieku. W opinii H. Łowmiańskiego (1932/1985, 65–88) przedhistoryczna granica między Żmudzią / *Žemaitijà* a Auksztotą / *Aukšaitijà* przebiegała na wschód od Niewiaży. W skład tej ostatniej wchodziły: Nalszczany / *Nalšiai* na wschodzie (powiat powilejski, później oszmiański), Dziawołtwa / *Déltuva* – między rzeką Świętą a Żejmianą i dalej na wschód (pow. zawilejski, później wilkomierski i brasławski), Litwa / *Lietuva* – w widłach Niemna i Wilii (z Trokami i Wilnem) i stąd ta nazwa została rozszerzona na całe Wielkie Księstwo. Od wschodu Litwa graniczyła z Rusią, która oddziaływała na nią pod względem cywilizacyjnym, towarzyszyła temu ekspansja militarna i demograficzna na ziemie litewskie. Imię księcia Włodzimierza zapożyczone do litewskiego *valdymieras* oznaczało ‘władcę’, a herb – POGOŃ, wyobraża prawdopodobnie św. Jerzego, patrona Rusi. W XIII–XV wiekach książęta litewscy (*kunigáikščiai*) podporządkowują sobie kolejne ruskie grody -księstwa w walce z Tatarami: Mińsk (XII w.), Grodno, Nowogródek, Pińsk (XIII w.), Połock (1307), Witebsk (1318), Mścisław (1359), Brjansk (1361), Kijów (1363), Smoleńsk (1395).

Włączane do Wielkiego Księstwa Litewskiego kolejne ziemie ruskie były prawosławnymi od dawna i właśnie od nich rozpoczęła się chrystianizacja Litwy etnicznej. Dowodzi tego najstarsza warstwa litewskiej terminologii kościelnej. Osadnictwo ruskie ziem litewskich rozwija się ze strony Połocka, Mińska z Zaslawiem, Turowa, Wołkowyska i Grodna (gdzie w XII wieku istniały już dwie cerkwie). Z kolei rozpoczęte w XIII wieku litewskie zdobycze terytorialne na Rusi doprowadziły do kolejnych prób prawosławnej chrystianizacji Litwy za Mendoga i jego syna Wojsielka, który przyjął prawosławie. Świadectwem szerzenia się prawosławia na dworze wielkoksiążęcym Olgierda w Wilnie jest męczeństwo w 1347 roku trzech jego dworzan „Joanna, Antonija, Eustafija. *Litovskaja* že im imena *Kruglec, Kumec, Nežiło* [...] Sii bjažu ot męsta *litovskogo*” (Baronas 2000, 268), co wskazuje na ich białoruskie pochodzenie. Onomastycznym tego świadectwem są prawosławne imiona osadzanych na Rusi książąt litewskich oraz zachodnioruski (starobiałoruski) język dokumentów Wielkiego Księstwa Litewskiego (Stang 1935; 1939). Upoważnia to do wniosku, że chrystianizacja Litwy wyszła od strony prawosławnej Rusi w XII–XIV wieku, a bezpośrednim źródłem zapożyczeń był etnolekt krywicki języka starobiałoruskiego.

Język litewski prawie w całości rozwijał się na terytorium Wielkiego Księstwa, na którego podziały administracyjne nałożyły się główne izoglosy gwarowe, a sąsiedztwo słowiańskie wzbogaciło słownictwo i przemodelowało strukturę gramatyczną. Histo-

ryczna granica Żmudzi, przebiegająca wzdłuż rzeki Szuszwy i Niewiaży, oddziela dialekt zachodnioauksztajcki, który wraz z zachodniodzukowskim (w obu zachowane e/aN) obejmuje dawną dzielnicę Kiejstuta (późniejsze województwo trockie) na zachód od linii Kiernów – Muśniki – Olkieniki, czyli Litwę właściwą. Dzielnicą Olgierda z obszaru etnicznej Litwy obejmowała Dziawołą (późniejszy pow. zawilejski: Wiłkomierz – Brasław) oraz Nalszczany (powiat powilejski, później oszmiański), na których ukształtował się dialekt wschodniodzukowski (zmiana $e/aN > uN$). Wschodnia granica żywiołu litewskiego jest od dawna przedmiotem dociekań uczonych różnych specjalności (Ochmański 1981) i nie da się oddzielić od problemu praojczyzny Bałtów, którą K. Būga (1961, III, 728–742) umieszcza na górnym Podnieprzu. Cofający się pod naporem wschodnich Słowian (Krywiczów, Dregowiczów i Radymiczów) język prawschodniobałtycki musiał przetrwać dłużej na zachód od Berezyny i północ od Prypeci. Świadczy o tym duże zagęszczenie hydronimii i obecności toponimii bałtyckiej. Dzisiejsza granica języka litewskiego ukształtowała się między XVI a połową XIX wieku skutkiem wyniszczenia ludności przez wojny i klęski, a także jako wynik polonizacji żywiołu litewskiego w drugiej połowie XIX wieku. Na dawnym obszarze zachował się łańcuch językowych wysp dialektu dzukowskiego w trudno dostępnych zakolach Wilii i Oszmianki (Gierwiaty), Niemna i Berezynki (Łazduny), Gawii i Żyżmy (Dziewieniszki) oraz w okolicach Zdzięcioła dialekt typu zachodnioauksztajcki bez cech dzukowskich, może więc przyniesiony tu przez osadników. Granica zwartego litewskiego obszaru gwarowego w początku XX wieku przebiegała na północny zachód od Wilna. Ukształtowała się ona w XVII–XIX w., a jej szczegółowy przebieg ustalił O. Chomiński (2010).

IV. JĘZYK BIAŁORUSKI

Nazwa *Białoruś* nie została do dziś przekonywająco objaśniona (Łatyszonek 2006, 17–70). Wiadomo, że do XIX wieku odnosiła się ona do dawnych województw witebskiego, połockiego i smoleńskiego, czyli w przybliżeniu obszaru, na którym ukształtował się dialekt północno-wschodnio-białoruski. Natomiast województwo nowogródzkie i mińskie (a przynajmniej jego część południową: Mozyrz – Rzeczyca) oraz Grodzieńszczyznę nazywano *Czarną Rusią*. Jest to więc obszar południowo-zachodniego dialektu białoruskiego aż po językową granicę z gwarami ukraińskimi. Wspólną nazwą dla całej dzisiejszej Białorusi, której językowy zasięg wyznacza w przybliżeniu polityczna granica WKŁ, był termin *Ruś Litewska*, utrwalony w tytule dzieła M. Fedorowskiego *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej* (1897–1981).

Najstarszą, dającą się uchwycić warstwę językową Białorusi, stanowi hydronimia ugrofińskiego, nawiązująca do nazewnictwa pojezierza inflancko-pskowskiego (*Issa, Nemiga, Newel, Świr*). Nosi ona na sobie piętno pośrednictwa języków bałtyckich (formant *-da, -el-*), które tworzą kolejną warstwę hydronimiczną Białorusi terytoriów przyległych (Pskowszczyzna, Górne Powołże i Podnieprze, Polesie, Podlasie). Zróznicowanie arealne bałtyckiej hydronimii Białorusi przemawia za hipotezą, że tu właśnie pod wpływem warunków geograficznych zaczęły się kształtować różnice między plemionami zachodniobałtyckimi (część południowo-zachodnia), wschodniobałtyckimi (pojezie-

rze północne) a Bałtami dnierprzańskimi (południowy wschód), najwcześniej zasymilowanymi przez Słowian.

Na pierwotne terytorium Bałtów wschodnich nawarstwili się słowiańscy Krywicze, Bałtów zachodnich – Dregowicze, a Bałtów dnierprzańskich – Radymicze. Tak więc podział na Białą i Czarną Ruś oraz dialekty północno-wschodnie i południowo-zachodnie zdaje się odzwierciedlać różnicę między plemionami wschodnio- a zachodniobałtyckimi. Kolejne etapy sławizacji można śledzić pośrednio poprzez stopniowe zagęszczenie się na północnym zachodzie elementów bałtyckich w onomastyce, słownictwie i kulturze ludowej Białorusi.

Najwcześniej żywioł słowiański opanował górne Podnieprze (po linię Berezyny) i Polesie, gdzie nie zachowały się bałtyckie nazwy miejscowe, a hydronimy są stosunkowo rzadkie. Kolejną rubież etno-językowo-kulturową wyznaczają nazwy miejscowe na *-iszki*, rozpowszechnione na zachód od linii: Braśław – Miadziołka – Naroczanka – Berezynka – Niemen do ujścia Czarnej Hańczy (Safarewicz 1956). Jest to zarazem wschodnia granica katolicyzmu, który przyjmowali mieszkający tu Litwini w XIV–XV wieku. Dopiero w czasach historycznych żywioł wschodniosłowiański osiągnął stan dzisiejszy, a maksymalny zasięg penetracji języka białoruskiego na północnym zachodzie wyznacza zasięg litewskiego dzukowania.

Naszkiecowane wyżej przemiany etnojęzykowe nie miały, jak się zdaje, charakteru wielkich migracji, lecz polegały raczej na stopniowej asymilacji na przestrzeni długiego czasu – od wspólnoty bałto-słowiańskiej (II–I tys. przed Ch.), po ekspansję wschodniosłowiańską, trwającą od połowy I tysiąclecia A.D. po czasy nam współczesne. Powodem asymilacji Bałtów była nie tylko przewaga ilościowa elementu słowiańskiego, lecz przede wszystkim względy kulturowe, a od XI wieku także polityczne i religijne (Karskij 1955–1956).

Wydaje się, że odrębny etnos i język białoruski wytworzył się dzięki przynależności do Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego polityczne granice określają omal dołącznie zasięg etnograficznej Białorusi. Wskazuje na to również dawna jej nazwa – *Ruś Litewska* (jako przeciwieństwo *Rusi Moskiewskiej*) oraz zachowane na peryferiach WKL egzonim Białorusinów – *Litowcy*, *Litwiny*, *Litwaki*.

V. PIŚMIENICTWO POLSKIE NA ZIEMIACH WKL

Najstarszym świadectwem znajomości języka polskiego na Litwie jest wzmianka w *Kronice Ziemi Pruskiej* Piotra Duisburga pod rokiem 1290: *unus ex eis, qui linguam sciret Polonicam*, powtórzona przez M. Strykowskiego (1582, I, 266): *Litwin Nodam polski język dobrze umiał*. Kolejną informację o Polakach na Litwie zawiera zacytowany wyżej list Giedymina z 1323 roku do franciszkanów prowincji niemieckiej o przysłanie do Wilna i Nowogródka kapłanów znających język polski, ruski i litewski.

Polskie wyrazy regionalne pojawiają się w dokumentach ruskich i łacińskich na ziemiach WKL od końca XIV wieku, a dłuższe teksty w połowie XVI wieku. Należą tu: Metryka litewska (od poł. XIV wieku); Akta unii Polski z Litwą (od 1385–1791); Kodeks dyplomatyczny Katedry i Diecezji Wileńskiej (od 1387); glosy polskie do ka-

zań Mikołaja z Sokolnik (ok. roku 1500); przekłady Statutów Litewskich (Kodeks Świdzińskiego z 1532 roku, Kodeks olszewski z 1550 roku); *Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* (1550); Macieja Strykowskiego, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi* (1582); Akta cechów wileńskich (1495–1759); dokumenty lokalne i listy (m.in. Zygmunta Augusta, Radziwiłłów i innych dostojników litewskich).

Najstarsza drukowana na ziemiach WKL książka to wydana w roku 1522 w Wilnie *Małaja podorożnaja kniżica* Franciszka Skoryny. W drugiej połowie stulecia ukazują się tu wielkie dzieła literatury polskiej, niezwiązane jednak tematycznie ani językowo z Wielkim Księstwem: Biblia brzeska (Radziwiłłowska, 1563), Biblia nieświeska Szymona Budnego (1570–1572), *Żywoty świętych* Piotra Skargi (Skarga 1579) oraz liczne utwory i tłumaczenia pisarzy urodzonych w WKL zawierające regionalizmy. W sumie w XVI wieku na ziemiach WKL ukazało blisko 150 polskojęzycznych druków, a w stuleciach następujących: XVII – ok. 350, XVIII – ponad 1000 pozycji (Vasilevszkaja 1985). Liczne regionalizmy językowe odkryto w utworach kolejnych pokoleń urodzonych tu pisarzy.

XVII w. Akta, inwentarze, rewizje, dokumenty kościelne i kroniki miejskie (Mohylewa, Witebska).

XVIII w. Franciszek Bohomolec (*1720 k. Witebska), Konstancja Benisławska (*1747 k. Dyneburga), Julian Ursyn Niemcewicz (*1758 Skoki k. Brześcia), Jan Chodźko (*1777 Krzywicze k. Budslawia), Jan Czeczot (*1796 Maluszyce k. Nowogródka), Adam Mickiewicz (*1798 Zaosie).

XIX w. Władysław Syrokomla (*1823 Smolków k. Słucka), Eliza Orzeszkowa (*1841 Miłkowszyna k. Grodna), Józef Weyssenhoff (*1860 spod Jeziorosów), Maria Rodziewiczówna (*1863 Pieniuha k. Wołkowyska), Florian Czarnyszewicz (*1895 Bobrujsk), Melchior Wańkowicz (*1892 Kalużyce k. Mińska).

XX w. Sergiusz Piasecki (*1901 Lachowicze), Józef Mackiewicz (*1902 Petersburg), Czesław Miłosz (*1911 Szetejnie k. Kiejdan), Stanisław Bielikowicz (*1922 Mielegiany k. Święcian), Tadeusz Konwicki (*1926 Nowa Wilejka), Zbigniew Żakiewicz (*1933 Wilno), Aleksander Jurewicz (*1952 Lida).

VI. CECHY WSPÓLNE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

Północno-wschodnia polszczyzna kresowa kształtowała się i różnicowała wraz z rozwojem terytorialnym i zmianami administracyjnymi WKL, a jego straty terytorialne prowadziły po pewnym czasie do zaniku używanej tam odmiany lokalnej (Smoleńsk, Ryga XVII wiek; Połock, Witebsk, Mohylew XVIII–XIX wiek; Mińsk, Kojdanów, Bobrujsk – eksterminacja w latach 30.). Pozostałe odmiany przetrwały uszczuplone do dziś i są przedmiotem intensywnych badań terenowych.

Najwyraźniejsze różnice zachodzą między nasyconą lituanizmami odmianą kowieńską (i częścią suwalskiej) a wileńską wraz z grodzieńską i nowogródzką. Jednak wszystkie łączą wspólne cechy systemowe. Niektóre są wspólne z polszczyzną południowokresową: redukcje wokalizmu poza akcentem, model palatalności grup spółgłoskowych, zachowanie *h*, *ł*, wahanie *u / ʉ / v*; format *-uk*; nazwy osobowe na *-sz-ko* i *-n-ko*; miejscowe

na *-ow-szcz-yzna*). Inne nawiązują do gwar Podlasia, Mazowsza i Polski północnej: rozkład nosowości, brak rodzaju męskoosobowego, nazwy osobowe na *-ko*, miejscowe na *-(n)ęta*, słownictwo. Oto szkicowy przegląd najważniejszych innowacji.

Fonetyka

1. Akcent: zestrojowy, zmorphologizowana ruchomość, redukcje w pozycjach nieakcentowanych.

2. Samogłoski: (a) zjawisko „(j)a-kania”, rzadziej „u/i-kania”; (b) wahanie *ó / o*; (c) rozkład i zanik nosowości.

3. Spółgłoski: (a) prepalatalne *s', z', c', ʒ'* (w miejsce *ś, ź, ć, ʒ* oraz *sj, zj, cj, ʒj*); (b) miękkie *l*, zębowe *t*; (c) opozycja *h / χ* ma warianty miękkie *h' / χ'*; (d) inna repartycja palatalności w grupach spółgłoskowych; (e) upraszczanie geminat; (f) sandhi zdaniowe typu białoruskiego *u / u / v*.

Morfologia

1. Słowotwórstwo: formanty apelatywne i onomastyczne, zapożyczone z litewskiego i białoruskiego lub powstałe przez kontaminację.

2. Rzeczownik: (a) zmiany rodzaju, tendencja do zaniku neutrum; brak odrębnych form męskoosobowych; (b) inna repartycja końcówek; ujednoczony pl. nom. *-i/-y*.

3. Zaimek: (a) brak enklityki i form z *n-* (b) dzierżawcze *ich-nyj, jej-ny*; (c) formacje na *-en, -y, -ci*.

4. Czasownik: (a) 1. pl. *-m*; rzadziej *-mi*; (b) iterativa na *-i/yn-ac*; (c) mieszanie rodzajów i brak końcówek ruchomych w czasie przeszłym; (d) czas zaprzeszyły; (e) pleonastyczne *-by* po *że-by*.

Składnia

1. Odmienna składnia przypadków i rekcja przyimków; częste *dla* + genetivus; brak vocatiwu.

2. Kongruencja męskich form czasownika w czasie przeszłym z wszystkimi rzeczownikami.

3. Tendencja do elipsy copuli, 3. os. *jest* z podmiotem w pluralis.

4. Konstrukcja dzierżawcza typu (*u*) *mnie jest*.

5. Rozpowszechnienie konstrukcji imiesłowowej w różnych funkcjach (także czasu zaprzeszyłego).

VII. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

1. WILEŃSZCZYŻNA

Fonetyka

1. Akcent ekspiratoryczny, wyrazowy lub zestrojowy, np. *niedaj¹ się, dla¹ nas, ni¹ chto¹*.

2. Tendencja do redukcji samogłosek nieakcentowanych, głównie poakcentowych, typu białoruskiego „(j)akania” *o > a*, rzadziej *e > a*, np. *haliera, da_u domu / niadziela, piachota*, hiperyzmy: *kopusta, okuratny, porafia*. Innym przejawem tej tendencji jest podwyższenie artykulacji *o* [*u*] : *rubota, du_u domu*, oraz *e* [*i / y*] : *zilony, umrzysz*.

3. Częste *o* w miejsce ogólnopolskiego *ó*, np. *brzoska*, *piorko*, *rowny*, *spróbuj*, *zdrow*; hiperyzmy, np. *cós*, *dóm*, *mlódszy*, *ostróžny*, *paciórek*.

4. Tendencja do zaniku samogłosek nosowych: (a) rozkład także przed szczelino- wymi: *część* [čeńść], *gęsi* [gensi], *mąż* [monš]; w wygłosie rozkład lub zanik rezonansu: *są* [son], rzadziej [som] / [so]; *się* [s'eń] / [s'e] / [s'a]; (b) ekwiwalencja $\text{A} = \text{AN}$, np. *małżeństwo* [małżeństwo], *państwo* [państwo], *słońce* [słóce], *święństwo* [svjństwo], *żeński* [žęski]; (c) wahanie *ę* / *q*, np. *ksiądz* [ks'ęnz], *zając* [zajenc], *piętro* [p'ontro]; (d) wtórna nosowość: *krukacz* [kronkač] 'kruk', *łupy* [łempy] 'duże wargi', *mucha* [mqxa]; dawne *jajecznicza* [jęcznicza], *koleżanka* [kolęžanka]; (e) nosowe „liaison”: *imię ojca* [imie-n_ojca] (Łętowski 1915, 16).

5. Palatalność typu ruskiego (artykulacja prepalatalna), najwyraźniejsza przy spółgłoskach zębowych [s', z', c', ž'] oraz wargowych [p', b', v', m']. Zmiękczenie *ch* [χ > χ'] przed *i*, *e*, np. *chyba* [χ'iba], *muchy* [muχ'i], *marchew* [marχ'ev].

6. Spółgłoski płynne: (a) *l* zawsze miękkie, np. *ale* [al'e], *las* [l'as], *blacha* [bl'aχa]; (b) *r* / *rz* : przykłady zastępowania *rz* przez *r*, np. *skrynia*, *treba*, *zrucać*, hiperyzmy i substytucje: *drewniany* [dževńiany], *prawosławny* [pševoslavny]; *pšepodaje* < ros. *prepodajet* 'naucza'.

7. Tendencja do wymowy *g* [h] narastająca od wschodu. W zapożyczeniach zawsze dźwięczne *h*, np. *herbata* [harbata], *holera* [hal'era], które na substracie litewskim znikają lub ulega osłabieniu, np. ^(h)*arbata*, ^(h)*arelka* (podobnie jak w gwarze litewskiej koło Zdzięcioła).

Fonotaktyka

1. Grupy spółgłoskowe jednolite pod względem palatalności, twarde: *leśny* [lesny], *łańcuch* [łańcuχ], *państwo* [panstwo], *słońce* [słonce], hiperyzm: *gorońco*; miękkie: *związek* [žv'ązek], *zwierzę* [žv'ežę], także w połączeniach przyimka z *Wilna* [ž_v'ilna], z *Mińska* [ž_m'ińska].

2. Sekwencja (*n*) + *s*, *z*, *c* + *yja* (zachowane w brus.) > (*n'*) - *s'* / *z'* / *c'*, np. *pensja* [peńs'a], *fuzja* [fuz'a], *stacja* [stac'a], *konferencja* [kofereńc'a], *kostium* [kość'um]; dawne rymy *braci – konfederacji* [brac'i – kofederac'i].

3. Białoruska geminacja spółgłosek palatalnych (na wschodzie obszaru), np. *svińna*, *žyćce*.

4. Artykulacja *v* [u] + spółgłoska, rzadziej w wygłosie, np. *równy* [rouny], *domów* [domou].

5. Upraszczenia geminat oraz grup spółgłoskowych: *rż* [rž] > *rz* [ž]: *drzeć*, *dzierzyć*, *skarzyć*, hiperyzmy *rz* > *rż* *brzeg*, *wierźba*, itp.

6. Inne zmiany kombinatoryczne: *kt* > *χt* : *kto* [χto], *który* [χtury], *doktor* [doχtor]; *χš* > *kš* : *chrzest* [kšest], *chrzan* [kšan]; *śl* > *šl*, *śń* > *šn*, np. *ślub* [šlub], *wiśnia* [višn'a].

Morfonologia

1. Przesunięcie akcentu: (A) Na ostatnią sylabę: (a) imperativus: *patrzaj*, *zlituj_s'e*; (b) praeteritum: *pisal*, *pšyšli*; (c) futurum: *pojdziesz*; (d) po negacji: *nie_má*; (e) w pewnych sufiksach: *pars-iuk*, *kumpi-ak*, *fart-uch*, *mach-un*; (f) w przysłówkach, np. *dalej*, *raniiej*, *niechaj*. (B) Na trzecią sylabę od końca: (a) przymiotniki typu *mileńki*; (b) 2. pl. praes. i fut. *vidzicie*, *pojdziecie*; (c) w pewnych wyrazach: *paniczka*, *k'edyści*, *ciemneńko*.

2. Zmiana wygłosowego *e* > 'a oraz *-ę* > *-e* > *-a* w pewnych kategoriach (zmorfologizowane „jkanie”): (a) nom. -acc. sg. neutr. *pol-e* > *pol-'a*; *cielę* > *c'el-'a*; (b) acc.

sg. fem. *dusz-ę* > *duś-a*; (c) 1. sg. *noszę* [noša], *widzę* [viža]; (d) indeclinabilia: *dobrze* [dobża]; *trochę* [troxa].

3. Tendencja do protezy nagłosu: *j-*, *v-*: *j-igła*, *j-ikona*, *j-iść*; *u-on*, *u-organy*, *u-oły*, *u-umar*, *u-ulica* oraz wahania *u / ʉ / v*, np. *v-čone / ʉ-čyli*, *v-deżył*, *poʉm'erali* obok *umov'il* 'wmówił', *u V'iln'e* 'w Wilnie' jako przejaw białoruskiego sandhi zdaniowego typu: *on u domu / ona ʉ domu*.

4. Pisownia wygłosowego *-c* jak <-ć> (rzadziej *-dz* <-dź>), np. *więć*, *ojcieć*, *powieść*, okazjonalna w tekstach od XVI wieku, częsta u Mickiewicza, Chodźki, Syrokomli. W XX wieku [-ć] jest wymawiane na Kowieńszczyźnie (Szejwowska 1936), rzadziej na Wileńszczyźnie (Turska 1939/1982), śladowo na Nowogródzczyźnie (Levaszkiewicz 2005, 2017).

5. Usuwanie alternacji w temacie: (a) rzeczownik *zęb* jak *zęba*, *zęby...*; *siostr* jak *siostra*, *siostry...*; *ręcami* jak *ręce*; (b) formy infinitivu typu *darć*, *piekć*, *żarć*, zapewne pod wpływem gwar białoruskich *z'erci*, *p'ekci* (Trypućko 1955, 320, Tekielski 1983, 187–190).

Słowotwórstwo

1. Bogactwo deminutiwów, w tym formanty piętrowe, np. *bajstr-ucz-ek*, *dusz-ecz-ka*, *kochan-eń-ki*, *kosz-eń-ut-ek*, *pan'-icz-ka*, *pars'-ul-acz-ek*.

2. Zapożyczone przyrostki apelatywne: (a) białoruskie: *-uk*, *-un*, *-enia*, *-onek*, *-aczy*, *-uha* [*-uga], *-uszczu*; (b) litewskie: *-uć*, *-ajło*; kontaminowane: *-a/ej-ka*, *-ej-ko*; *-ut-ka*, *-eń-ut-ek*; *-ul-acz-ek*.

3. Formanty onomastyczne: (a) antropimie na *-(k)o*; *-uk-e/owicz*; *-a/e/i/u-sz-ko*, *-a/e-n-ko*; (b) topimie na *-iszki*, *-ańce*, *-ow-szczy-zna*; (c) hydronimie na *-o/ecz*, *-a/ejka*.

4. Przysłówek: inna repartycja zakończenia, np. *-o /-e*: *straszn-o*, *wczesn-o / głośn-ie*, *obowiązkow-ie*.

5. Derywaty zaimkowe typu: (a) *ich-ny*, *jej-ny*; (b) *któr-en*; *sam-y*, *nasz-y*; (c) *ktoś-ci*, *jakiś-ci*.

6. Formant *-i/yw-*, często bez funkcji iteratywnej: *darow-yw-ać*, *wylecz-yw-ać*, *zwy-cież-yw-ać*.

Fleksja

1. Rzeczownik: (a) rodzaj: tendencja do zaniku neutrum, przechodzącego w fem. (nom. sg.) *gumna*, *kina*, *oka*; wahanie rodzaju: masc. *kiesz-eń*, *podwórek*, *recept*, fem. *kartofa*, *ptaszka*, *talerka*; (b) inna repartycja końcówek rzeczownika: sg. gen. masc. *-a / -u*: *dwor-a*, *rok-a / ows-u*, *świat-u*; dat. masc. *-u*: *wujk-u*, *koni-u*; instr. fem. *-aj /-oj /-ej*: *z córk-aj*, *z pani-aj*; pl. nom. uogólnienie końcówek (masc., fem., neutr.) *-i /-y*: *nauczyciel-i*, *kon-i*, *noż-y*, *wilc-y*, *palc-y*, *san-i*; gen. *-ów*: *bab-ów*, *koz-ów*, *wesel-ów*; dat. *-am*: *chłop-am*, *pani-am*, *dzieci-am*; instr. *-omi*: *ręk-omi*; tendencja do zaniku wołacza; odmiana typu: *maszynist-y*, *-ego*.

2. Zaimek: (a) zachwianie repartycji i brak enklityk osobowych: *daj mnie*; *ja pokażę tobie*, oraz form z *n-* po przyimku: *u jego*, *z ją*, *po ich*; nom. sg. neutr. *te* 'to' (potoczne, gwarowe); acc. *jej* 'ją'; (b) zaimek zwrotny *się* tylko po czasowniku, który stoi często na końcu zdania.

3. Przymiotnik: okazjonalny superlativus z *sam(y)* typu ruskiego.

4. Czasownik: (a) 1. pl. *-m* (archaizm północnopolski) oraz *-mi* (głównie kowieńskie); (b) tendencja do mieszania, typ *ja robileś*, i zaniku końcówek ruchomych zastępowanych przez zaimki, typ *ja robił* (c) pleonastyczne *-by* typy *że-by robił-by*; (d) imiesłów uprzedni w funkcji czasu przeszłego, typu *on zdurniawszy*; (e) czas zaprzeszyły typu *ja był zrobił / ja był zrobiwszy*.

Składnia

1. Różnice w składni przypadków: *jeździ szoferem; boli jemu głowa; pytam u ojca; podobny na niego; uderzyć z kijem; ożenił się na niej* (kalki ruskie).

2. Brak kategorii męskoosobowości: (a) uogólnione końcówki na *-li-* w czasie przeszłym, typu *chłopy pili, baby spali, dzieci płakali, wilcy wyli, drzewa rośli*, jak w części gwar polskich i w językach ruskich; (b) uogólniony pl. gen. w funkcji acc., typ *widzę siostrów / kotów / domów*.

3. Tendencja do elipsy copuli: *ja tutejszy; my prawosławni; on jakoby chory*.

4. Konstrukcja dzierżawcza typu (*u*) *mnie jest*.

5. Rozpowszechnienie konstrukcji z imiesłowem uprzednim w funkcji verbum finitum, typ *ja (był) rano wstawszy i kosił siano*, w funkcji czasu (za)przeszłego, por. brus. *ja tut dauno byuŝy; vozero (było) vysaxŝy* w gwarach na wschód od granicy litewskiej i na północ od linii: Oszmiana – Raduń – Lida – Żołudek.

6. Formy adresatywne z 3. os. czasownika, np. *czy chce jeść?; siada do stołu!*

7. Wyrazy i wyrażenia funkcyjne: *aż póki* ‘dopóki’, *jakoby* ‘podobno’, *musi* ‘chyba’, (*no / nu*) *tak coż* (*ty zrobisz w ta pora*), *ot co!*, *wie* ‘wiesz co, tak oto’.

A. Odmiana oszmiańska (powilejska). Skupione wokół Oszmiany, Lidy i Świra nazwy miejscowe *-(n)ęta* (Bednarczuk 2010, 159–164, mapa 307), wskazują na osadnictwo z Podlasia i Mazowsza. Na wschodzie narastają wpływy białoruskie (Wołożyn, Stara Wilejka, Budzław), m. in. (1) redukcje nieakcentowanych *o, e* pod wpływem (j)akania; (2) powszechna wymowa *g* [h] oraz *v* [u]+ C; (3) palatalne *š, ž, č* [š, ž, č]; (4) geminacja spółgłosek palatalnych, (5) wymowa typu *žyćce, svińna* i podwajanie *nn* typu *drewnian-ny*; (6) południowo-zachodnie białoruskie patronimica na *-cz-uk*. Liczne regionalizmy wykryła H. Turska (1930) w języku urodzonego w XVIII wieku koło Starej Wilejki Jana Chodźki (1777 Krzywicz – 1851 Mińsk). Większość z nich znana jest ze współczesnej polszczyzny wileńskiej:

1. Samogłoski: (a) częste *o* w miejsce *ó*: *miod, nożka, probowali, ziołko*, hiperyzmy: *klasztór, mlódszy, wróta*; (b) ślady akania: *pańczoche, troszeczka*, hiperyzmy: *tobaczki, polatki*; (c) rozchwianie nosowości: *dęb, gęszcz / piątro; momęt / ponsowy*.

2. Spółgłoski: (a) palatalność kresowa: *gorońco, miłośnie, rżnięcie, zwierz / konczy; kwasną, swiatu; więć*; (b) zmiana *chy > chi*: *chiba-by, przychilność, Eustachi*; (c) wahanie typu *s / sz / ś*: *sklankę, różnicy / szlubowiny, żyżne / ślacheckiem, kruścu, drażliwy*.

3. Rzeczownik: wahanie rodzaju: masc. (*dobry*) *metod, zacisz*; fem. *pieczenia, w Mołodecznej*.

4. Zaimek: formy *któren, kaźden*; brak *n-*: *bez jego, o im, od ich*, hiperyzm: *na niej wierzchu*.

5. Czasownik: formy czasu przeszłego bez końcówek ruchomych: (*ja*) *robiła; my zginęli*.

6. Konstrukcje: (a) przypadkowe: *wołam matek; nie było czego robić; stacja uczniami zajęta*; (b) przyimkowe: *ciasno dla uczniów; na dniu; duszony od kurzu; dasz po niej posagu*; (c) składnia zgody: *przędza i ponczoszki nasze przepadli; diabelnie się rzeczy zmienili*.

B. Odmiana brasławska (zawilejska). Ukształtowała się na podłożu gwar północno-wschodnio-białoruskich, skąd częste patronimica na *-onek*; w części zachodniej (Ignalino, Widze, Smołwy) wpływy litewskie. Współczesną sytuację językową na Brasławszczyźnie w perspektywie historycznej skrupulatnie zanalizowała E. Smułkowa wraz z zespołem (Smułkowa 2009–2011).

C. Odmiana trocko-niemeczyńska. Powstała na podłożu litewskim, jak wykazała H. Turska (1939/1982) pod koniec XIX wieku, stąd częste lituanizmy i podobieństwa do odmiany kowieńskiej i polszczyzny Litwinów święciańskich, m.in. szeroka artykulacja *e* [ae], wymowa *χ* [k], *f* [p], kalki semantyczne i składniowe, patronimica na *-aitis > -ojć*; rzadsze białoruszycyzmy.

2. KOWIENSZCZYŻNA

Najstarsze polskojęzyczne teksty z terenu historycznej Żmudzi pochodzą z końca XVI wieku, a już ze stulecia następnego posiadamy liczne dokumenty prawa magdeburskiego (Birże, Janiszki, Jurbork, Kiejdany, Szawle, Wornie, Żagory) oraz inwentarze (XVII–XVIII wiek). Są też przykłady litewskiej stylizacji językowej, m.in. w teatrze szkolnym w Krożach:

Luż to iak do Impimy (Infimy) kodzi (chodzi), nastał piąty / Lat; młody dzieciuk, ma rok dwadzieścia dziewiąty. / Dobrze wiem, co dotyk czas (dotychezas) umiesz komedye / Wyprawić, szak go na to Xiondz w Iszkole (szkole) bije (1677 P. Szymkiewicz *Chleb zwycięski* [Brensztejn 1924, 49]).

Na temat rozpowszechnienia polszczyzny w połowie XIX wieku posiadamy relację rumuńskiego mnicha – Chiriaca, który, podróżując z Petersburga do Warszawy w 1850 roku, stwierdził, że polski jest potocznym językiem ludności wokół Dyneburga, a w Wilkomierzu jest mnóstwo Żydów i Polaków (Truszkowski 1996, 87). Potwierdziła to po latach korespondencja litewskiego dziennikarza z Wilkomierza w 1938 roku:

Na ulicach, nad rzeką, w kinie, w ogrodzie miejskim i wszędzie, gdzie tylko się zbiera więcej ludzi, panuje *polski żargon*. Robotnik, doróżkarz, służąca, stróż, itd. Poczytają sobie za zaszczyt mówić po polsku, jakkolwiek nazwiska ich świadczą o czymś wręcz przeciwnym. A co najważniejsze, tylko ludzie niższych klas trzymają się polskiego żargonu.

Notatkę tę przetłumaczył i nadał rozgłos redaktor B. Paszkiewicz (2003, 309), a wydawana w Kownie „Chata Rodzinna”, drukowała informacje o wydarzeniach z życia Polaków w wielu miejscowościach, głównie północno-wschodniej Litwy: Bejsagoła, Bobty, Czekiszki, Datnów, Dowkojnie, Gankiele, Giedrojcie, Inturki, Janiszki, Janów, Jeziorosy, Kalwaria, Kiejdany, Kowno, Krakinów, Łabanów, Łopie, Łódzdieje, Merecz, Maciuny,

Montwiliszki, Muśniki, Olita, Pacunele, Poszuszwie, Rosienie, Skorowody, Szaty, Szawle, Szyrwinty, Traupie, Urniaże, Wędziagoła, Widukle, Wilkomierz, Wisztyniec, Wodokty, Wysoki Dwór, Żejmy. Dziś język polski można usłyszeć jedynie na Laudzie, wokół Jeziorosów i śladowo w kilku innych miejscowościach Litwy etnograficznej.

Polszczyznę kowieńską interesowali się w XIX wieku etnografowie (Dowojna-Sylwestrowicz 1888, Petrowowa z Rymszewiczów 1902), w okresie międzywojennym H. Szwejkowska (1934; 1936), a po latach H. Karaś (2002) i A. Zielińska (2002). Różni się ona od wileńskiej silną interferencją ze strony języka litewskiego, przypominając język polski Litwinów z Puńska.

Fonetyka

1. Wokalizm: (a) obniżenie artykulacji *e* [ä/ea]: *ńea, jażeli, v'áčork'i*; (b) redukcja nieakcentowanych *e* [i/è] *choruji, leji*, oraz *o* [u/ù/ø]: *kuł'ega, pu_polsku, du_ńegu*; (c) częste *i* w miejsce *y* [y'i] (jeden fonem): *zapitamy, pol'it'ika*, hiperyzm: *pystolet*; (d) tendencja do prelabializacji (dyftongizacji fonetycznej) akcentowanego *o* > *uo*; (e) samogłoski wstawne i inne cechy fonotaktyki litewskiej.

2. Pozostałe cechy fonetyczne nawiązują do polszczyzny wileńskiej: (a) akcent, (b) zmorfologizowane (j)akanie, (c) rozkład samogłosek nosowych: $\xi = \text{en}$: *Kasieńka* [Kasinka], denazalizacja *dadzą* [dažo], *rzeknoł*.

3. Konsonantyzm: (a) przykłady transpozycji $f > p$, $\chi > k$, brak *h* dźwięcznego: *kleb, kodzić, portepian, Rapal*, (^h)*arbata*; (b) okazjonalna (w okresie międzywojennym regularna [Szwejkowska 1936]) miękkość wygłosowego *-c*, np. *więc* [v'ęc], *powiedz* [pov'ęc] oraz *ń* w różnych pozycjach: *z rańa, piluńuje*; (c) podobne do wileńskiej: spółgłoski prepalatalne, jednolite pod względem miękkości grupy spółgłoskowe, usuwanie geminat: *inna* [ina], *wyższego* [vyšego], *odtąd* [otton].

Morfologia

1. Tendencja do zaniku rodzaju nijakiego: (a) feminizacja neutrów w nom.-acc.; (b) dublety *tego błota / tej błoty*; (c) znane w różnych częściach WKŁ formy *kartofla, patuszka, konopla* i liczne inne zmiany rodzajowe.

2. Przypadki: (a) powszechny pl. nom. na *-i/-y*; (b) archaizmy, innowacje i hiperyzmy: sg. instr. *z mężczyzn-ym, z Jagiel-ym*; loc. sg. (v) *Polšč-e-y*; pl. nom. *nauczciel-owie*, instr. *przed święt-omi*.

3. Zaimek: brak form z *n-* i enklitycznych, np. *od jego, u ich*.

4. Czasownik: (a) sekundarne iterativa na *-i/yw-*; (b) 1. pl. (północnopolskie) *-m* oraz innowacyjne *-mi*; (c) neutralizacja rodzaju i mieszanie końcówek 1 i 2 os. typ *ja robilaś/ś*; (d) 1. pl. czasu przeszłego typ *robilim* wobec wileńskiego *my robili; jest 'są': Litwinów tutaj jest*; (e) redundantne *żeby [...]-by* w trybie przypuszczającym; (f) użycie imiesłowu na *-(w)szy* w funkcji czasu (za)przeszłego.

Składnia: częste kalki litewskie (jak na Sejnszczyźnie), rzadsze – białoruskie.

Słownictwo: (1) liczne lituanizmy (zapożyczenia i kalki); (2) archaizmy: *czeladź* 'dzieci', *zawždy, wraz, wcale, niwa*; XIX-wieczne: *acan, dama, szyroki*; (3) mazowizmy: *dopioro, jachać, lasonek* 'lasek', *sila* 'dużo', *sierzp*; (4) kresowizmy; (5) (biało)rutenizmy (Karaś 2002, 277–346).

A. Odmiana laudańska (Kowno, Kiejdany, Janów, Poniewież i Radziwiliszki). W oparciu o różnicowanie narodowo-społeczne H. Karaś (2002) i A. Zielińska (2002)

wyróżniły trzy polskie socjolekty: (1) szlachty zagrodowej, (2) ziemiaństwa i inteligencji (dziś nieistniejący), (3) chłopów litewskich, najbliższy strukturalnie polszczyźnie Litwinów puńskich. Ostatnio obie autorki w oparciu o korespondencję z XIX–XX wieku omówiły w sposób odkrywczy polski socjolekt szlachecki na podłożu litewskim (kowieńsko-żmudzki) w konfrontacji z grodzieńsko-białoruskim (Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007, 195–314).

B. Odmiana jezioroska (Jeziorosy – Wiłkomierz). W końcu XIX wieku J. Petrowowa z Rymaszewiczów zebrała wykorzystany przez J. Karłowicza (SGP) Słownik gwary Polaków litewskich (por. Koniusz 2001, 44–49), a w okolicach Jeziorosów zapisała tekst polski z ust „szlachty drobnej i chłopów”, oto jego początek:

Kiedy pójdą do klebanii, to ksiądz kleban da mnie kleba. – Ja szedysz do kościoła, spotkałam się somsiada. – To już kiedy tak, łaskawy Panie, to niekaj będzie nami. – Przyniosłam się do pani skować piniędzy, wszakżeż wiem – u pani, jak u kieszeni. On jest bywawszy w wielu mieściech. Indziej, zawždy. – O to bogaty schlakcic, u niego niezła portunka; trzy zmiany po 50 purów wysiewu. – On niedawno był sprawiwszy wesele córki („Wisła”, XVI, 1902, 672).

W opinii H. Turskiej (1939/1982, 52–55) polszczyzna Jeziorosów stanowiła wspólny obszar ze smołwieńsko-widzkim. Ostatnio H. Karaś (2004, 35–72) omówiła skrupulatnie zmiany, które dokonały się po 1920 roku, gdy Jeziorosy pozostały w Republice Litewskiej, a Smoły, Widze, Ignalino znalazły się w Polsce; po roku 1944 w Białoruskiej SSR, co zbliżyło polszczyznę jezioroską do kowieńskiej, a ignalińską i widzką do języka białoruskiego i rosyjskiego.

3. SUWALSZCZYZNA

Z historii i toponimii wiadomo, że Suwalszczyznę zamieszkiwali wyćpieni w XIII–XIV wieku Jaćwingowie. Od XVI wieku przybywała tu ludność mazurska spod Ełku, litewska spod Merecza i białoruska spod Grodna (Zdancewicz 1963; 1966; Marcinkiewicz 2003). Najstarszy znany polski dokument *Regestr sPisania Iezior* pochodzi z roku 1569: „Iezioro Wigry mniej albo więcej Thoni 300. A inszych dla wielkiej głębokosci niewłoczą. Ryba w niem Łosos, Siha, Sieliawa, Szuka, Liescz, Karas, Okun, Liny, ynsza wszeliaka ryba” (Falk 1979, 27).

A. Odmiana wschodnia (sejneńska). Obejmuje wąski pas: Rudka Tartak, Szypliszki, Giby, Berzniki, wykazuje liczne wpływy litewskie i białoruskie. Jak stwierdził T. Zdancewicz (1963; 1966), gwara ta wykazuje duże podobieństwo do polszczyzny na południe od Wilna, należy więc do typu północnokresowego.

Fonetyka

1. Zmorfologizowana ruchomość akcentu, częściowo zestrojowego: *nie_dám, koły-sá_sie*.

2. Redukcje samogłosek nieakcentowanych: *trocha, szczycina, pugoda*, hiperyzm *ostrużnie*.

3. Rozkład, zanik w wygłosie i wahania nosowości typu *gęszcz, zęb; idą* [ido].
4. Palatalność grup spółgłoskowych jak na Wileńszczyźnie: *źwierz, reńce, pens'ja / pan-ski, głośno*.

Morfologia, składnia

1. Tendencja do zaniku neutrum: (*ta*) *auta, łóżka, okna pobita, pełna garło; czysta sienia*.
2. Uogólnienie *-y / -i* w nom. pl.: *noc-y, pan-y, palc-y / córki, pn-i*.
3. Zaimek: brak enklityki i form z *n-*: *mówia do jego*; formy *j-on*, wtórnice *j-ona, j-oni; ktoś-ci*.
4. Czasownik: (a) zaimek w miejsce końcówek ruchomych: *ja / ty / jon był*; (b) *jest* 'są': *ryba jest*.
5. Konstrukcje: (a) przyimkowe *nie mów dla żonki; spytaj u matki*; (b) dzierżawcze: *u nas jest*; (c) imiesłowowe *on już pojechawszy*.

B. Odmiana zachodnia (suwalsko-augustowska). Należy do gwar mazurskich, ale wykazuje wpływy białoruskie i w mniejszym stopniu litewskie. Została udokumentowana w połowie XIX wieku przez Aleksandra Osipowicza, a wprowadzona do literatury pięknej przez Teodozję Jagłowską (1936/2004 *Kłakry i klawery* ['stare buty i graty']). Zachodnio-suwalskie gwary mazurzące opracował skrupulatnie T. Zdancewicz (1980).

Fonetyka

1. Akcent zestrojowy, częściowo ruchomy, oksytone: *al¹, jescze¹, raniej¹, napila¹ sie, kiedyś-ci*.
2. Wahanie *ó / o*: *kościół, moj, później*.
3. Rozkład nosowości: *często* [censto], *idą* [ido], *trochę* [troχa], *nią* [n'om].
4. Palatalność typy wileńskiego: *ź_wierzchu, na koncu*.

Morfologia, składnia

1. Formanty: *-uk, -un*: *cygan-iuk, żydz-iuk, bolt-un*.
2. Wyrównania deklinacji jak pod Sejnami: pl. nom. *Litwin-y, chłop-y, spodni-i*; gen. pl. *śłoz-ow*,
3. Zaimek: (a) osobowy *j-on* (forma białoruska), *j-ona, j-ono*, pl. *j-oni*; (b) brak enklityk: *nie boi się jego*; forma *chtoren* 'który'.
4. Czasownik: *je(st)* 'są': *kucy* ('kurniki') *u każdego je*; formy typu *ja był*.
5. Konstrukcje: (a) przyimkowe *dla was mniej dali*; (b) imiesłowowe: *przyjechawszy był*.

Zapózyczenia białoruskie są mniej liczne niż pod Sejnami; jeszcze rzadsze litewskie: *aciu* 'dziękuję', *gab* 'wiąz', *kadyk* 'jałowiec', *gelgotać* 'gaworzyć', *kiendziuk, łupy* 'grube wargi', *mergać* 'migotać', *ro/ezginie* 'nosidła do ziarna, słomy' oraz niemieckie (z sąsiednich Prus) *jo* 'tak', *drejfus* 'trójnóg', *fajny, śpas* 'historyjka', *rychtycyny* (?) 'słuszny'.

C. Polszczyzna Litwinów puńskich. Dokładnie opracowana (Gołąbek 1987; Kasper 1992; Kolis 1991; Marcinkiewicz 2003), wykazuje bardzo liczne kalki i transpozycje litewskie, co rzuca światło na genezę gwarowej polszczyzny na podłożu litewskim.

Fonetyka

1. Okazjonalnie *i* w miejsce *y*: *syn* [sin], *kuzynka* [kuzinka].
2. Szeroka wymowa *e*: *siebie* [s'eb'a], *jeszcze* [ješča].
3. Rozkład i zanik nosowości: *ciężko* [c'ęńsko], *mąż* [mąńš], *mają* [majon], *pracują* [pracujo].
4. $\chi = k$: *nie kce kleba*, hiperyzm *zaχrystija*, *tkam szeroko* [tχam šeroχo].
5. Palatalne *l*, np. *bydlaków* [bydl'akuf], oraz *m* [m'] przed *e*, np. *Ameryka* [am'erika].
6. Mieszanie *ś*, *ź*, *ć* z *š*, *ž*, *č*, np. *kupilišmy*, *dwadziešcia*.

Morfologia

1. Formanty litewskie i białoruskie: *Ant-uk-uć*, *indyk-uć* / *indycz-uk*, *chitr-un*.
2. Rodzaj rzeczownika: brak neutrum, rodzaj według odpowiedników litewskich: (*ta*) *bagna*, *kościola*, *pola*, *skrzydła*; (*ten*) *jesień*, *okno*; *dwie koni*, *dwa tyżeczki*.
3. Przypadki: sg. acc. fem. -*a*: (*wypija*) *herbat-a*; pl. nom. -*i* / -*y*: *Polak-i*, *Litwin-y* / *krow-y* (*poszli*); gen.: *dzieci-ów*, *ksiązk-ów*, *świni-ów*, *wesel-ów*; acc. = gen. (*wieźli*) *ptaszek-ów*, instr. *ręc-ami*, *koni-ami*.
4. Zaimek: brak enklityk i form z *n*:- *u ich było*; *dał dla ich*.
5. Czasownik: brak końcówek ruchomych: *ja robił* / *robila*; *my robili*; 3. os. sg. = pl.: *jest ludzie*; *oni razem pracuje*; czas zaprzeczony z imiesłowem: *jak ściemniało*, *już była przyjechawszy*.
6. Konstrukcje litewskie: *Piszę list dla mamy*; *ona starsza za mnie*; *litował się jej*; *głowy im bolą*; *jak ja panna była*, itp.

4. PODLASIE – GRODZIĘSZCZYNA

Nazwa *Podljaše* '(ziemia) pod Lachami' występuje w źródłach ruskich od XV wieku: *Podlachia* 1449, *Podljase* 1495. Nazwa polska *Podlasie* 1517 powstała przez adideację do *lasu*. Historyczne Podlasie obejmuje dwa regiony etnograficzne, na północy tereny pojaćwieskie w dorzeczu górnej Narwi, a na południu wschodnia część międzyrzecza Bugu i Narwi. Położona na prawym brzegu Niemna Grodzieńszczyzna, mimo różnych losów historycznych, bliska jest pod względem językowym Podlasiu (substrat zachodniobiałoruski).

A. Odmiana północnopolaska. Spośród kilku opracowań mowy mieszkańców: Białegostoku (Wróblewski 1981), Sokółki (Nowowiejski 1989), Tykocina (Gloger 1893), najdokładniejszy jest słownik dialektu Knyszyna C. Kudzinowskiego (rękopis), którego dzieło kontynuuje dziś D.K. Rembiszewska (2006; 2007).

Fonetyka

1. Akcent: oksytone w zapożyczeniach ruskich, np. *baraxłó*, *b'egóm*, *χitrec*, *stupaj*, itp.
2. Przykłady akania: *ladyga*, *pancoχa*, *pav'eka*, *taboły*, hiperyzmy: *tobaka*, *toboret*.
3. Zachowanie dawnego *ó* ścieśnione: *duxóřka*, *gnój*, *spólnik*, też w miejsce staropolskiego *ǫ*: *bagnó*, *blekót* i w zapożyczeniach ruskich: *mólebni*; zachowanie *é* ścieśnionego: *pláték*, *jedèn*; nieakcentowane *e* > *i* (Kresy, Podlasie, Mazowsze).

4. Nosowość przed szczelinową, np. *ćeski, drożek*; wahanie *ę / o*: *geś'or, p'ontro*; denazalizacja: *o* [o]: *robią* [rob'o], *zimą* [z'imo]; wtórna nosowość: *dolęgliwość*.

5. Mazurzenie, dawniej częste, dziś w stanie zaniku; ślady kresowego mieszania $\dot{S} \times \acute{S}$: *beštać, ćort, dyżurka, źvir*.

6. Palatalność *ś, ź, ć, ź* i grupy spółgłoskowe, jednolite fonetycznie, np. *lancuχ / źv'er*; miękkość *l* (w zaniku): *bl'axufka, ciel'ency, l'ada, dyšel'*; przykłady hiperpoprawnego *ń*: z *rańa, reńka* (typ kowieński); $\chi y > \chi'i$: *χ'itry*. Dźwięczne *h* zwykle w zapożyczeniach.

7. Częste *r* w miejsce *rz*: *grebiń, krykun, χren, przyba*.

Fleksja, składnia

1. Rzeczownik: (a) zmiany rodzaju – masc. *butelék, recépt*; fem. *kartofla, kanała, pac'orka, parova*; (b) ujednoczenie końcówek pl. nom.

2. Zaimek: *j-on* 'on', formy *niχt; naś-y, jakiś-ci-k*.

3. Czasownik: (a) przykłady braku ruchomych końcówek: *ja był / byłem*; powtórzone *-m* po *żeby*: *żeby-m ja m'ala-m*.

Składnia

1. Częsta konstrukcja z *dla*, np. *zańeś dla końa*.

2. Ruska kongruencja liczebników: *dv'ě, try* [...] *godzin lat, čtery l'at*.

Słownictwo

Zapożyczenia litewskie (niektóre może jaćwieskie): *aću* (zrop *aću Bozi*), *bambiza* 'duży i niezgrabny człowiek', *bonda* 'bochenek', *brejtać* 'platać', *dersać* 'podrzucać (wóz na drodze)', *gieniać* 'obcinać gałązki', *jegla, kiziuk* 'źrebię', *krusznia* 'stos kamieni na polu', *kulsza* 'biodro, róg fury z sianem', *kump* 'szynka', *kumści* 'pełna garść czegoś', *kursać* 'ruszać, pobudzać', *łupa* 'warga', *musy* 'fusy', *otosa* 'pręt przy wozie', *pakule* 'pakuły', *poszur* 'podściółka', *rojst* 'trzęsawisko', *spyl* 'drzazga', *s(z)akal* 'polano', *sz/špurc* 'urwis', *zolić* 'gotować w ługu', *zagar* 'chrust'. Poza tym liczne zapożyczenia białoruskie, rosyjskie, niemieckie i z języka jidysz.

B. Odmiana południowopodlaska

Drohiczyn. Język tego subregionu została udokumentowana w końcu XIX wieku w *Słowniczku gwary od Drohiczyna* L. Czarkowskiego (2009, 131–219). Przypomina (mazurską z pochodzenia) gwarę zachodniosuwalską z nielicznymi wpływami zachodnioruskimi, które nadają mu jednak kresowy charakter:

1. Samogłoski: (a) przykłady *o* w miejsce *ó*: *gora, pozno, przepiorka, zdroj*; (b) zanik lub rozkład nosowości w wygłosie, np. 1. sg. *boj-e się*, 3. pl. *ostan-o* / sg. instr. fem. z *tak-om*.

2. Spółgłoski: (a) fonotaktyka mazowiecka; (b) miękkie χ' : *chiba, warząchiew*; (c) *kt > χt*: *chto, nicht*; (d) dźwięczne *h*; (e) wahanie *rz / r*: *cierpieć, sierzp, wiatr*.

3. Rzeczownik: końcówki pl. gen. *-ów*: *jajk-ów, ręc-ów, sani-ów*.

4. Czasownik: (a) brak końcówek ruchomych: *ja nic nie widział, cy ty zgłupiał*; (b) *jest* 'są'.

5. Zapożyczenia białoruskie: *duha, holk* 'wrzawa', *holoble, kałdun, murowka, łaskuny, trybuch* 'brzuch'; niektóre pochodzenia litewskiego: *bon(k)a* 'chlebek', *otos* 'żelazny pręt przy wozie', *ki(e)ndziuk, kulsza* [*kulsa*] 'biodro' *zadarejko* 'leniwy parobek'.

Świsłocz. Pewne cechy regionalne widoczne są w twórczości Kraszewskiego (dzieciństwo w Romanowie koło Białej; nauka w Lublinie i Świsłoczy, studia w Wilnie). Stylizacja językowa w powieściach ludowych, których akcja toczy się na Wołyniu, wykazuje obok ukraińskich również cechy białoruskie (Koniusz 1992), podobnie w korespondencji (Pihan 1988; Olma 2006):

1. Samogłoski: (a) częste *o* w miejsce *ó*: *bole, kościołek, podrożny, uniosł*, hiperyzmy: *cós, drózzą, przywłóka*; (b) wahanie *ę / o*: *przywiązał, wstrzęsa / piątrowy*.

2. Palatalność kresowa: (a) *boleśny, mieszkańka, odeźwie, pomoć_Boża / bolesnie, ciesła, pamięć, zle*; (b) ślady wymowy *sj, zj, cj* [s', z', c'] , np. *w stacij, z okazij, pretensji* (Olma 2006, 43).

3. Rzeczownik: (a) wahanie rodzaju: masc. (*ten*) *butel, kopyt, poręcz, pozytywek, szmat*; fem. (*ta*) *kantora, kartofla, luczywa, skrzypca, zaducha, zacisza*; (b) przypadki: sg. gen. częste *-a*: *dęb-a, dzwon-a, las-a*; dat. *chłop-owi*, loc. *po las-u*; pl. nom. *wielk-ie panow-ie*.

4. Zaimek: przykłady braku enklizy u form z *n-* po przyimku: *wy mnie pomogli; on ciebie kocha; a jak ja jego bił?* ; forma nom. sg. neutr. *te* 'to', np. *te siolo*.

5. Czasownik: (a) bardzo częste 1. pl. *-m*; (b) pomijanie końcówek ruchowych w czasie przeszłym: *ja ciebie hodowała; co by ty zrobił; my [...] pilnowali*.

6. Konstrukcje: (a) dzierżawcza: *jest u mnie ćwiartka grochu*; (b) imiesłowowa: *at, wylazłszy z gorszego kłopotu; tam dziurę wykopawszy*; (c) brak łącznika: *biedna ja; jakież ty niedobry; wy ubodzy jak ja* (Koniusz 1992; Pihan 1988; Olma 2006).

C. Odmiana grodzieńska. Zredagowane po polsku teksty pojawiają się w końcu XVI i narastają w XVII–XVIII wieku w *Aktach grodzieńskiego sądu ziemskiego* (wyd. AVAK, I). Dokonane z nich przez J. Trypućkę wypisy zanalizowała skrupulatnie Z. Kurzowa (1993). Pozwalają one stwierdzić, że pod względem językowym akta grodzieńskie nie różniły się od wileńskich.

Sytuację etnolingwistyczną na XIX-wiecznej Grodzieńszczyźnie utrwaliła w swej twórczości Eliza Orzeszkowa, której regionalizmy ujawniają się w korespondencji (Handke 1989) oraz w odnalezionym niedawno autografie *Nad Niemnem*, na którym J. Bachórz oparł najnowsze wydanie dzieła (1997, BN I, 294). Językiem kilku powieści w porównaniu ze współczesną polszczyzną tego regionu (Grodno, Lida, Wołpa) zajęła się K. Konczewska (2012; 2018), dokumentując zachowane w większości do dziś regionalizmy pisarki. Oto ich przegląd (skrót: Orz. – powieści Elizy Orzeszkowej; dziś – stan dzisiejszy).

Fonetyka

1. Często *o* w miejsce *ó* oraz liczne formy hiperpoprawne z *ó* w miejsce *o*, np. *któs, cós, czegós, ostróżnie, paciórek, poziómka, spójrzyć, wymówny* (Orz. – dziś).

2. Palatalność typu kresowego: *lesny / radośny; zwierzę, nieźmierny* (Orz. – dziś).

Morfologia

1. Rzeczownik: (a) wahanie rodzaju: neutr. *pólko*, fem. *festyna* (Orz.) – dziś: masc. *podwórz, twarz*, fem. *piec*; (b) sg. dat. *pan-u Anzelm-u* (Orz.) – dziś: *sąsiad-u*.

2. Zaimek: (a) formy pełne, bez *n-*: *czy mnie sił starczy; lubi jego i pieści* (Orz.) – dziś: *widziałam jego tam; poszedł z im, byłam u jego*; (b) nom. sg. neutr. *te* 'to' (Orz. – dziś).

3. Czasownik: (a) 1. pl. *-m*: *moż-em, zajdz-iem* (Orz.) – dziś: *idz-iem, zaczn-iem*; (b) derywaty na *-iw/yw-*: *nocow-yw-alam, rozluzow-yw-ały* (Orz.); (c) unikanie końcówek ruchomych: *ja-ż tam był* (Orz.) – dziś: *ty to zrobił, my tam poszli*; (d) zwrotne się po czasowniku na końcu zdania: *Michałek ze mną ożenił się* (Orz.) – dziś: *poszła tam uczyć się; zawsze śmieje się*.

Składnia

1. Kongruencja: *panny [...] chodzili* (Orz.) – dziś: *kobiety stali; dzieci zaczęli*.
2. Elipsa łącznika: *znaczy, że ja zła?* (Orz.) – dziś: *ja już stara kobieta*.
3. Dzierżawcze ‘u mnie jest’: *a gromnica jest u was?* (Orz.) – dziś: *u mnie jest siostra*.
4. Konstrukcje: (a) przyimkowe: *przeciwko stryja* (Orz.) – dziś: *przeciwko pana*; (b) bezokolicznikowe: *nam śmiech ludziom robić* (Orz.) – dziś: *co mnie tu robić?*; (c) przypadkowe: *Franki poproszę* (Orz.); (d) pytajne: *nu a jakież?* (Orz.) (Konczewska, 2012).

Bliski języka Orzeszkowej był socjolekt szlachty grodzieńskiej XIX–XX wieku, omówiony we wspomnianej wyżej pracy Z. Sawaniewskiej-Mochowej i A. Zielińskiej (2007, 195–314).

D. Polszczyzna Pogańskich gwar z Narewu. Z regionem grodzieńsko-podlaskim można łączyć polską część, odkrytego w 1978 roku przez Vjačesłava Zinova, zachowanego w odpisie słowniczka *Pogańskie gwary z Narewu* (oryginał zapewne z XVI–XVII wieku), w którym spotykamy m.in. wyraz *matecznik z Pana Tadeusza*, a poświadczony jedynie w białoruskich gwarach Grodzieńszczyzny. Występują też inne regionalizmy: (1) palatalność: *alie, noć, piosienka, powiedź, słóńcie, źwierz*; (2) wahania wokalizmu: *dla mni, ezero, leżać, potom, wiotr, potom zęb*; (3) końcówki pl. nom. *Moskal-i, wujk-i, wujenk-i*; (4) iterativa na *-i/yw-*: *zwycięż-yw-ać*; (5) nieliczne zapożyczenia białoruskie, a w części bałtyckiej germanizmy i ugrofinizmy (Zinkevičius 1992), co by wskazywało na przybyszów z pogranicza łotewsko-liwońskiego w Kurlandii.

5. POLESIE

Nazwa *Polesje* pojawia się w 1274 roku. Jako region geograficzny obejmuje dorzecze Prypeci i Podlasie, sięgając na zachodzie po środkowy Bug, którego lewe dorzecze w Polsce nosi dziś nazwę Polesia Lubelskiego. W gwarach białoruskich Polesia Rzezyckiego wyraz *pole/isje* oznacza ‘teren bagienny porośnięty niskim lasem’. Zredagowana w języku starobiałoruskim Kronika Bychowca (powstała zapewne w pocz. XVI wieku na dworze Olelkowiczów w Słucku, a zapisana literami łacińskimi, wykazuje pewne cechy ukraińskie (ikawizm, dyspalatalizacja) oraz liczne polonizmy (Citko 2006). W XVII–XVIII wieku spotykamy polskojęzyczne dokumenty AVAK (I–XXXIX) oraz rejestry podymnego (1667–1690).

A. Odmiana zachodniopoleska (Brześć – Kobryń). Literacka polszczyzna regionalna ujawnia się w twórczości Juliana Ursyna Niemcewicza (*1758 Skoki koło Brześcia), co w oparciu o autografy i pierwodruki pisarza wykazała H. Waszkis (1973, 171–217).

Fonetyka

1. Wahanie *ó / o*: *bolem, wieczor, wprzody*, hiperyzmy: *ostróżność, społeczeństwo, żywiól*.

2. Samogłoski nosowe: (a) wahanie: *ciężył, grząskie, w pieniądzech / zwięzłość, piąciu*; (b) ekwiwalencja $\epsilon = en, eń$: *stęplu, wycięczony*; (c) denazalizacja: *ciągnoc, minowszy*; (d) wtórna nosowość: *węzglowie, w mieszkaniu*.

3. Uproszczenie grupy *rż* [rʒ] > *rz* [ʒ]: *oskarza, drzeć*, hiperyzmy *rz > rż*: *burzliwy, szerzej*; przykłady *r* w miejsce *rz*: *skrynie, rozruci*.

4. Palatalność kresowa: (a) wahanie *š, ž, č / ś, ź, ć*: *boleśny, śpięcie, przyśli, drażni / głośno, kuznia, puscil, z dziecmi, szarancza*; (b) sekwencja *sj, zj, cj > s', z', c'*, np. *prowińcij* [n'c'].

Morfologia

1. Rzeczownik: (a) zmiany rodzaju: masc. *zaczisz, fem. lachmana, manewra, zatarga, zawała*; neutr. (*ogniste*) *luno*; (b) ujednolicone zakończenie pl. nom. *oczki-i, rybak-i, wilc-y*.

2. Zaimek: formy enklityczne w pozycji mocnej: *zowią mię, na się rzucil*.

3. Czasownik: 1. pl. częste *-m*, np. *lec-im, udaj-em* (jak w gwarach północnopolskich).

W końcu XIX wieku polszczyzna poleska została wykorzystana do stylizacji przez Marię Rodziewiczównę (*1863), która prawie całe dorosłe życie (1881–1939) przebywała w Hruszowej koło Kobrynia, gdzie powstały m.in. *Czahary, Dewajtis* i *Macierz*. Żywa do dziś w Brześciu i w Kobryniu polszczyzna wykazuje cechy białoruskie i ukraińskie (dyspalatalizacje, ślady ikawizmu).

B. Odmiana środkowopoleska (Łuniniec – Mozyrz). Jak zauważa V. Verenič (1990, 33 tablica) na Polesie napływają kolejne grupy osadników z Korony i WKL: XV–XVII wieku szlachta zagrodowa; XVII – poł. XIX wieku „budnicy” z Mazowsza; 2. poł. XIX wieku robotnicy „chateczkowi” z Galicji, Królestwa i Wileńszczyzny. Sam opracował skrupulatnie gwarę wsi Zamosze koło Łunińca zamieszkałą przez potomków szlachty zaściankowej z Mazowsza (Verenič 1990, 7–141), stwierdzając m.in. brak mazurzenia i samogłosek pochylonych, a z drugiej strony silne wpływy zachodnioruskie, co nadaje jej charakter północnokresowy.

Fonetyka

1. Zmorfologizowany akcent ruchomy: oksytyna *bołun, ni mam, wypij*; proparoksytona *jąkaśc'i*.

2. Rozkład i zanik samogłosek nosowych: *wąs* [vons], *gęś* [genś]; *gadają* [gadajo].

3. Częste *r* w miejsce *rz*: *jarmo, gospodaś / gospodara*.

4. Spółgłoski prepalatalne: *s', z', c', ʒ'*; miękkie χ' , np. χ' *iba, ʎ'itry, muʎ'i*.

5. (Dys)palatalizacja grup spółgłoskowych: *konsk'i, panstvo, lancuʎ, skončy*.

6. Wpływy otoczenia zachodnioruskiego (brus. / ukr.): (a) zmiana *e > i, y; o > u* w sylabach zamkniętych: *śnieg* [s'n'ik], *nerki* [nyrk'i], *kąkol* [konkul]; (b) proteza nagłosu: *v-okno, v-uʎo, h-ećko, j-inšy*. W sąsiednich wsiach dyftongi poleskie typu *koń* [ky'ń], *chleb* [χli'ɓ].

Morfologia, składnia

1. Rzeczowniki: (a) zmiana rodzaju: fem. *ptaśka, kv'ata*; (b) brak form męskoosobowych.

2. Zaimek: (a) brak enklityk zaimkowych i form z *n-*: *ja tob'e zaplace, a kto jego v'i; kolu jego*; (b) formacje typu: *ni-χto, χtur(n)y*.

3. Liczebnik: *z'es'enc' metry; pare pros'ak'i*.

4. Czasownik: (a) końcówki 1. pl. *-m(o)*, 2. pl. *-ta*; (b) zaimki osobowe w miejsce końcówek ruchowych: *ja ganiał; to pośed-by*; (c) *jest 'są'*; (d) żywotność imiesłowu uprzedniego, np. *vun to sob'i zrobił s'ano kos'ifšy*.

6. NOWOGRÓDCZYNA

Ziemia nowogródzka, zwana dawniej Czarną Rusią – w XIX–XX wieku jako nazwa przezwiskowa (Moszyński 1926, 10) – należała do WKL od czasów Mendoga. Pod względem etnograficznym jest w większości białoruska (Fedorowski 1897–1981); na północy zachowały się zanikające wyspy litewskie (koło Zdzięcioła i Wołożyna), zaś z zachodu postępowało osadnictwo z Mazowsza. Najstarsze zredagowane po polsku dokumenty w AVAK (I–XXXIX) pochodzą z XVII wieku. Ze stulecia następnego zachowały się stylizowane na gwarę (mazursko-białoruską) oratorskie popisy studentów. W XIX wieku polszczyzna nowogródzka wraz z bliską jej wileńską weszły do polskiego języka literackiego poprzez twórczość Adama Mickiewicza, Jana Czeczota i Władysława Syrokomli.

A. Odmiana nowogródzka. Została utrwalona w twórczości Adama Mickiewicza, którego osobliwości językowe budziły zainteresowanie czytelników od momentu ukazania się pierwszego tomu *Poezji* (1822) i są do dziś przedmiotem intensywnych studiów. Wydobyte przez J. Trypućkę z autografów *Pana Tadeusza* cechy fonetyczne i fleksyjne zanalizowała skrupulatnie M. Szpiczakowska (2001). Wcześniej elementy białoruskie w twórczości poety omówił docieklewie S. Stankiewicz (1936, 232–264). Oto wybrane regionalizmy gramatyczne w *Panu Tadeuszu*.

Fonetyka

1. Pochylone *é* wymawiane [i], [y], por. rymy: *żrenice – świeće, obaczy – raczej, dalej – kichali*.

2. Wahanie *ó / o*: *bob, gora, rowno, sposob*; rymy: *do góry – te mury, brzożki – wioski, ojca – zabożca*, hiperyzmy: *ostróžny, dójrzeć, ktoś, coś, po wzrósci*.

3. Ślady (j)akania: *-ę [-a] rura w rura; podała ręka*.

4. Nosowość: wahanie barwy samogłoski: *gęsiory, cięża / piqter*; ekwiwalencja $\text{Ą} = \text{AN}$: *arędarz, panięka, przekłęstw / pączoszki*; wtórna nosowość: *na węzłowiui*; denazalizacja [-o]: *zagadko*.

5. Palatalność typy wileńskiego: (a) *spiął, zbierał / smiech; miłośna, nieźmiernie / bolesnie, coscie, guslarze, prosba, słońce*; (b) zapisy *-ć* typu: *więć, piwnić, kończąc* (por. wyżej); (c) wymowa *sj, zj, cj* [sʲ], [zʲ], [cʲ]: *komisią, Galiciani(e)*; (d) wahania *ś, ź, ć / sz, ż, cz*: *bruśnice, sron / szłq, wisznia*; (e) miękkie [χʲ], [hʲ]: *muchi, marchiew, Sapiehi*.

6. Wymowa grupy *rż* [ž], zapisy *rz*: *dierzawi, oskarzać*.

Fleksja

1. Rzeczownik: (a) wahania rodzaju: masc. *butel, poręcz-em, smycz (tkany); białek (oka)*; neutr. *rękawo, perło*; (b) przypadki: sg. dat. *Chłopc-owi / szlachcic-u*; voc. *Panie Klucznik!, Zosi-o!*; pl. nom. *wilc-y, drab-i, Moskał-i / oczk-i*; gen. częste *-ów*; acc. m. -os. -y: *murzyn-y (gromi)*.

3. Przymiotnik: comparativus typu białoruskiego: *świadowszy, rańniejsze*.

4. Zaimek: (a) zakłócenie regułu enklizy: *już mię znudziło / biada mnie*; (b) formy: *te* 'to': *te dawne przysłowie*; *inszy* 'inny': *u mnie insza gałka*; *taki sam-y, *jakiś-ć: jakaś zawilość*.

5. Czasownik: (a) formacje na *-i/yw-*: *otrzep-yw-a, podsłuch-iw-a, przysiad-yw-a*; (b) częsta 1. pl. *-m*: *krzycz-ym, pij-em, zrob-im*; (c) mieszane rodzajów w czasowniku: (Telimena) *byłem ja w Peterburku*; (d) pomijanie końcówek ruchowych (zaimki): *ja wtenczas milczał; czy ty oszalał Rykow?; my już czekali*.

Składnia

1. Związek zgody typy: *ogary [...] wpadli; zęby [...] zatopili*.

2. Konstrukcja dzierżawcza: *u mnie jest rozum szlachecki*.

3. Rząd przymków (składnia białoruska) *ścisnął za kolana; pytać u mnie o paten-ta; byłem tam w spowiedzi (Pan Tadeusz), na tym tygodniu* (Archiwum Filomatów), itp.

4. Spójnik (*do*)*póki* bez negacji: *dopóki gwiazdy zejda (To lubię), póki się wszystko rycerstwo obudzi (Grażyna)*.

Z pobliskich Maluszyc pochodził przyjaciel A. Miczkiewicza z nowogródzkiej szkoły – Jan Czczot (1796–1847), autor kilku zbiorów zatytułowanych *Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny*. W ostatnim dodał *Niektóre przysłowia i idiotyzmy w mowie Sławiano-Krewickiej s postrzeżeniami nad nią uczynionemi* (Wilno 1846, 64–123), co stanowi pierwszy opis żywego języka białoruskiego.

Polshczyzna XX-wieczna mieszkańców Nowogródka jest przedmiotem badań T. Lewaszkiewicza (2005; 2017), który w oparciu o bogatą literaturę przedmiotu omówił m.in. wahania typu *ojcieć, więc / dac, lokiec*, dochodząc do wniosku, że jest to zanikający regionalizm fonetyczny (a nie, jak niektórzy sądzą, zjawisko czysto graficzne).

B. Odmiana nieświeska. Jest reprezentowana przez niebadane dotychczas od strony językowej archiwa radziwiłłowskie, m.in. *Regestr spisania rzeczy Księcia J. M. skarbowych [...] 1626; Inwentarz Zamku Nieświeskiego 1673*, (wyd. Bernatowicz 1998). Z Nieświeżem był związany Władysław Syrokomla (*1823 Smolków koło Słucka), którego język poddał skrupulatnej analizie J. Trypućko (1955–1957), wykrywając liczne regionalizmy.

Fonetyka

1. Częste *o* w miejsce *ó* w różnych kategoriach: *brod, dziob, oboz; bolu, sępow; niost, zrobmy*, hiperyzmy: *aniół, bezwłócznie, młodszy, stós, wójsko*, itp.

2. Samogłoski nosowe: (a) wahanie *ę / q*: *ciężyc, dębek, skępiec / piqter, stanqła*; (b) ekwiwalencja *Ą = AN*: *przekłęstwa, małżąka*; (c) denazalizacja: *idq drogo*; (d) wtórna nosowość: *węzgłowie, ucześnieik*.

3. Palatalność typu kresowego: (a) *boleśny, jaśna / donosny, lesny; żbiera, żmiany*, hiperyzmy: *czyńsz, jutrzeńka*; (b) sekwencja *sj, zj, cj* [s', z', c']: *stagnącja*; (c) częste wygłosowe *-ć*, np. *dzieździć, garnieć, księżyc , więc, wleć*.

4. Proteza *h-*: *h-anyżu*, *h-atlas*, *h-ulan* (częsta w gwarach poleskich, np. *h-usy*, *h-okna*, *h-ości*).

5. Wahanie *v / u / u*: *wrojoną* [u-], *u mińskim powiecie* [u_m-].

Fleksja, składnia

1. Rzeczownik: zmiany rodzaju i odmiany: *kartofla*, *okrucha*, *paciorka*, *ptaszka*, *pieczenia*.

2. Zaimek: brak enklityk i form z *n-*: *a któż jego zbada?*; *mnie do jego przyprowadzili*.

3. Czasownik: (a) 1. pl. *-mi*: np. *widzi-mi*, *trafia-mi*; (b) częsty przyrostek *-i/yw-*, np. *darow-yw-am*; (c) bezokolicznik typu: *darć*, *odparć*, *żarć*; (d) zaimki osobowe w miejsce ruchomych końcówek w czasie przeszłym: *jechał ja*; *my ostonili*.

4. Konstrukcje: *przyszli bicze boże*; stylizacja z imiesłowem: *czy on piwszy przebrał miarku*.

C. Odmiana żyrowicka. W konwiczce bazylikańskiej w Żyrowicach (koło Słonima) na popisach studenckich wygłaszano stylizowane na gwarę *Mowy sejmikowe*. Dwie z nich z 1751/2 i 1761 odkrył J. Janów, a opublikował S. Pigoń (1970, 7–31), stwierdzając, że oba teksty wykazują mazurzenie, ale pierwszy (1) zawiera leksemy mazowieckie i pewne cechy ruskie, a drugi (2) białoruską substytucję: *w > u* [u], *q > u*, *rz > r*, imiesłów uprzedni i regionalizmy słownikowe. Oto początkowe urywki obu tekstów:

(1) *Mowa JMci Pana Markowskiego, nazwanego Pipy – Mazura:*

Sastam się wasym Mciow, Panowie, Kolegowie, Bracia, a pod casy Dobrodzieje, kiedy co dacie. Ześla się was wielka zgraia Paniątecek, a wciurko to, zeby co wychłać u Pana Marsaiki, ale widzę, nie bedzieta gęgać, bo nie ma zgody na JMci Pana Iwaskowica [...] Jesce się we mnie dotychczas sila nie zepsiała, iak poydę za radlem, az ziemia skrzypi; z dziadowskiej sabli zrobilem haki na capigi, a funt pasa kiple do cepow, a ia mam ustąpić?

(2) *Mowa JMci Pana Karpowicza, nazwanego Domosiedzialowski.*

Prybyuszy na te miejsce y stanuszcy pred premożnymi Waszecieą Panami, przyznać muszę, iż nigdy na tę osobę, którą zamyślacie za marsaika obrać, nie przyzwole, bo mi gorzko przypominać przychodzi prez Jegomości wyrądzoną pakość [...] Pan Cochowic ku mnie z nahajem kontrował, y iuz był taki pocół mrugać na mnie bizunem, koliby się był do kleci cym chuczey nie prytylił.

7. MIŃSK – BOBRUJSK

A. Odmiana mińska. Polszczyzna miasta Mińska nie była dotychczas przedmiotem systematycznych badań. Pewne regionalizmy i fragment tekstu wierszowanego przytacza Melchior Wańkowicz (*1892 Kalużyce) w *Szczenięcych latach*. Żargon złodziejsko-przemysłniczy pojawia się w powieściach Sergiusza Piaseckiego (*1901 Lachowicze), do których autor dołączył słowniczki. Oto kilka przykładów: *blondynki* ‘wszy’, *bratwa* ‘bracia’, *chrust* ‘carski rubel papierowy’, *guzik* ‘złote 10 rubli’, *kicz* ‘więzienie’, *komin / kopyto / spluwa* ‘rewolwer’, *łusy* ‘księżyc’ *maszynista* ‘przewodnik przemysłników’, *marucha* ‘dziewczyna’, *noszczyca* ‘przemysłniczka’, *orzechy* ‘naboje’, *plitować* ‘uciekać’, *podpolnik*

‘konfident’, *samogońszczyk* ‘pędzący alkohol’, *szmara* ‘kobieta’, *truszczoba* ‘melina’, *skwer* / *źwiaga* ‘pies’, *żygan* ‘złodziej’, *na wytyz* ‘otwarcie’; *dawać* / *zrobić gwinta* ‘uciekać’ (*Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy* 1937 i inne).

B. Odmiana bobrujska. Mówiony język polskich zaścianków nad Berezyną w XIX wieku został artystycznie udokumentowany w powieści Floriana Czarnyszewicza (*1895 Bobrujsk, od 1924 w Argentynie) *Nadberezyńcy* (Buenos Aires 1943). Jak wykazała I. Grek-Pabisowa (2009, 205–228), w zakresie słownictwa reprezentuje on polszczyznę używaną w BSSR do jej eksterminacji w latach trzydziestych. Oto najważniejsze cechy gramatyczne.

Fonetyka

1. Samogłoski: (a) akanie: *asak* ‘osoka’, *niedawiarki*, hiperyzm: *pogony*; (b) wahania *ó / o*: *kościółek*, *tlomok*, hiperyzm: *żółna*; (c) denazalizacja typu białoruskiego: *stupa* ‘stępa’, *holopupiec* / *golopepiec*, hiperyzm: *ucząstek* ‘cyrkuł’ < *učástok*.

2. Spółgłoski: (a) *g > h*: *had*, *huńka*, *lihiony* (‘legiony’), *zhiniesz*, hiperyzm: *golobla*; *ch < brus*. *h*: *pucha*, *dzierucha*; (b) *d' > z'* w zapożyczeniach (jak w białoruskim): *dzimokrata*, *undzier* ‘podoficer’ z ros. *under*; (c) protetyczne *w-* [u]: *w-uczyć*, *w-ulan*, *w-ot*.

Słowotwórstwo

1. Formanty: (a) abstracta *-stwo*: *znajom-stwo*, *męczar-stwo*, *kryminal-stwo*, *bolszewi-ctwo*; *-ość*: *dobr-ość*, *swobodn-ość*; (b) liczne deminutiva *serd-uszko*, *pszczół-ka*, *krów-ka*, *raz-ek*, *swar-ki*; (c) *patronimica* na *-onek* (północno-wschodni brus.): *leśnicz-onek*, *kacapi-onek*; rzadsze na *-uk*: *leśnicz-uk*, *szlachci-uk*; (d) nazwy skupisk leśnych *-nik*: *brzeź-nik*, *choj-nik*, *jel-nik*, *olesz-nik*, *osin-nik*.

Fleksja

1. Rzeczownik: (a) zmiana rodzaju: masc. *podwórz*; *kabur*; fem. *gonta*; (b) końcówki: sg. genetivus *marchw-y*, dativus *tatk-u*, vocativus *Jezuni-o*; pl. nom. *oficer-y*, *Polak-i*; genetivus *niedźwiedzi-ów*, *wsi-ów*, *żarn-ów*.

2. Zaimek: acc. fem. *ichn-q*, pl. nom. *ichn-e*.

3. Czasownik: (a) 1. pl. *-m*: *będz-iem*, *moż-em*, *postrasz-ym*; (b) brak końcówek ruchomych: *żeby ty pobaczył*; czasem podwajane: *ja-m głupi ludził-em się*; (c) czas zaprzeszyły: *obeschła była zupełnie*; *list, który mu posłałem byłem*.

Składnia

1. Konstrukcje: (a) *jest* ‘są’: *jest polskie mogiłki*; (b) związek zgody typu: *psy wyli*; *pastuchy wygnali*; (c) wyrażenia imiesłowowe: *onoż zechciawszy, to można ludzi zebrać*.

2. Archaiczne partykuły i spójniki: *azaliż* ‘czyż’, *aże* ‘aż’, *iże* ‘iż’; *za cóż* ‘dlaczego’; *ja-ż tak wartował*; *póki bez nie* (jak w białoruskim): *póki dychać przestanę*.

C. Język polski na Białorusi sowieckiej w okresie międzywojennym. Został skrupulatnie opracowany (Grek-Pabisowa, Ostrówka, Biesiadowska-Magdziarz 2008, I–II). Występował on w dwu odmianach: (a) urzędowy „polski język radziecki” (termin Brunona Jasiońskiego 1930): prasa, protokoły, słowniki; (b) gwary ludowe: wokół Kojdanowa / Dzierżyńska (większość ludności wymordowana lub wywieziona w latach trzydziestych) oraz w innych częściach Mińszczyzny i Mohylewszczyzny, m.in. w Osipowiczach i zachowanych śladowo do dziś wsiach Stajsk i Wesołowo w rejonie Lepla na Witebszczyźnie (przybysze z Kongresówki w pocz. XX wieku).

8. MOHYLEW – WITEBSK – POŁOCK

Ze wschodniej części WKL zachowały się liczne zredagowane po polsku akta urzędowe z XVII–XVIII wieku z Witebska, Połocka, Mohylewa i Mścisławia oraz pobliskich miejscowości (Bychów, Czeryków, Czausy, Dryssa, Homel, Horki, Siebież, Sienno, Suraż i Wieliz) publikowane w AVAK (I–XXXIX). Na wyjątkową uwagę zasługują dwie kroniki miejskie: Mohylewa – Trofima Sutry i Jerzego Trubnickiego oraz Witebska – Michała Pancernego i Gabriela Awierki. Niewiele wiemy o polszczyźnie Połocka; na jej obecność już w XVI wieku wskazują odkryte przez C. Stanga (1939) zapożyczenia polskie w dokumentach ruskich, por. niżej.

A. Odmiana mohylewska

Fonetyka

1. Akanie typu białoruskiego: *katarhę, piragi*, hiperyzmy: *kromy* ‘kramy’, *tobaczny*.
2. Pochylenia: (a) powszechne *o* w miejsce *ó*, zapisywanego niekiedy przez *u*: *krułowi, za gurą*; (b) rzadkie wahania *e / y*: *speżq / siedym, przymawiać* ‘przemawiać’.
3. Nosowość: (a) ekwiwalencja *Ą = AN*: *dokumętow, wilęski / kafederacyq*; (b) antycypacja: *narodzeniu, centnerow*; (c) denazalizacja: *stanęły, pociągnął, wziąwszy*.
4. Palatalność typu ruskiego: *szczęśliwie, śmierć, ludzmi, poscinali, słonca*; zawsze miękkie *l*: *w poliu, wielie*.
5. Wahanie *g / h*: *dohmatow, hrabież, błahadarny*; hiperyzm *gasta*.
6. Przykłady *r* w miejsce *rz*: *spichr, skrydeł*; hiperyzm *chrzost* ‘chrust’ (dawne *chróst*).
7. Ślady wymowy [u] w pisowni *u / w*: *awtętyk, hawst wodki, głowy wcięto*.
8. Przykłady geminacji zachodnioruskiej *przelannie, do uciekannia*.

Morfologia, składnia

1. Rzeczownik: pl. nom. *sucharz-e* ‘suchary’, *tatarz-e*; *kul-i, rok-i, proch-i*; gen. *dwoch człowiek-ów*; instr. *z dział-mi, rzecz-oma*.
2. Zaimek: formacje *niejakis-ci, niejakowy-s, niejaki-s*.
3. Przysłówek: *codziënno / nieznanomie, kryjom-ko*.
4. Czasownik: (a) formacje prefiksalne *po-ros-topneli, nie-prze-wyciężone, po-za-mordował*; (b) derywaty na *-i/ywa-*: *uciemięż-yw-ać, iezd-yw-ał*; (c) czas zaprzeszyły: *były stanęły bunt; poczęli byli Moskwa brac gurę*; (d) ślad bezokolicznika na *-arć*: *pomarc*.
5. Składnia zgody: *nastąpili takie strachi; zaczęli się rozruchy; koni zdychali*, itp.

B. Odmiana witebska

Fonetyka

1. Akanie: *kazakow, Padole*; hiperyzmy: *broma* ‘brama’, *kromy* ‘kramy’.
2. Częste *o* w miejsce *ó*: *w gorze, krol, znow, zachod*, hiperyzmy: *w gure, pułtory*.
3. Nosowość: (a) rozkład: *bendonca. ks'onże, son 'są', zaczynajon się; beńdzie, dzieśnieć, wycionć*; (b) denazalizacja: *poiol, wziol, przeiowszy, mniszko (była), (przed) to kometo*; (c) wahanie *ę / q* [*en / on*]: *pionciu, swiontego, wycionzył / renk*.
4. Transpozycje rusko-polskie *e > o*: *iodnego, siodmy, pionka / pienka, trzydzieście*; zwężenie *e > i*, np. *osimnaście*.

5. Palatalność kresowa: *prochiem, rzieki / słonce, swienty, swiat*.

6. Wahania: *g / h: druhi, oblehli; r / rz: Dymitrz / Dymitry; u / u: go_wczynil [-o_u-]*.

Fleksja, składnia

1. Rzeczownik: pl. nom. *woiewod-y / ps-i; gen. wsi-ow*.

2. Formacje werbalne: *od-bił* ‘odepchną zbrojnie’, *o-prawił* ‘naprawił’, *pod-stonpil* ‘zbliżył się’.

3. Konstrukcje: (a) imiesłowowe *bywszy wnukiem ks’enzny Olhy*; (b) składnia zgo-
dy: *krowy wszystkie pozdychali; długi, które byli*.

C. Polonizmy leksykalne w zabytkach połockich

Liczne zapożyczenia polskie występują w korespondencji handlowej z Rygą w XVI wieku (Stang 1939). Zostały fonetycznie i fleksyjne dostosowane do struktury gramatycznej zachodnioruskich tekstów gramot. Można je sprowadzić do kilku grup znaczeniowych: (1) *abstracta* rzeczownikowe, (2) czasowniki, głównie umysłowe, (3) terminologia prawna, handlowa, obyczajowości, (4) *indeclinabilia*, (5) wyrażenia, np. *dobrowolne, łaskawe, očeviste, velmožno; jakom [...] pisał; ne nova reč; co sja deje*. C. Stang (1939, 130–135) doliczył się w sumie ponad 100 leksemów i słowoforn, traktując niektóre jako indywidualne właściwości poszczególnych autorów. Z braku polskich tekstów z tej epoki niewiele można powiedzieć o codziennym języku mieszkańców ówczesnego Połocka. Dopiero w drugiej połowie XVIII wieku spotykamy, spisane po polsku inwentarze AVAK (XXXV) z regionu Połocka, Orszy, Mścislawia; najwięcej z Witebska.

D. Regionalizmy językowe Franciszka Bohomolca. Pochodzący z okolic Witebska Franciszek Bohomolec (*1720) stosował w swych komediach stylizację (mazowiecką, litewską, ruską), a w jego języku odkryto regionalizmy kresowe (Malinowski 1895; Węgier 1969):

1. Przykłady *o* w miejsce *ó*: *dłotami*; częste hiperyzmy: *dobróć, drógę, ostróżnie, piórun*.

2. Samogłoski nosowe: wahanie *ę / o*: *zakęsują / piątr, wypądz*; denazalizacja: *wziowski*.

3. Palatalność kresowa: (a) *drażnić, powiedź, nieludźką, źliczyć / ludzmi, myślę, wiesniak*; (b) wygłosowe *-c [c']*: *chłopieć, krolewić, nić* ‘nic’.

4. Zaimek: formy bez *n-*, np. *na jego, przeciwko jemu; gardzę im*.

5. Czasownik: pomijanie końcówek ruchomych: *ja nie w tym już wieku jest; ja [...] nie gadała*.

6. Konstrukcja imiesłowowa: *ja pięć lat w Paryżu bywszy* (stylizacja).

9. SMOLEŃSK

Księstwo Smoleńskie w końcu XIII wieku znalazło się pod politycznym wpływem Litwy, do której w roku 1395 zostało przyłączone, a w 1514 zajęte przez Moskwę. Odzyskane w 1611 roku jako województwo smoleńskie wchodziło w skład Rzeczypospolitej, a w 1654 roku znalazło się ponownie w Rosji. W zredagowanych po rosyjsku teks-

tach z XVI–XVIII wieku i w dialektach opisanych w XIX–XX wieku, spotykamy liczne wyrazy polskie (ok. 600 leksemów), głównie z zakresu cywilizacji, gospodarki, administracji, religii, obyczajowości, wojska. Niektóre z tych wyrazów znane są również innym zabytkom i innym gwarom rosyjskim, ale w znacznie mniejszym zakresie. Większość omówionych zapożyczeń dotarło na Smoleńszczyznę przez język białoruski i jego dialekty (mohylewski, brjanski), co ujawnia się w ich postaci fonetycznej (protetyczne *a-*, transpozycje *f > χv, χ; er > ir*; wahania *s / š, z / ž, g / h*), budowie słowotwórczej (prefiksy *bez-, na-, po-, vy-*; sufiksy *-ule/inka, -uchna*) oraz semantyce i frazeologii.

Świadectwem sytuacji językowej w XVII-wiecznym Smoleńsku jest zapisany łaciną po białorusku z elementami ukraińskimi i licznymi polonizmami *List do Filipa Obuchowicza*, który poddał w 1654 roku miasto wojskom rosyjskim. Oto próbka tekstu:

Pane Pilipe, lepsz tobie było sedety w swoiey Lipie, a nie na Wojewodztwie Smoleńskim [...] Napustyliście Moskwy w Smolensko, kak woszy w kozuch. [...] Jak Sliża sereď Dnepra utapili. Uwaliusie Wasza Miłost, a Welikoju sławu kak swinia u Chraź. Jeszcze horey se to stało koli chto w nowym kozusie u hustoie upadet w bołoto (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Rp. 399, 254–255).

W gwarach smoleńskich zachowały się pewne frazeologizmy polskie tej epoki: *a mamulenkī; ani Boże mój, bziki bit’; gwałtu kričat’; navyljot vi/znat’; ni zło, ni dobro; podniął bunt; poχwała i čest’; radu radit’; rjatunku prosit’; sprawu delat’; vojty – pany; (v)za-muž vyiti; žit’ v nedostatkaχ*. Występują też pewne leksemy białoruskie pochodzenia litewskiego, niektóre znane w polszczyźnie wileńskiej: *bawtruk, kłunja, parsjuk, punja, rykajnica, sviren, šešek*, ale także inne, np. *łauma* ‘czarownica’. Wahania w transpozycjach fonetycznych:

1. Samogłoski: (a) *o / ó / u* : *dragun, χorunży, murdowat’*, *bordelnica, polkownik, zabojca*; (b) *e / a*: *barnadyn, lement*; (c) *e/o*: *želner*; (d) *e / i / y*: *beke/iš, are/instant*; (e) *ę / en / an*: *brinčat’*;

2. Spółgłoski: (a) *g / h*: *getman / etman*; (b) *f / χ / k* : *χurfman* ‘furman’, *χvalč* ‘fałsz’, *χłopot* ‘kłopot’.

3. Grupy spółgłoskowe: *tr > tyr*: *lotyr*; *tv > ty/ev*: *bity/eva*.

10. INFLANTY – ŁOTWA

Przyłączenie Inflant do Rzeczypospolitej w połowie XVI wieku i misje jezuickie w Dyneburgu i Rydze zapoczątkowały wpływy polskie na Łotwie. Wilno staje się kolebką drukarstwa łotewskiego: P. Kanizjusz *Catechismus Catholicorum* (1585), G. Elger *Ewangelia toto anno [...] in Lothavicum* (1672) oraz *Dictionarium polono-latino-lottavicum* (1683) wzorowany na M. Szyrwidzie. W słowniku tym spotykamy zapożyczenia z polskiego (przez litewskie): *kaplyčia* < lit. *koplyčia* < pol. *kaplica*; gw. *kīža* ‘dumny człowiek’ < ‘święty obraz’ < ‘krzyż’ < lit. *krýžius* < pol. *krzyż*. Kolejną grupę zapożyczeń przynosi *Lexicon lothavicum* (XVIII wiek) J. Karigera, opracowany skrupulatnie przez S. Kolbuszowskiego (Kolbuszowski 1977): *cyrulik* > *cyruliks*, *gwałt* > *gvalta* ‘rodzaj pańszczyzny’, *ratować* > *ratovat*, *rozbójnik* > *razbojniks*, *szybla* > *šablis*, *szelma* > *šemlis*, *szpieg* > *spięgs*, *wójt* > *voits*, *wojewoda* > *vaivods*.

Również polscy duchowni są autorami najstarszych gramatyk „inflancko-lotewskich”: J. Akielewicz (1817) i T. Kossowski (1853), oraz ks. J. Kurmin, który wydał w Wilnie oparty na dykcyjonarzu J. Elgera (1683) *Słownik polsko-lacińsko-lotewski* (1858).

Poliszczyzną inflancko-witebską do literatury polskiej wprowadziła Konstancja Ryk-Benisławska w utworze *Pieśni sobie śpiewane* (1776), których język opracował T. Brajerski (1961), wskazując regionalizmy, niektóre znane Mickiewiczowi, Chodźce, Syrokomli.

1. Wahanie *o / ó*: *chlod, narod, ozdobka, dloto*, hiperyzmy: *któs, cós, dójść, spojrzeć*.
2. Samogłoski nosowe: (a) wahanie *ę / o*: *gałęź, kęsek / skąpstw, świętość*; (b) ekwiwalencja $\text{Ą} = \text{AN}$: *matuleko, przekłętwa*; rymy *ręką* [reńką] – *jutrzeńką*.
3. Ślady palatalności kresowej: *radośny, weźwij, wspierać*; także w wygłosie: *godzień, chreścijań*.

4. Rekcja przyimków: *nie broń dla mnie; bić na kogo*.

Tematyka inflancka pojawia się w twórczości Józefa Weyssenhoffa, Kazimierzy Hłakowiczówny i równie utalentowanej Olgi Daukszty, która tak pisała o swej ziemi: „Inflanty – kraj sosen spalonych wśród piasków / ląd ptaków przelotnych, wrzosowisk i lasków. / Szum lodów wiosennych z wałdajskiej wyżyny / i pomruk przekorny burzliwej w dzień Dżwiny” (Zajas 2008, 338–344).

A. Odmiana dyneburska (Inflanty polskie)

Poliszczyzna inflancka jest dziś reprezentowana przez gwary wokół Dyneburga, Krasławia, Indrycy i Waraklan. Opisały je skrupulatnie: J. Paršuta (1973a, b; 1984), M. Ostrówka (1996; 1999; 2000) oraz H. Karaś (1995), za którą wyliczam najważniejsze jej cechy.

Fonetyka

1. Przykłady białoruskiej ruchomości o akcentu: oksytyna *davaj*; proparoksytona *staryńki*, itp.

2. (J)akanie *e, o* [a]: *serce* [serca] lub redukcja przez podwyższenie artykulacji *e* [i/y] *ruble* [rubl'i], *o* [u] *położą* [pułożo].

3. Tendencja prelabializacji *o*, np. *g^oos'c'e* z *P^oolsk'i*.

4. Przykłady wahanía *o / ó*: *gnoj, głofka, spodnica / młutśy, osubny*.

5. Rozkład nosowości: *męża* [menża], *robią* [rob'on], *chcę* [χcem], *muszę* [muża].

6. Spółgłoski miękkie: (a) prepalatalne *s', z', c'*, np. *c'ix'o, pros'ila, ź'eci*; (b) zmiana $\chi y > \chi'i$: *χ'iba*; (c) miękkie [l']: *l'as, l'evy*; (d) grupy spółgłoskowe: *gorońca, nazwisko / konski, lesny, słonce*.

Morfologia

1. Wahanie rodzaju i tendencja do zaniku neutrum: masc. *podwórek*; fem. *kartofelka, mleka, serca*

2. Inna repartycja końcówek: częste: sg. gen. *-a*, dat. *-u*; voc. = nom. ; pl. nom. uogólnienie *-i/-y*: *Polak-i, komunist-y*. Odmiana typu *organist-y*, gen. *organist-ego*.

3. Zaimek: (a) brak enklityk *Halina mnie powiedziała; kto jego wybierał*; (b) formy bez *n-* po przyimku: *u jego, z jim*; (c) formacje *któr-en, in-szy, sam-y*.

4. Czasownik: brak końcówek ruchomych: *ja widziała; my robili*.

5. Uogólnienie form męskoosobowych w czasowniku: *tu piaski byli; staruszki przyszli*.

B. Odmiana ryska (Inflanty szwedzkie)

Świadectwem obecności języka polskiego w Rydze są wokabularze: J.S. Malczowskiego (ok. 1681), G. Dresslera (1688) i L. Depkina (1705), które opracował skrupulatnie W. Gruszczyński (2000). Mimo bogatego materiału leksykalnego spotykamy w nich bardzo nieliczne regionalizmy kresowe:

1. Wahanie *o/ó*: *dachowka, gora, lod, okon, skora, wrobel* (cecha pisowni XVII wieku).

2. Denazalizacja: w kilku wyrazach zapewne czysto graficzna; ślady wtórnej nosowości: w sąsiedztwie spółgłosek nosowych: *złqmany, rzęmięń / laziębnica, cięłęcina, ciężący*.

3. Ślady palatności kresowej: *marchiew, grable*, grupy spółgłoskowe: *głosny, gmusny*.

4. Wahania rodzaju: neutr. *swidro*; fem. *pantofla, pulmiska, wianka*.

5. Nieliczne nawiązania leksykalne do polszczyzny WKL: *gryka, odryna, skorynka* 'skórka (chleba)', *szczuka*. Fragment rozmówek niemiecko-polskich J.S. Malczowskiego (1697), Polak: *Dzień dobry waszeci*. Korzennik: *Wielce dziękuję waszeci memu m. panu. Czegoż się waszeci podoba?* (Zajas 2008, 396).

VIII. UWAGI KOŃCOWE

Najstarsza wiadomość o Litwie pojawia w 1009 roku z okazji misji chrystianizacyjnej św. Brunona, który właśnie w tym czasie został wysłany z dworu Bolesława Chrobrego, jednak do bezpośrednich kontaktów polsko-litewskich dochodzi dopiero w XIII wieku po rozbiściu Jaćwieży. Były to z jednej strony wyprawy litewskie na Polskę (zwłaszcza na Mazowsze), a z drugiej strony małżeństwa dynastyczne, które w roku 1279 rozpoczyna Bolesław II i *Gaudemunda* Lithuana, których syn nosił imię *Trojdz(en)*. W 1326 roku Giedymin zaprasza do Wilna i Nowogródka franciszkanów znających języki litewski, ruski i polski. A początkiem trwałych kontaktów językowych jest unia krewska z 1385 roku i chrystianizacja WKL, w którego łańskich i ruskich dokumentach pojawiają się od końca XIV wieku polskie wyrazy i transpozycje litewskich nazw własnych, a ok. 1500 roku glosy w regionalnej polszczyźnie w łańskich kazaniach Mikołaja z Sokolnik. W 1532 roku powstaje polskie tłumaczenie Statutów litewskich i licznych dokumentów, następnie od połowy stulecia druków religijnych i świeckich, a w XVII wieku zredagowane zostają po polsku akta Metryki litewskiej, nasycone wyrazami regionalnymi. Co się tyczy rozpowszechnienia polszczyzny na ziemiach WKL, to jak trafnie zauważa prof. Józef Trypućko:

Tło, o jakie tu nam chodzi, to rozległe tereny od Grodna po Smoleńsk na północy i od Lublina po Kijów na południu. Na tereny te, pierwotnie ukraińsko-białoruskie, a na samej północy również litewskie, zaczął pod koniec XIV stulecia wlewać się szerokim strumieniem żywioł polski, najpierw na skutek kolonizacji, później także na skutek polonizacji. Języki zachodnioruskie uległy bardzo szybko przemożnemu wpływowi języka polskiego i polsko-zachodniej kultury, a z drugiej strony również język polski zaczął wchłaniać w siebie w wielkiej ilości elementy obce, i to nie tylko w dziedzinie słownika, lecz również w dziedzinie fonetyki, słowotwórstwa, fleksji

i składni. Elementy te okazały się z czasem tak silne, że nie tylko wykroczyły poza właściwe granice dialektu kresowego, lecz nawet zaczęły odgrywać ważną rolę w kształtowaniu się polskiego języka literackiego (Trypućko 1957, II, 235–236).

B. POGRANICZE POŁUDNIOWO-WSCHODNIE

0. UWAGI WSTĘPNE

Polszczyzna południowo-wschodnia weszła do literatury polskiej przez twórczość Juliusza Słowackiego i Aleksandra Fredry, podobnie jak północno-wschodnia przez Adama Mickiewicza i jego następców. Do dziś szerokim zainteresowaniem cieszy się Kozaczyzna, Huculszczyzna i folklor miejski Lwowa (tzw. bałak). Na temat tej odmianki polszczyzny i kontaktów językowych polsko-ruskich zabierali najczęściej głos urodzeni tu językoznawcy, których poczet otwiera Aleksander Brückner (*Brzeżany), Jan Janów (*Moszkowce k. Kałusza), Stefan Hrabec (*Stanisławów), Franciszek Sławski (*Budzanów k. Trembowli), Maria Karpluk (*Brody), Jan Zaleski (*Monasterzyska k. Buczacza), Zofia Kurzowa (*Lwów). Pisali o niej również Tadeusz Lehr-Splawiński, Stanisław Urbańczyk, Wiesław Witkowski, Józef Reczek, Władysław Parył, Maria Brzezina-Strycharska i wielu innych. Intensywne badania terenowe zapoczątkowali Vjačeslav Verenič, Kazimierz Feleszko oraz Janusz Rieger, pod którego kierunkiem badania prowadzi dziś młodsze pokolenie językoznawców z Polski i Ukrainy: Iwona Cechosz, Ewa Dzięgiel, Sergiusz Rudnicki, Helena Krasowska, Lidia Nepop, Oksana Pociłujko, Oksana Ostapczuk, Genowefa Tymbrowska, Aleksandra Krawczyk-Wieczorek, Oksana Zakhutska, a poza nimi Julia Jaworska, Jolanta Klimek, Józef Kość, Anna Kostecka-Sadowa, Mirosława Mieszczankowska i inni.

I. KALENDARIUM KONTAKTÓW POLSKO-RUSKICH

955 Porfirogeneta Λευζανίνοι, Λευζανῆνοι. Postać fonetyczna oddaje polskie brzmienie (*dj* > *ʒ*) prasłowiańskiej nazwy *lędjane, utworzonej od podstawy *lędo+*-jan-e*. Do Bizancjum nazwa zapewne dotarła przez węgierskie *Lengyen* [lendjen] (1095) ‘Polska’, toponim *Legyen* (1285), dziś słowackie *Ladzany* (koło Bystrzycy Bańskiej) < *lędzani. W pieśniach serbskich o Warneńczyku *ledjanski kralj*, *ledjanin*. Brak formantu *-jan-* w przymiotnikach ruskich **lęd(jan)skъjъ* > st.rus. *ljadskij* > *ljackij*, jak przy innych nazwach plemion: *sever(jan)skъjъ*, *derev(jan)skъjъ*, *pol(jan)skъjъ*. Natomiast staroruskie *Ljaχъ* jest mutylowanym *hipocoristicum* etnicznym w funkcji przydomka, jak zapewne *Czech*. Praruska postać **Lę(d)χъ* została zapożyczona do litewskiego *Lenkas* ‘Polak’.

981 Wyprawa Włodzimierza Wielkiego na Lachy: Ide Vołodimerъ k *Ljaχomъ* i zaja grady *iχ Peremyšlъ*, *Červenъ* i iny grady (Nestor).

1018 Wyprawa Bolesława Chrobrego na Kijów, gdzie wybito denar z napisem cyrylicznym БОЛЕСЛАВЪ (Kiersnowski 1959, 91–103). Wracając przyłączył Bolesław do

Polski Grody Czerwieńskie i uprowadził wielu jeńców, którym być może zawdzięczamy 3 tabliczki z Podeblucia (k. Garwolina) z chrystogramami IXCN, wzorowanymi na bizantyjsko-ruskim IC/XC – NI/KA.

1031 Jarosław i Mścisław: „Idosta na *Ljaχy* i zajasta Grady Červenŕskyja opjaty i povojevasta *Ljadskuju* zemlju i mnogy *Ljaχy* privedosta i razdělivša ja. Jaroslavŕ posadi svoja po Rosi, i sutŕ do sego dne” (Nestor).

1249 Bitwa pod Jarosławiem: „Viděvŕ že Daniŕ Ljachy krěpko idušča na Vasilka *kerblešŕ* pojušča” (*Latopis halicko-wołyński*). Najstarsza wzmianka o *Bogurodzicy*.

1340–1352 Kazimierz Wielki przyłącza Ruś Halicką do Polski (Litwa – Wołyń, Podole, Bełz, Chełm; 1363 Kijów), w lokalnych dokumentach ruskich pojawiają się polskie słowa.

1387 Mołdawski gospodar Piotr składa we Lwowie hołd Władysławowi Jagielle.

1569 Zygmunt August włącza województwa wołyńskie, kijowskie i braclawskie do Korony.

1646 Powstanie Chmielnickiego, początek narodowej świadomości Ukraińców.

1658 Ugoda hadziacka między Rzeczpospolitą a Kozackim Wojskiem Zaporoskim.

1686 Traktat Grzymułtowskiego: przyłączenie Ukrainy lewobrzeżnej do Carstwa Rosyjskiego.

1772/1793/1795 Rozbiory Rzeczypospolitej (Rosja – Wołyń, Podole; Austria – Ruś Czerwona).

1921 Traktat ryski, granica polsko-sowiecka na Zbruczu.

1925–1935 Marchlewszczy(z)na – Polski Rejon Narodowy na Żytomierszczyźnie.

1936–1938 Likwidacja rejonu, deportacja ludności polskiej z Wołynia i Podola do Kazachstanu.

1943 Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu i w innych częściach Ukrainy Zachodniej.

1944 Granica PRL – ZSRR na Bugu i górnym Sanie (w 1951 przesunięta za Ustrzyki Dolne).

1945–1946 Przesiedlenia ludności (polskiej do PRL, a ukraińskiej do ZSRR).

1947 Wysiedlenie ludności ukraińskiej na ziemie północno-zachodnie lub do ZSRR.

1991 Powstanie państwa ukraińskiego – *Samostijna Ukraina*; odnowa polskiego życia religijno-kulturalnego i szkolnictwa.

II. INNOWACJE JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO

1. NAZWY UKRAINA, UKRAINIEC

Jako appellativum *ukraina* ‘pogranicze’ zostało zapisane w 1496 roku (SSM, II, 474), a jako nazwa regionu pojawia się w dokumentach w końcu XVI wieku:

1590 Konstytucja sejmowa *Porządek ze strony Niżowców i Ukrainy* (województwa kijowskie i braclawskie).

1613 Mapa T. Makowskiego *Wołyń Dolny, który nazywają Ukrainą lub Niżem*.

1648 Mapa W. Beauplana: *Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina*.

1659 Akta Sejmu *Woiewodztwa Ukrainne* (kijowskie, braclawskie, czernihowskie).

1690 Mapa V. Coronellego *Ukraine ou Pays des Cosaques*.

1898 M. Hruševskij nazwę Ukraina rozszerza na wszystkie tereny zamieszkałe przez ludność posługującą się językiem ukraińskim od czasów najdawniejszych po współczesne. W tym rozumieniu nazwa weszła w międzynarodowy obieg naukowy. Etonim *Ukrainiec* według Henryka Ułaszyna (1947) powstał jak *Zaporożec* na gruncie języka ukraińskiego, ale *Ukraina* jako określenie regionu (Podnieprze) wskazuje na polonocentryczną orientację nazwy.

2. ZWIĄZKI JĘZYKOWE UKRAIŃSKO-BIAŁORUSKIE

Jak wiadomo, język ukraiński należy do grupy wschodniosłowiańskiej (ruskiej), a w jej obrębie do ukształtowanej na ziemiach WKL i Korony podgrupy zachodnioruskiej. Mimo wyraźnych różnic najbliższy jest języka białoruskiego, z którym dokonał szeregu innowacji fonetycznych, kilku morfologicznych i wielu leksykalno-frazeologicznych.

Ze względu na geografę do najwcześniejszych innowacji zachodnioruskich zaliczyć trzeba nawiązania karpacko-panońskie: (1) przejście $g > h$ jak w czeskim, słowackim i górnołużyckim, (2) repartycja $u / \underline{u} / v - i / \underline{i} / j$ obecna w słowackim i słoweńskim, (3) dyspalatalizacja, regularna w południowosłowiańskim, obecna w czeskim, słowackim i polskim, rozpowszechniona w ukraińskim, rzadsza w białoruskim. Najważniejsze innowacje fonetyczne dokonały się w epoce Rusi Kijowskiej X–XIII wieku, kiedy obszar wschodniosłowiański rozpadał się na dwa subareale: archaiczny północno-wschodni oraz innowacyjny południowo-zachodni, obejmujący późniejsze gwary białoruskie, ukraińskie i południoworosyjskie. Jego granice wyznaczają: zmiana $g > h$, dyftongizacja oraz proteza nagłosu.

Na ruskich terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego pojawiają się innowacje i utrzymują archaizmy białorusko-ukraińskie. Należą tu: (1) dyftongizacja fonetyczna, (2) proteza nagłosu także w wymowie literackiej, (3) usuwanie pewnych grup spółgłoskowych, (4) żywa zasada sonoryczności w postaci prewokalizacji, interwokalizacji i interpozycji, (5) tendencja do kontrakcji. Dochodzą do tego zbieżności morfologiczne oraz innowacje leksykalne obu języków, a także wielokrotnie opisywane izoglosy regionalne (poleskie, podlaskie, dnieszańskie). Ich zasięg pokrywa się na ogół z granicami Wielkiego Księstwa (Kuraszkiewicz 1963, 79–86).

Sięgające czasów piastowskich i trwające nieprzerwanie do dziś kontakty z językiem polskim tłumaczą kolejne innowacje zachodnioruskie. Niektóre ze zmian fonetycznych ze względu na zachodniosłowiański zasięg mogą sięgać epoki przedhistorycznej (proteza nagłosu, dyspalatalizacja, wydłużenie zastępcze, kontrakcja). Dodać do tego należy wzajemne wpływy i zbieżności w morfologii, słownictwie i onomastyce.

Zestawione tu archaizmy i innowacje białorusko-ukraińskie pozwalają inaczej spojrzeć na stosunki pokrewieństwa języków wschodniosłowiańskich, gdzie przeciwstawia-

no język ukraiński (małoruski) rosyjskiemu (wielkoruskiemu), traktując białoruski jako język przejściowy, ale bliższy rosyjskiemu. Klasyfikacji tej można przeciwstawić podział binarny na dwie grupy: wschodnioruską, uformowaną na terytorium Rusi Moskiewskiej, reprezentowaną przez język rosyjski, oraz zachodnioruską, kształtującą się na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (później Rzeczypospolitej) i reprezentowaną przez dwa różne mimo podobieństwa strukturalnego języki: ukraiński na Rusi Koronnej i białoruski na Rusi Litewskiej (Bednarczuk 2010, 48–60).

3. DIALEKTY UKRAIŃSKIE A POŁUDNIOWO-WSCHODNIA POLSZCZYŻNA

Nietrudno zauważyć, że dialekty ukraińskie ukształtowały się pod wpływem czynników geograficzno-politycznych, a na ich podłożu lokalne odmianki polszczyzny.

Północne gwary ukraińskie nawiązujące do białoruskiego, swoiście archaiczne (dyftongizacje, nowe *i < ě* tylko pod akcentem), obejmują Wołyń, przylegające części Polesia, Podlasia i wschodniej Lubelszczyzny – ukształtowały się na obszarze WKL (do 1569 roku), później Korony i zaboru rosyjskiego. Na tym obszarze powstała polszczyzna wołyńska (Łuck, Krzemieniec, Żytomierz).

Południowo-zachodnie, silnie zróżnicowane, zachowawcze dialekty karpackie – to tereny dawnej Rusi Halickiej (Czerwonej), Małopolski i luźno z nimi związanego Zakarpacia i północnej Bukowiny. Zapewne pod wpływem polskim rozwinęły się tu kontrakcje, wzdłużenia zastępcze, tendencja do dyspalatalizacji. Tu najwcześniej (po 1340 roku) powstała polszczyzna czerwonoruska i (zachodnio)podolska: Lwów, Przemysł – Sanok, Sambor – Drohobycz, Buczacz – Kutry, Tarnopol, Kamieniec – Płoskirów.

Południowo-wschodnie, innowacyjne dialekty stepowe na niżu historycznej Ukrainy, zostały ujednoczone w wyniku migracji pod wpływem najazdów tatarskich i przyłączenia do Rosji (1686 rok). Największe skupisko ludności polskiej za Zbruczem jest do dziś na wschodnim Podolu (Kamieniec, Płoskirów) i w Kijowie; nieliczne w Odesie i na Zaporozżu. Na podłożu rumuńsko-ukraińskim ukształtowała się polszczyzna bukowińska (Suczawa, Czerniowce) i mołdawska (Kiszyniów). Nawet w Użhorodzie na Zakarpaciu istnieje od 1995 roku Towarzystwo Kultury Polskiej (ok. 200 osób), a dzieci mogą uczyć się polskiego w szkółce sobotnio-niedzielnej.

III. PIŚMIENICTWO POLSKIE NA ZIEMIACH RUSKICH RZECZYPOSPOLITEJ

Za najstarsze świadectwa południowo-wschodniej polszczyzny można uznać formy i wyrazy polskie w ruskich dokumentach (gramotach, dyplomach, statutach) na Rusi Czerwonej z XIV–XV wieku. SSM zawiera według obliczeń W. Witkowskiego (1996/1997) kilkaset zapożyczonych z polskiego leksemów, głównie terminów społeczno-administracyjnych, sądowo-prawniczych, handlowo-rzemieślniczych, religijnych i wojskowych, odpowiednich czasowników i przymiotników, a także wyrazów gramatycz-

nych. Pozwala to mówić o odrębnym **polsko-ruskim grafolekcie**, o którego żywotności w czasach Rzeczypospolitej świadczy bogactwo polonizmów u XVII-wiecznych pisarzy ukraińskich oraz ich obecność w dialektach i języku literackim. Z drugiej strony w tekstach staropolskich spotykamy leksykalne i gramatyczne ukrainizmy, co pozwoliło S. Urbańczykowi pisać o [staro]polskim kresowym dialekcie literackim (Urbańczyk 1983) i jego cechach: krtaniowe *h*, denazalizacja, pełnogłos. Z kolei W. Twardzik i inni badacze (Reczek, Twardzik 1970; Laskowski, Rzepka, Twardzik 2001; Laskowski, Twardzik 2005) wskazali na pewne cechy ruskie (*e*, *o* > *i*, *u*, denazalizacja) w *Ortyłach magdeburskich* i *Rozmyślanii przemyskim*. Z czasów późniejszych S. Hrabec (1949), T. Minikowska (1980) i M. Karpluk (2010, 227–233, 680–710) odnaleźli liczne rutenizmy w literaturze epoki renesansu i baroku, wskazując na ich obecność także u pisarzy z Polski etnograficznej i w dialektach głęboko poza pograniczem polsko-ruskim (Rieger 2011; Kostecka-Sadowa 2015). Do najbardziej znanych autorów używających rutenizmów należą:

XVI wiek Biernat z Lublina, Stefan Falimierz (z Rusi), Mikołaj Rej (*1505 Żórawno k. Halicza), Jan Herburt (*1508 z Rusi), Stanisław Orzechowski (*1513 Przemysł), Stanisław Sarnicki (*1532 k. Chełma), Mikołaj Sęp-Szarzyński (*1550 k. Lwowa), Marcin Laterna (*1552 Drohobycz), Adam Czahrowski (*ok. 1565 k. Halicza), Szymon Birkowski (*1574 Lwów).

XVII wiek Stanisław Makowiecki (z Podola), Jakub Łoś (spod Przemysła), Wacław Potocki (*1621 k. Biecza), Wespazjan Kochowski (*1633 k. Sandomierza), Szymon Szymonowicz(z) (*1558 Lwów), Józef Bartłomiej (*1597 Lwów) i Szymon (*1608 Lwów) Zimorowicz(e).

Pisarze polsko-ukraińscy, głównie wyżsi duchowni prawosławni, Piotr Mohyla (*1596 Suczawa, twórca Akademii Kijowskiej), Joachim Jerlicz (*1598), Łazarz Baranowicz (*1617), Joannicjusz Galatowski (*1620), Stefan Jaworski (*1658) i inni.

XVIII wiek I. Krasicki (*1735 Dubiecko), Franciszek Karpiński (*1741 Pokucie), Franciszek Zabłocki (*1752 Wołyń), Tadeusz Czacki (*1765 Poryck), Antoni Małczewski (*1793 Wołyń), Aleksander Fredro (*1793 k. Jarosławia), Józef Korzeniowski (*1797 Brody).

XIX wiek Seweryn Goszczyński (*1801 k. Humania), Bohdan Zaleski (*1802 k. Humania), Wincenty Pol (*1807 Lublin), Juliusz Słowacki (*1909 Krzemieniec), Teodor Tomasz Jeż – Zygmunt Miłkowski (*1824 Saracea, Podole), Stanisław Vincenz (*1888 Słoboda Rungurska), Eugeniusz Małaczewski (*1895 Humań).

XIX wiek Marian Hemar (*1901 Lwów), „Tońko” – Henryk Vogelfänger (*1904 Lwów), „Szczepcio” – Kazimierz Wajda (*1905 Lwów), Józef Łobodowski (*1909 k. Sejn), Andrzej Chciuk (*1920 Drohobycz), Witold Szolginia (*1923 Lwów), Jerzy Janicki (*1928 Czortków) i liczni inni.

IV. CECHY WSPÓLNE POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

Najpełniejszej charakterystyki cech gramatycznych południowo-wschodniej polszczyzny dokonały Z. Kurzowa (1985, 73–126) i E. Dzięgiel (2003, 139–168). Większość omówionych przez te badaczki cech jest rezultatem wpływu języka ukraińskiego,

co pośrednio wskazuje na dwujęzyczność użytkowników. Niektóre z tych osobliwości spotykamy również w północno-wschodniej polszczyźnie (wileńskiej), co tłumaczy się omówionym wyżej wpływem zachodnioruskim.

Fonetyka

1. Redukcja (podwyższenie) nieakcentowanych samogłosek $o > u$, $e > i / y$ i hiperpoprawne obniżenie odziedziczonych $u > o$, $i / y > e$ pod akcentem: *kołomyjka* [kołomejka], *nózki* [noški]; wzrost frekwencji i / y powstałym z $é$ pochylonego oraz pod wpływem ukraińskim.

2. Denazalizacja i rozkład samogłosek nosowych typu *mięso* [m'enso], *wąski* [vonski]; pod- wyższenie *en*, *on* przed N: *pięć* [pińć], *on* [un], redukcja w wygłosie, np. *idę z panią* [idy s_pan'u]; formy *idem*, *biorem* / *nad sobo*.

3. Repartycja $u / u / v - i / i / j$ typu ukraińskiego, np. *lwowski* [lvouški], *małpa* [maupa], *pudelko* [pudeuko], *śliwki* [śliuki]; *u teatrze*, *u misko*.

4. Leksykalne pozostałości pierwotnego mazurzenia w niektórych wsiach chłopskich.

5. Frykatywna artykulacja dawnego r' jako [rʒ], zwłaszcza na Rusi Czerwonej i Wołyniu.

6. Dźwięczne krtaniowe h w zapożyczeniach (głównie ukraińskich), wahania piśmowni.

7. Palatalność typu ruskiego: (a) miękkie [χ] typy *muchę* [muχ'e] oraz [t'], [d'] w zapożyczeniach: *dit'ko*, *t'ut'un*; (b) asynchroniczna palatalność spółgłosek wargowych: $p', b', v', m' > pj, bj, vj, mj/mn'/n'$; (c) identyfikacja $ś, ź, ć$ z sj, zj, cj w postaci spalatalizowanej, np. *pasja* [pas'a], *fuzja* [fuz'a], *racja* [rac'a], dłużej zachowana na Podolu i Wołyniu; (d) miękkie $k, g, χ$ + samogłoska przednia *gęś* [g'ęś], *kępa* [k'empa], *chyba* [χ'iba]; (e) zachowanie miękkiego [l'] oraz przedniojęzykowego [l].

8. Osobliwe grupy spółgłoskowe: *śpiewać* [sp'evać], *bolesny* [boleśny], *ślub* [ślub], *szkło* [skło], *zwierz* [źwiż]; *wiatr* [v'atyr], *pysk* [pysyk], *chce* [kce].

9. Proteza nagłosu wokalicznego, np. *ł-o* / *w-o*, *j-enszy* i afereza: (*in*)*tyligencja*, (*a*)*patytny*.

10. Tendencja do akcentu inicjalnego, zwłaszcza w czasie przeszłym typu *pószydym*.

11. Zróżnicowana fonetyka międzywyrazowa: udźwięcznianie [brad_robil], [ja-g-em był] głównie w sąsiedztwie Małopolski i gdzie indziej (bez wyraźniej geografii); brak udźwięcznianie raczej na wschodzie.

Morfologia

1. Rzeczownik: (a) nom. fem. *cerkwa*, *myszka*, *pania*, *pieczenia*; wahanie rodzaju: *cygar*, *gitar*, *szkarp*; (b) dat. sg. m. *-owi*, np. *bratowi*, *diabłowi*, *psowi*; (c) instr. sg. fem. *-ou*, np. *z tą babą* [s toŭ babou]; (d) voc. w funkcji nom. *wujku*, *Jasiu*; (e) gen. pl. na *-ów* (uogólniony): *widele-ów*, *źwi(e)rzęt-ów*; (f) dat. pl. na *-am*, typu *pan-am*, *żon-am*, *dzieci-am*, *kot-am*, *ludzi-am*; (g) instr. pl. *-yma*, np. *palcyma*, *włosyma*; (h) ślady liczby podwójnej w niektórych wsiach chłopskich; (i) loc. pl. liczebników na *-och*: *dw-och*, *trz-och* – pod wpływem ukraińskim.

2. Odmiana rzeczowników na *-ista*, np. *maszynist-y*, *maszynist-ego*.

3. Przymiotnik nom. sg. m. na *-ij* / *-yj* typu *dobr-yj*, *któr-yj*.

4. Zmiany funkcji przypadków: (a) accusativus równy genetiwowi u rzeczowników męskich żywotnych nieosobowych w liczbie mnogiej, typ *zaprzęgać koniów*; (b) nom. pl. m. rzeczowników osobowych typu *dochtory, magiki*, bez nacechowania ujemnego; (c) nieodróżnianie form męskoosobowych od niemęskoosobowych, np. *te panowi mówili, kobiety spali, dzieci biegli, koni ciągnęli, uszy puchli*.

5. Zaimek: (a) tendencja do unikania enklitycznych form zaimków osobowych; (b) formy zaimka *któren, kaźden* [kuźden]; formy pełne w pozycji enklityk *mnie* ‘mi’, *tobi(e)* ‘ci’.

6. Czasownik: (a) zachowanie końcówki 1. pl. -m; częste -mo z ukraińskiego; (b) analityczne formy czasu przeszłego: *ja pisał, wy mówili* oraz słowa posiłkowego w czasie teraźniejszym: *ja, ty (w)on je(st); my, wy, (w)oni są*; tryb warunkowy typu *my by byli*.

7. Słowotwórstwo: przyrostki pochodzenia ukraińskiego: rzeczowniki na -(cz)uk, -un, -yk, -(eń)ko, -(un)io, -(u)sio/a, -(u/ań)cia, -aga, -icha; czasowniki na -iwa-ć -owa-ć, przymiotniki na -owa-ty i inne.

Składnia

1. Genetivus pl. w funkcji accusatiwu, np. *zaprzęgać koniów, pędzić psów*.
2. Składnia rządu z liczebnikiem typu: *dwie jaj, trzy niedziel, cztery pułków*.
3. *Accusativus cum infinitivo*, np. *widział go iść* (z niemieckiego?).
4. Różnego rodzaju konstrukcje imiesłowowe, zwłaszcza z negacją, np. *nie widzonca idzi; nie myślawszy zrobił; taki mondry bendoncy*, itp.
5. Osobliwe przyimki: *za niego* ‘o nim’, *za ten* ‘o ten’; *względem* [vzglendym] ‘z powodu’.
6. Negacja typu: *Co ty ni powisz, co ona nie robi*.
7. Konstrukcja ze spójnikiem *że* w funkcji *który*, np. *Weź ten chleb, że tam leży na stoli; coby* ‘żeby’, np. *Boim si, cobym nie pomylił; za co* ‘dlaczego’, *za to co* ‘dlatego że’.

V. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ POLSZCZYZNY

1. RUŚ CZERWONA

Jako nazwa geograficzna (może utworzona od Grodów Czerwieńskich) obejmowała dorzecze Sanu, Dniestru i górnego Bugu. W skład jej wchodziły ziemie: halicka, lwowska, sanocka, przemyska, chełmska i bełska. Do roku 1340 była częścią Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, a w 1349 roku Kazimierz Wielki przyłączył Ruś Czerwoną ze Lwowem i Haliczem do Korony, natomiast Wołyń i Podole z Kamieńcem zajęła Litwa. W XVI wieku było to województwo ruskie, a w II RP – lwowskie. Najgęściej zaludnioną była ziemia sanocka, najmniej halicka. W połowie XVI wieku w całej prowincji było ok. 1490 cerkwi oraz 230 kościołów (parafii łacińskich), w tym 150 w miastach.

1. LWÓW

Założony ok. 1250 roku przez księcia halickiego Daniela i nazwany od imienia jego syna Lwa. Misja dominikańska od końca XIII wieku. W latach 1340, 1352 wyprawy Kazimierza Wielkiego; 1356 magdeburgia, (?) tłumaczenie ortyli z cechami fonetyki ruskiej. XV–XVI wiek polskie osadnictwo miejskie oraz wiejskie (Janeczek 1978). W *Pamiętniku Wilczków* (1640–1714) pojawiają się regionalizmy gramatyczne, w tym ślady mazurzenia (Rykiel 1963, 34). Liczne osobliwości polszczyzny lwowskiej odkrył w drukach i rękopisach Aleksandra Fredry J. Zaleski (1969–1975).

Fonetyka

1. Redukcje *e, o*, np. *kiszeni, si /sy* ‘się, sobie’, z *Helusiu*; hiperyzmy *kołomejka, piewo*.

2. Denazalizacja: z *głowo, zsiadajo*; rymy *lupią – głupio, kwiecisto – humorystą*.

3. Wahania palatalności typu *spię, weriórki, cichie*; rymy *złączy – ukonczyć; uświęci – ekscelencji*.

4. Frykatywne [rʒ], np. *gorszki, jarźmio, wierzyć*.

Morfologia

1. Wahania rodzaju: *inwalid, belek, lejka, (ta) dreszcz, (ta) mocz*.

2. Formy osobowe nom. pl. m. z końcówką *-y*: *dragony, huzary, opiekuny, sąsiady*.

3. Brak ruchomych końcówek czasownika: *ja gadał, ty milczał, my mieli, wy związali*.

4. Przysłówki: *słyszno, chrapliwo, leniwo, pieszki* ‘pieszo’.

5. Przyrostki ukraińskie: *psi-uk, dziew-onka, mam-uńcia, panicz-eńko, brat-eńko*.

6. Składnia liczebnika: *dwie córek, trzy godzin*.

Pod koniec XIX wieku ujawnia się we Lwowie bałak (od *bałakać* ‘mówić, opowiadać’ z ukraińskiego), jako miejski folklor – gwara baciarów (nazwa od zawołania węgierskich z pochodzenia policjantów: *megai batyár* ‘stój włóczęgo’). Tę formę polszczyzny miejskiej skrupulatnie opracowała Z. Kurzowa (1985), a po niej I. Seiffert-Nauka (1992).

Mościska, miasteczko przy granicy z Polską; gwara bada systemstycznie A. Kościecka-Sadowa (2005, 2008).

Fonetyka: redukcja nieakcentowanych *e, o > i / y, u*, ślady *ǎ*, np. *groł*, wahania i zanik nosowości, np. *čenstu, mendalik, konklusz, mn’asto*; wahania spirantów: *ślub, sklanka, sp’i*; dźwięczne *tv, kv, krv*; uproszczenia grup spółgłoskowych: *čeba, czoryk, strentny, paśv’isko, kazańca*.

Morfologia: zmiany rodzaju, np. *kotleta, parasola, pudra; cerkwa, mysza*; przypadki: sg. gen. *stoł-a*, dat. *pan-owi, ps-owi*; pl. nom. *Polak-i, ksendz-y*; dat. *kot-am, serc-am*, analityczny czas przeszły: *ja był, my byli*.

Składnia: konstrukcje typu *kozy się paśli; mamy psów*.

2. PODNIESTRZE

Komarno (Harhala 1934), kilka polskojęzycznych wsi: Chłopy, Tuligłowy, Buczały, Malinów, zanotowane już w XV wieku. Cechy fonetyczne: *ó > y*, czyste *a*, wąskie

o, szerokie e, denazalizacja wygłosu, nieakcentowane e, o > i, u, zębowa ł, brak mazużenia, spalatalizowane wargowe, opozycja /x/ – /h/, udźwięcznienie międzywyrazowe.

Lublany (Czechosz 1999b) wieś polsko-ukraińska koło Sambora.

Fonetyka: nieakcentowane e, o > i, u, rozkład i denazalizacja wygłosu, ślady ǎ, miękkie ł, spalatalizowane zwarto-szczelinowe, śv > sf', udźwięcznienie międzywyrazowe.

Morfologia: dat. sg. -owi, dat. pl. -om; czasownik *byliśmy, vz'ela-żem, jagem miała, ja vz'ela, była świętowała*.

Składnia: formy typu *panny mn'eli*.

Drohobycz (Parylak 1877 / 1999), autor wskazał na bogactwo zdrobnień, np. *do-pier-usieńko, -utko, -uteńko, -uteneńko, -uteneczko*. Przytacza liczne regionalizmy (niektóre znane w Kamieńcu) i pewne archaizmy: *abo, barz* 'bardzo', *błycha* 'pchła', *cerkwia, chocia, co 'że', dzisia, dźwierze, hnet, ino, ju(ż), kilko, lin-w-a, mać, mieśce, miesiąc* 'księżyc', *myga, mytka* 'dziwka', *ondzie* 'oto tam', *ośdzie* 'oto tu', *pczoła, potopa, ranniejszym, sobotni(ejszy), portki, stryk, sywula* (o krowie), *tyćko, wczora, wedle, wielgi, wszędy, (za)czepiny, zmyja* 'zmija', *zomierz* 'żołnierz', *żydownia* 'żydo-stwo'. Frazemy: *abym tak dychał, baj duże* 'byle co', *co ci nie recht, idzie deszcz, krajne słowo, nogom dać znać, rachmańska Wielkanoc, wydechajcie zdrowi, na zbytki robić*. Wskazuje na osobliwości fonetyczne: *budźcie, chto, hnet, kuźdy, letki, nieslam, piaty, sztery, telko, wucho, wielgi, zemgleć*; fleksyjne: pl. nom. *rę-k-i, dat. rę-k-am*; zaimek: *sy* 'sobie'; czasownik: *pisz-u, wziuw i poszew; ja był, my byli*. Miasto wydało pisarzy Brunona Schulza, Kazimierza Wierzyńskiego i Andrzeja Chciuka, autora *Atlantydy* (1969/2015) – opowieści o Wielkim Księstwie Bałaku, czyli południowo-wschodniej polszczyźnie kresowej: „Kraju rozciągającego się na zachód daleko poza Przemyśl [...] Na północy granice wyznaczały mu Brody [...] Zdołbunów [...] na wschodzie rzeczka Zbrucz [...] na południu kraj Bałaku sięgał po Czarnohorę, Gorgany, Bieszczady, po słoneczne Pokucie” (s. 20).

Delejów, koło Halicza, pow. Stanisławów (Saloni 1914) i pobliskie wsie szlacheckie, w których w polskiej gwarze występuje: (1) przeciąganie akcentowanych głosek, (2) pochylone e > i, (3) wygłosowe -e, -q [i / y], (4) różnice w odmianie przypadków i (5) rekcji czasownika. Polskie nazwiska mieszkańców i nazwy terenowe. Według zapiski kościelnej: w roku 1401 Jan Rola, ówczesny właściciel Delejowa dla ludności polskiej fundował kościół i założył parafię rzymskokatolicką.

3. PODKARPACIE POLSKIE

W latach 1031–1340 granica Rusi Czerwonej (w XVI wieku woj. ruskiego, później lwowskiego) przebiegała na Jasiołce – Wisłoku – Sanie – Wieprzu, stanowiąc granicę mazurzenia; dalej na wschód sięgają pochylenia. W regionie Przemyśl – Lubaczów – Jarosław – Sanok występuje zjawisko bałaku (redukcje nieakcentowych e, o).

Przemyśl. Wspomniane wyżej ukrainizmy fonetyczne w *Rozmyślanii przemyskim* wskazują na region, ale samo miejsce powstania zabytku nie jest znane. Nieliczne runenizmy słownikowe występują w twórczości przemyslanina Stanisława Orzechowskie-

go. Język archiwaliów przemyskich XVII–XVIII wieku badały H. Kamińska (1986) oraz H. Wiśniewska (1975), która notuje:

Fonetyka

1. Wahania *e / i, y – o / u*: *dzin, uczyłym, ugolem* ‘ogółem’; *il > el: belem, robielam*.

2. (De)nazalizacja *bedzie, bendu(n)c, pqn, robiqnc, warujo, wienzienie*.

3. Miękkie *l'*: *alie, liata*.

4. Wahania spółgłosek: (a) *ś / š / s*: *Przemyszla, spital, stuka, szwięty*; (b) *r / rz / ż*: *prszesz, try, zrucic*; (c) *ch / h*: *hłopiec, rahunek*; (d) *u / v / ł*: *wizłolony, Awogustynki*.

5. Uproszczenia grup spółgłoskowych: *mieskie, poszed, styry, wszytka*.

6. Tendencja do protezy nagłosu: *i-insze, w-oica, h-atlasu*.

Morfologia

1. Deklinacja: (a) wahania rodzaju: *łodzia, litra, butel*; (b) częsty gen. sg. m. *-a*.

2. Analityczny czas przeszły, np. *my obrali, i zaprzeszły*, np. *które był dał*.

3. Częste imiona ruskie, np. *Fedko, Hawrilo, Iwan(ko), Miško, Paraska, Waško*,

Waselko.

Bircza, ok. 30 km na południe od Przemyśla; urodzona tam Agata Kwaśnicka-Janowicz omówiła ukrainizmy słownikowe w obrzędowości weselnej subregionu (Kwaśnicka-Janowicz 2005).

Sanok – Rymanów. W południowej części ziemi sanockiej do przesiedleń w latach 1945–1947 używane były dialekty ukraińskie: w Beskidzie Niskim – łemkowski, w Bieszczadach – bojkowski, a na północny wschód od Sanoka – nadsański, który oddzielała od bojkowskiego dolina Sanu, a z łemkowskim stykał się on na niewielkim odcinku w pobliżu Sanoka. Z obszarem polskim dialekt nadsański graniczył na zachód od Sanu, gdzie wsiami ukraińskimi były: Pakoszówka, Jurówce, Jabłonica (Ruska), Srogów, Lalin, Izdebki, Wara, Łubno. Pomiędzy Wisłokiem a Sanem istniało pogranicze etniczne udokumentowane w onomastyce polsko-ruskiej i w sieci parafii rzymsko-greckokatolickich. Południowa, górską część regionu, została zaludniona w wyniku kolonizacji wołoskiej w XV–XVI wieku przez Łemków na zachodzie, a Bojków na wschodzie. Granica pomiędzy nimi przechodziła doliną Osławy. Natomiast tereny wokół Sanoka po Brzozów i Dynów zajmowali ukraińscy Dolinianie (Łesiów 1997), z którymi związani byli zapewne tzw. **Zamieszkańcy** w zakolu Wisłoku między Krosnem a Strzyżowem, zwani przez Łemków spod Krosna – *zamyszannyj narid*. Większość mieszkańców tych wsi była wyznania greckokatolickiego. Posługiwali się gwara ukraińską o bardzo silnych wpływach polskich, co uzasadnia ich nazwę. Etnogeneza Zamieszkańców nie została dotychczas wyjaśniona, ale na pewno nie byli Łemkami. Nazwy wsi pojawiają się w XIV–XV wieku: 1392 Pietrusza Wola, 1418 Krasna (*Krosna), 1471 Czarnorzeka, 1493 Oparówka; pozostałe z XVI wieku: 1581 Blizianka, Gwizdzianka, Bonarówka, Rzepnik, 1582 Węglówka, później przysiółki Bartkówka i Budy Wysockie. Informacje o cerkwiach i parochach spotykamy dopiero w XVII wieku. W 1945 prawie wszyscy mieszkańcy zostali zmuszeni do wyjazdu na Ukrainę. Profesor Józef Ziłyński (rodem z Krasnej), stwierdził (Ziłyński 1927) w zapożyczeniach polskich obecność jednej samogłoski nosowej [a] (stan polski XV wieku), np. **gąba > gamba, *krzątać się > krjantaty-śa, *obcząki > uopcząsky, *pącak > pąncak*, a w nowszej warstwie [ę] i [ɔ], np. *nędza > nęnża, wędka > wentka, chomąto > ɔo-*

momta i liczne inne z zachowaniem, antycypacją i rozkładem samogłoski nosowej, co dowodzi dawności i intensywności kontaktów. Inne wpływy polskie: (1) proteza, np. *j-astriab*, *u-osika*, *u-owad*, *u-uzda*, rzadka w łemkowskim, obecna w bojkowskim i nadszańskim, (2) ślady mazurzenia, np. *sestyj*, *stjry* ‘cztery’, *sapka* ‘czapka’ jak w polskich gwarach na zachód od Strzyżowa, (3) ślady samogłosek pochyłonych, np. *nimo*, *miol*, *powidoł*, (4) liczne polonizmy leksykalne, często gwarowe, m.in. przy-słówki (*j)eno*, (*j)acy* w znaczeniu *lem* ‘tylko’.

Dialekty polskie zajmują północną i zachodnią część dawnej ziemi sanockiej. Spośród nich najdokładniej zostały zbadane polskie gwary okolic Rymanowa przez O. Chomińskiego (1915), który poczynił szereg uwag na temat pogranicza polsko-ruskiego w początku XX wieku, opisując polską gwarę wsi między Krosnem, Duklą a Sanokiem, o czym będzie mowa niżej (C.III.6).

Gwary okolic Rymanowa posiadają pewne wspólne cechy wyraźnie różniące je od sąsiednich małopolskich (mazurzących wokół Jasła, Strzyżowa) oraz niemazurzących (Rzeszowa, Brzozowa, Jarosławia). Wykazują pewne cechy polszczyzny lwowskiej, np. redukcje *o*, *e* w sylabach nieakcentowanych (tzw. bałak) jak w gwarze miejskiej Sanoka i Przemyśla. Z drugiej strony nawiązują do okolic Tarnowa – Pilzna (typ *krewa ma regi*) oraz mowy mieszkańców Muszyny i Tylicza: brak mazurzenia, samogłoski pochyłone, rozkład nosówek, reduplikacja zaimka wskazującego, 1. pl. czasownika *-me*, zbieżności słownikowe oraz wpływy łemkowskie i słowackie.

4. CHEŁMSZCZYŻNA

Na terenie dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej odkryto liczne cech południowo-wschodniej polszczyzny. U zarania dziejów znajdowały się tu Grody Czerwieńskie, a najważniejszy z nich – Chełm – w XIII wieku był stolicą księstwa halicko-włodzimierskiego i diecezji chełmskiej (1375–1808), liczącej w XVII wieku 73 parafie rzymskokatolickie w 10 archidiakonatach: Bełz, Chełm, Grabowiec, Hrubieszów, Krasny-staw, Lubomł, Magierów, Sokal, Turbin i Zamość. Po III rozbiórce Lubelszczyzna i Wołyń znalazły się w zaborze rosyjskim, a liczni unicy na Chełmszczyźnie byli prześladowani. Dnia 24 I 1874 roku ruskojęzyczni mieszkańcy Pratulina zginęli w obronie parafialnej cerkwi za „polską wiarę”: Wincenty Lewoniuk, Daniel Karmasz, Łukasz i Konstanty Bojko, Konstanty Łukaszuk, Bartłomiej Osypiuk, Anicet Hryciuk, Filip Geryluk, Ignacy Frańczuk, Onufry Wasyluk, Maksym Hawryluk, Jan Andrzejuk, Michał Wawrzyszuk (o nazwiskach na *-uk*, por. Sajewicz 2013).

Jak wykazał J. Kość (1995; 1999), gwary ziemi chełmskiej należą do południowo-kresowych. Odnalazł jej świadectwa już w Księdze grodzkiej Chełma (1572–1755), Aktach greckokatolickiego sądu biskupiego (1684–1705), Księdze miejskiej Kryłowa (1743–1773) i w dzisiejszych gwarach okolic Włodawy, Chełma i Hrubieszowa, czyli zachodniej części Rusi Czerwonej do połowy XIV wieku. Skrupulatnie zanalizował cechy gwary okolic Puchaczowa w zebranych przez O. Kolberga (1964, t. 33–34) tekstach, co jego zdaniem jest rezultatem przyswajania przez Rusinów chełmskich polskiego systemu językowego.

Fonetyka

1. Nieakcentowane *e, o* > *i / y, u*: np. *przyczytała, palcy*; ps. *ě* > *i*, np. *witr* ‘wiatr’, *wisti* ‘wieści’.
2. Prasłowiańskie *ъ* > *o*, np. *zdochła, majontok, ohoń*; *ŕ* > *or*, np. *czorny*.
3. Rozkład i zanik nosowości, np. *menżowi, przywionzać, śmiejo*; *sia* ‘się’, *ne budu*.
4. (Dys)palatalizacje: *deń, konieczne, myśli, ne, persteń, slichny, werch*; *nimogie, buleczkie*.
5. Zachowanie *t', d'*, np. *treti, persteń, tydeń, łokot'*; ps. *tj, dj* > *č, ž*, np. *pleczy, meża*.
6. Dyspalatalizacja *r' > r*, np. *more, tret, werch*; *l* epentetyczne, np. *ziemia*; *dl > l*, np. *kryła*.
7. Dawne *g > h*, np. *ohoń*; proteza *h-*, *w-* np. *h-hinszy, h-interes, h-ogierzy; w-ona, w-uczyniła*.
8. Inne osobliwości ukraińskie, np. *zielazny, zapewnie, wyjszli, skawronek, syredny*, itp.

Morfologia

1. Rzeczownik: nom. pl. *syn-y, rozbujnik-i*; dat. *-am*, np. *lokaj-am*.
  2. Zaimek: brak enklityk; liczebniki *dwoch, trioch*; przymiotnik nom. sg. na *-yj*: *małyj, takij*.
  3. Czasownik: formant *-uwa-*, np. *dowiaduwał, obiecuwała*; brak ruchomych końcówek *ja był*.
- Składnia: konstrukcje typu *wjechali w miasto; ja słaba; kazali ji, coby tam siedziała*, itp.

2. WOŁYŃ

W epoce plemiennej Wołyń był zamieszkały przez wschodniosłowiańskich Bużan i Du(d)lebów, a pierwsza wzmianka o Łucku pochodzi z roku 1085 (*Łučesk*), który wszedł w skład księstwa włodzimierskiego, a w 1325 roku państwa litewskiego (Lubart, Olgierd, Witold); od XV wieku biskupstwo w Łucku, 1566 rok stolica województwa wołyńskiego. Z Wołynia pochodzili kniaziowie, którzy ściągali tu osadników głównie z Mazowsza. W 1795 roku powstała gubernia wołyńska (Żytomierz). W roku 1805 Tadeusz Czacki założył Liceum Krzemienieckie. Represje popowstaniowe (1831, 1864) doprowadziły do likwidacji polskich szkół i cerkwi unickiej. W latach 1920–1939 województwo wołyńskie zamieszkiwało ok. 70% Ukraińców, a w szkołach były obowiązkowe lekcje tego języka. Wywózki ludności polskiej w latach 1936–1938 z sowieckiej Żytomierszczyzny, a w roku 1943 rzeź ludności polskiej przez UPA, nie zniszczyły żywiołu polskiego, który odrodził się po 1991 roku i jest systematycznie badany w całym regionie od Sokala i Lubomla po Korosteń, Czernihów i Berdyczów. Dziś w Łucku mieszka ok. 3 000 Polaków.

Krzemieniec. Leżący na pograniczu Wołynia i Podola Krzemieniec zasłynął dzięki twórczości Juliusza Słowackiego, w którego utworach i listach spotykamy liczne zapo-

życzenia ukraińskie i orientalne, niektóre znane od dawna w języku polskim. Spośród kilku prac o języku poety najpełniejszą jest oparta na autografach analiza A. Boleskiego (1956), a najsubtelniejszą F. Sławskiego (1999), który wśród licznych ukrainizmów znalazł kilka regionalizmów wołyńskich, m.in. *assawuła* ‘oficer kozacki’, *zburzyć się* ‘zbuntować’. Osobliwości wymowy widoczne są w rymach.

Fonetyka

1. Pisownia *ó / o*, np. *upior / upiór*, rymy *proba – oba*; hiperyzmy *któs, cós*; wahanie *e / y*, np. *oczewisty*.

2. Denazalizacja, rymy *wziąłem / aniołem, strzałą / rozeznało, ciele / wiele*; hiperyzm *mieżkać*.

3. Pisownia *-ija*, *-yja*, *-ia -ya*, *-ja*, np. *koronacyja* obok *pjany*, zwłaszcza po *s, z, c / s', z', s' / ś, ź, ć*; rymy *misji – wisi, frezji – rzezi, konfederacji – braci, intencje – pojęcie*.

4. Wahania *s, ś, sz; z / ź; n / ñ* np. *spi, swiat, zrzodło, lancuch, malenki, słonce, tyńkowy*, itp.

5. Frykatywne *rz / rż*, np. *drzy, drzący, gorżko, średnica, źródło*; rymy *oskarża – przeraża*.

6. Grupy spółgłoskowe, np. *czyśca, garło, króleski, lksnił, miętki, pier(w)si, srebnny, wschody*.

Morfologia

1. Przypadki, gen. sg. m. częste *-a*; acc. nieżywotnych: *krzyża, narcyza*; nom. pl. *posły, lirniki*.

2. Zaimek, formy kresowe: *te ‘to’, owe ‘owo’*; acc. fem. *samę, swoją*.

3. Liczebnik: *trzy/czter-dzieści-e, dwie nóżek, trzy główek, cztery huryszek*.

4. Czasownik, 1. pl. częsta końcówka *-m*; okazjonalna elipsa łącznika, *ja w słowie jego zaufana*; pomijanie końcówek ruchomych w czasie przeszłym: *ja uwierzył, ty usiadła, wy byli*, itp.

Składnia

1. Instrumentalis predykatywny, np. *narodzeni niewinnemi są; jest kulawym*.

2. Accusativus po negacji, np. *nie pytajmy poetę; rzezać pany nie chciał*.

3. Ruska rekcja przyimków, np. *czyn przeciw męża; chodźmy w miasto*, itp.

Żytomierz. Jedno z najstarszych miast Rusi Kijowskiej (884). Około 1225 roku św. Jacek Odrowąż założył klasztor dominikanów, który został zniszczony podczas najazdu Mongołów w 1240 roku. W 1333 roku został przyłączony przez Giedyminę do Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1569 roku wszedł w skład Korony Królestwa Polskiego, a w wyniku rozbiorów do Rosji. Lokalną polszczyzną zajmuje się G. Tymborowska (1999b), która opublikowała wspomnienia i zanalizowała język Franciszka Brzezińskiego (*1924 Żytomierz).

(1) Wahania *e / i, y, o / o*, np. *wiency, dali, reńkamy; zrobiłem, du kogo*, (2) denazalizacja *jenzyk, zasność, szczeniwy; nie bojim się*, (3) *j* po wargowych: *objawja, mjał, pjontek*, (4) miękkie [l']: *alie, kil'ka, Poliak*, (5) dźwięczne *sv, tv, čv*, (6) proteza nagłosu *uon, uojca; jix*, (7) [u] jak w ukraińskim: *kreunych, wil'kuu*, (8) miękkie [k'e], [g'e]: *matkie, mogie*, (9) wymowa ubezdźwięczniająca typu *brat jego*, (10) dat. pl. *-am*, np. *dzieciakam*, (11) przymiotniki na *-yj* typu *głodnyj, dużyj*, (12) zaimek *jichni*,

(13) czas przeszły typu *ja zwarjował, ty nie był*; tryb przypuszczający *żeby miałem*,
 (14) orzecznik w nominatiwie: *oni kowale były*.

Marianówka i kilka polskojęzycznych miejscowości koło Dowbysza (Kamienny Bród, Tartak, Baranówka, Prutowka, Załuże). Profesor Julia Jaworska, urodzona w Marianówce i deportowana do Kazachstanu w 1936 roku, bada systematycznie rodzinną gwarę, cytując formy: *ali, bida, mliko, rozbira; przebrali-ś*, a przy spotkaniu ze sobą mówią *pochwalony* (Javorskaja 1990).

Czerwone Chatki, do 1917 roku Dranickie Chatki (Tymbrowska 1999a), niewielka wieś w obwodzie żytomierskim na Ukrainie. Od dawna żyją tutaj Polacy, którzy na początku XVIII wieku przywędrowali z Mazowsza.

Siaberka (dziś Ceberka). Jak zauważa O. Zakhutska (2015), jest to dawna wieś drobnoszlachecka, w której słownictwie występują liczne archaizmy, regionalizmy i transpozycje ukraińskie takie jak *dziatki* – ukr. *димку*, *swarzyć się* – *сваритися*, *ludzina* – *людина*, *tędy* ‘tam’ – ukr. *туди* ‘u’.

3. PODOLE – HUCULSZCZYŻNA

Wyżyna Podolska obejmuje obszary pomiędzy Bohem a Dniestrem zamieszkiwane w X wieku przez słowiańskie plemiona Tywerców i Uliczów wchodzące w skład Rusi Kijowskiej; od XII wieku część zachodnia weszła do Księstwa Halickiego, od 1363 roku Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od roku 1434 w Koronie jako województwo podolskie i braclawskie ze stolicą w Kamieńcu, a od 1793 roku w Rosji po Zbrucz. Katolicka diecezja kamieniecka – 1375, od 1412 roku w metropolii halickiej. Większe miasta: Bar, Borszczów, Czerwonogród, Husiatyn, Jazłowiec, Latyczów, Międzybóż, Stary Konstantynów, Mohylów, Okopy Św. Trójcy, Satanów, Żwaniec. Zachodnie Podole obejmowało woj. tarnopolskie; za Dniestrem znajdowało Pokucie z Huculszczyzną.

1. TARNOPOLSKIE

Brody, M. Karpluk (2001–2002) pisała m.in. o zapożyczeniach polskich i niemieckich w lokalnej gwarze ukraińskiej, m.in. *branduletko, butelka, czoryk, dupiro, dziura, familia, gacyk, gmina, harbata, hatramynt, kark, ksiądz, naprawdę, padinkowanie, pałac, piec, piur, pukaty, studnia, tanyj, twar, warga, wywiurka, zawsze* i inne.

Milno, pow. Brody. Urodzony tu Karol Dejna wykazał (Dejna 1956) małopolskie pochodzenia gwary (m.in. ślady mazurzenia). W większości ludność polska mimo dwujęzyczności nie uległa ukrainizacji, wykazując jednak pewne cechy tego języka. Po 1945 roku prawie cała ludność przeniosła się do Polski.

Duliby Buczackie, koło Jazłowca. Miejscowość nosi nazwę staroruskiego plemienia Dulebów, a jej polską gwarę prawdopodobnie z okolic Tarnowa – Rzeszowa opracował Stefan Hrabec (1955), który wykrył w niej również cechy ukraińskie: (1) nieakcentowane *e, o > é, ó*, (2) denazalizacja wygłosu: *chęć* [χce], *noszą* [nošo], hiperyzm

kret [krɛt], (3) wymowa *v* jak [ɥ], np. *krowa* [kroua], *owca* [ouca], (4) fonetyka udźwięczniająca, (5) końcówki: instr. sg. f. *-ou*, dat. pl. *-am*, (6) przymiotnik nom. sg. m. *-[yj]*, *-[ij]*, (7) liczebnik *dv'è ov'ec*, (8) czasownik 1. pl. *-mè / -em / -mo*, (9) łącznik nieodmienny *ja jest* itd., (10) brak form męskoosobowych, (11) *že* 'który'.

Huta Stara, pow. Buczacz (Łesiów 1957; 1959); większość mieszkańców o polskiej świadomości narodowościowej (wpływy ukraińskie w folklorze i imiennictwie). W 1945 roku mieszkańcy wsi prawie w całości wyjechali do Polski na Pomorze Zachodnie.

2. PODOLE WSCHODNIE

Kamieniec, ślady fortecy rzymskiej (?*Petridava*), od 1062 roku ormiańska faktoria handlowa, XIV wiek – litewscy Koriatowicze, 1432 magdeburgia, stolica województwa podolskiego, od XVI wieku księgi sądowe (o ich języku: Kowalska 2004).

1557 *Panye myły Hriczku Jerony^mie, V. M. nawyedzam pyssanym swym [...] slye przez Marczina furmana ze Lwowa fasse nozow, którąm V. M. dawno myał posłacz [...]* (Rieger 2001, 302).

1672 Obrona Kamieńca w wierszowanej relacji S. Makowieckiego (na której H. Sienkiewicz wzorował opis w *Panu Wołodyjowskim*), „Do Czytelnika: Słuchaj, słuchaczu te wiersze czytając, / A Boga błagaj, za grzechy wzdychając, / Boć i my byli tej ojczyzny murem, / za którym siedział Polak i z Mazurem” (S. Makowiecki 1672/2008, 32). Kamieniec był pod panowaniem tureckim do 1699 roku.

1863 *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich* Aleksandra Kremera, liczne zapożyczenia: (1) ruskie *dobrodziejka* 'popadia', *futor / chutor*, *hadiuka*, *jaruga* 'głęboki jar', *paciuk* 'prosiak', (2) mołdawskie: *arkan* 'taniec', *balan* 'wół', *lupur* 'wilk', *mak* 'furman', (3) wyrazy orientalne. Pory dnia: *doświtek – najutrznia – w objady – na wysoki / niski nieszpór – na włahy – pierwasny – kury północne / świtowe*. Osobliwości fonetyczne: *krzynica* (hyperyzm), *pojechałszy* [v / ɥ].

Oleszkowce i pobliskie **Hereczany** koło Płoskirowa (w zaborze rosyjskim). Liczne uproszczenia systemowe. Gwarę i słownik obu wsi opracowała I. Cechosz-Felczyk (Cechosz 2001, Cechosz-Felczyk 2004).

Fonetyka

1. Redukcja nieakcentowanych, *e, o > i / y, u*, np. *powidła* [pɯv'idl̩a], *pole* [pɔl'i].
2. Denazalizacja: *ę > e / y; ę > o / u*, zwłaszcza w wygłosie, np. 3. pl. *każq* [kaʒo] / [kaʒu].
3. Miękkie *ś, ź, ć > s', z', c'*, np. *mięso* [mńeso], *wielka* [vel'ga], *matkę* [matk'e].
4. Protetyczne *v-*, np. *v-uço, v-orać*.

Morfologia

1. Formy nominatiwu: *brukwa, marchwa, cerkwa; stryjko, wujko*.
2. Dat. sg. w funkcji locatiwu *na chłopowi, na wołowi*; dat. pl. *-am*, np. *pan-am, baran-am*.
3. Przymiotniki na *-ij / -yj*, typu *b'idn-yj, nov'-ij*.
4. Brak rodzaju męskoosobowego i enklityk zaimkowych.

5. Końcówka 1. pl. *-my / -mo / -m*, np. *thucz-em /pyta-mo*.
6. Analityczny czas przeszły, np. *ja czuł*.
7. Łącznik nieodmienny, np. *ja jest*.

Zielona nad Zbruczem. Podobnie jak dwie poprzednie miejscowości znalazła się w zaborze rosyjskimi. Centrum wsi zamieszkują potomkowie chłopów – *Mazurzy*, a na peryferiach *Lachy*, dawna szlachta. Mimo prześladowań i stopniowej ukrainizacji język polski dobrze zachowany. Wielowymiarowej analizy socjolingwistycznej na tle polszczyzny regionu dokonała E. Dzięgiel (2001; 2003). Jak wykazała badaczka, termin *Mazurzy* odnosi się na Ukrainie do wszelkich wsi chłopskich, na co wskazuje słownictwo oraz fonetyka udźwięczniająca, która dostała się także do gwar ukraińskich.

Żwaniec nad Dniestrem (Dzięgiel 1995). Pograniczny zamek z poł. XVI wieku. Do roku 1941 mieszkało tu wielu Polaków, a do dziś zachowały się liczne nazwiska polskie: *Balicki, Golański, Jaworski, Konofalski, Kowalski, Krywiecki, Narajewski, Przesmycki, Sawicki, Sikorski, Zubrzycki*. Tylko nieliczne osoby mówią po polsku. Cechy gwary:

Fonetyka: (1) nieakcentowane $e(j) > \acute{e}, i, y; o > \acute{o}, u$, np. *śé, um'iš, v'ency; z nie-gu, nó*; (2) [ɛ], [ɔ] przed szczelinową, np. *mōš, mēža*; (3) proteza *i-ix, i-im*; (4) [s'], [z'], [c']; (5) [h] – [l']; (6) [χ] – [h]; (7) *trz, cz* [čš], np. *czszy, czszeba*; (8) *sandhi* typu *od_nas / iak_my*.

Morfologia: (1) nom. pl. *dva katolik'-i*; (2) czasownik 1. sg. *ńe mog-e*, 1. pl. *-daję-my / piš-em*; (3) pl. *id-o / zab'er-u*; czas przeszły *bomby padal'-i*; brak ruchomych końcówek.

Składnia: konstrukcje typu *u nas byli śf'enta; kobeta, że uczy ich; iemu iuś jest ze čy*.

1. HUCULSZCZYŻNA – POKUCIE

Huculszczyzna wchodzi do literatury polskiej w pierwszej połowie XIX wieku: Eugeniusz Brocki *Opryszki w Karpatach* (1836), Józef Korzeniowski *Karpaccy Górale* (1840): *Czerwony płaszcz, za pasem broń...*, by osiągnąć apogeum w trylogii Stanisława Vincenza *Na wysokiej poloninie* (1938–1979). Jak wykazał J. Janów (2001) huculskie nazwy miejscowe, osobowe, znaczna część słownictwa jest pochodzenia rumuńskiego, co wskazuje na etnogenezę Huculów, którzy na południu sięgają Zakarpacia (Rachow nad Cisą) i Bukowiny (m.in. przełęcz i wieś Ciumârna koło Suczawy). Stylizację huculską w literaturze polskiej omówiła M. Brzezina (1992), cytując liczne regionalizmy, m.in. *bouhar* 'pasterz wołów', *cara* 'ziemia', *carynka* 'łaka', *daraba* 'trawta', *flojera* 'trombita', *gotur* 'głuszec', *gražda* 'zagroda', *kiedr(a)* 'cerd, limba', *legin* 'młodzieniec', *lelio, nenio* 'ojciec', *nenia* 'matka', *plaj* 'ścieżka', *pyrha* 'pies', *watah(a)* 'baca', *žerelo* 'źródło'.

Pokucie, na którym urodził się Franciszek Karpiński (opracowanie jego języka: Kwaśniewska-Mżyk 1979), posiada dziś poza Stanisławowem i Kołomyją nieliczne skupiska ludności polskiej, wyniszczonej równie okrutnie, jak na Wołyniu, przez UPA. Mieszkańcy wsi Obertyn (1531 rok – zwycięsto hetmana Jana Tarnowskiego nad woj-

skami mołdawskimi) po II wojnie światowej w liczbie ok. 2000 zostali przesiedleni w okolice Oławy i Kłodzka, a ze wsi Święty Józef i kilku innych znad rzeki Tłumaczyk – w rejon Ząbkowic Śląskich. Gwarę opracował W. Paryl (1999).

4. PODNIEPRZE

1. KIJÓW

Jeden z najstarszych grodów ruskich, 882 rok – zajęty przez Helgi-Olega, IX wiek panowanie Chazarów (*kagan* jako tytuł Włodzimierza Wielkiego). Świadectwem polskiego osadnictwa w dawnym Kijowie były *Ljadskaja Słoboda* i *Ljadskije Vorota* (? za Jarosława Mądrego, por. Kałuski 2015, 11). Od 1240 roku w rękach Tatarów, 1363 rok – przyłączony przez Olgierda do WKL, 1412 – katolickie biskupstwo, 1492 – magdeburgia, 1569 – w Koronie, 1654 – w Rosji, 1658–1817 – Akademia Mohylańska, rozwój prawosławnego piśmiennictwa polskiego; opracowania językowe: Martel (1938), Karpluk (2010), Klimek (2009; 2011).

Piotr Mohyla (1596–1647), syn hospodara wołoskiego Symeona, spowinowacony z możnymi rodami ruskimi i polskimi, po zakończeniu nauk zatrzymał się w Polsce pod opieką hetmana Stanisława Żółkiewskiego, a po jego śmierci (pod Cecorą w roku 1620) brał udział w wojnie chocimskiej i osiadł w Polsce. Nabył dobra w woj. bełskim i kijowskim. 1627 – archimandryta Ławry Peczerskiej, 1633 – metropolita kijowski, 1635 – twórca prawosławnego kolegium, później Akademii (z prawem wykładania w języku greckim i łacińskim). Z drukarni w Ławrze Peczerskiej uczynił ważny ośrodek wydawniczy: 1644 – *Lithos abo kamień z procy prawdy Cerkwie świętej prawosławnej ruskiej na skruszenie fałecznościemnej «Perspektywy» albo raczej paszkwilu od Kassyjana Sakowicza, byłego przedtym kiedyś archimandrytae dubińskiego, unita, jakoby o błędach, herezyjach i zabobonach Cerkwie ruskiej w uniej nie będącej»* oraz liczne hramoty i listy kierowane do bractw prawosławnych (opracowanie języka: Karpluk 2010, 651–679).

Fonetyka

1. Przejście nieakcentowanego *o* w *u*: np. *ukruchy*, hiperpoprawne *o* (w *wrzącym okropie*).
2. Wahania *e* / *i* (*y*): *ryligijej* / *senodow*, *rzczewistą*.
3. *śl* > *šl*: *myszlą*, *poszłubił*, *zamyszla*; brak wstawnego *d* w grupie *zr*, np. *zradzieckie*.

Słowotwórstwo

1. Przedrostki: *bez-krewna* – st.rus. *bes-krovnyi*, *bez-mężna* – st.rus. *bez-mużŋnyi*, *bez-zakonny* – st.rus. *bezakonnŋyi*, *prze-błogosławiona* – st.rus. *prě-blagoslovenĭi*.
2. Przyrostki: *rozdzieli-ciel*, *usłuży-ciel*, *kroc-iusienki*; *rzczewist-o*, *ciekaw-o* < ukr. *cikavo*.

Fleksja

1. Dativus: *-u* / *-owi*, np. *nieboraku Chamu* obok *świaszczennikowi*.
2. Locativus: *-u/-e*: w *Monastyru* / w *Monastyrze*.

3. Accusativus pl.: *w kielichi, w pieluchi*.

4. Zaimek: *ony* [akt], w *samy wieczor* < ukr. *onyj, samyj; takie* ludzie; przez *te* pomazanie.

5. Koniugacja: uogólnione formy męskoosobowe, np. *obrazy [...] podzieli; w pieluchy powijali*.

6. Imiesłów: *bywszy* ‘który był’, *bywszych powszechnych synodow*.

Składnia – regionalizmy typu *ja tobie powiem; pytam ja ciebie; wilkiem porwaną owieczkę*.

Leksyka. Liczne ukrainizmy: *balakać* ‘pleść, gadać’ (najstarszy zapis w polszczyźnie); *balamucko* ‘pokrętnie, bałamutnie’, *chwatkiem* ‘w pośpiechu, byle jak’; *did’ko* ‘diabeł’, *durny* ‘głupi’; *hrubo* ‘ordynarnie’, *hrubość* ‘nieuctwo’, *kazka* ‘bajka, nieprawda’, *klinkować* ‘łgać’, *latopisiec* ‘kronikarz’, *mazepa* ‘głupiec’, *mędrehelek* ‘mądrała’, *(nie)obel* ‘(nie)całkiem’, *obszczy* ‘wspólnotowy’, *obszcze* ‘we wspólnocie’; *ohyda* ‘zohydzenie, wstyd’, *perekidczyk* ‘renegat’, *pirogi* ‘ciasto z nadzieniem’, *polekczenie* ‘ulga, poprawa (zdrowia)’, *prytwor* ‘kruchta’, *skomoroch* ‘wędrowny muzykant, kuglarz’, *sloboda* ‘osada wolna na pewien czas od podatków’, *wskaz* ‘wyrok’, *wzirać* ‘patrzeć, spoglądać’, *znać* ‘wiedzieć’.

Joanniejusz Galatowski (ok. 1620–1688), pisał po ukraińsku i po polsku, studiował w Kolegium Mohylańskim, przebywał na Wołyniu, w roku 1657 – rektor tej Akademii, 1670 – archimandryta czernihowskiego monasteru, skąd podróżował do Moskwy do cara Aleksieja Michajłowicza po wsparcie dla tej placówki. Lata 1676–1686 zaowocowały aż dziewięcioma książkami polskimi wydanymi w Czernihowie, Kijowie i Nowogródku Siewierskim, m.in. *Mesyjasz prawdziwy, Jezus Chrystus* (Kijów 1672), w którym autor nazywa siebie *katolikiem*, a Cerkiew, do której należy – *katolicką i prawosławno-katolicką*. Zwroty wobec Cara: *Najaśniejszemu i Błahocestywemu Hosudarowi, Carowi i Wielkiemu Książęciu Aleksiju Michajłowiczowi; Waszego Najaśniejszego Carskiego Welicestwa ustawiczny bogomodlca i sługa najniższy; Aleksy Michajłowicz, Car Błahocestywy, Zwycięzca wszystkich wrogów jak Chrystolubiwy; Najaśniejszy i Błahocestywy, ś[więtej] pamięci Hosudar, Car i Wielki Książę Aleksy Michajłowicz, wszystkim Wielkiej, Małej i Białej Rusi Monarcha; do Waszego Najaśniejszego Carskiego Welicestwa* (oprac. M. Karpluk 2010, 219–225).

Joachim Jerlicz (1598–1674) szlachcic prawosławny z Wołynia, świadek wydarzeń epoki: *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole* (spisany w Ławrze Peczerskiej w Kijowie, druk: Warszawa 1853). W tekście wierszowane wstawki ukraińskie, np. *Hej Kasztelane! Koronny hetmane! [...] Hłań obernysia, stań zadywyśia, szczo sia dijet z namy, porucznikamy i rotmystramy, polskimi synami* (I, 116). Liczne regionalizmy.

Fonetyka: *cerulik, okóp* ‘okop’, *plon* < ukr. *plen* ‘jasyr’, *turbacią, żrali* ‘żarli’, *sić* ‘sieć’.

Morfologia: *ordyn-czyk* ‘ordyniec’, *chmielni-czyk, Sambr-u* (Sambora), *ku Trembowl-u*.

Leksyka: *car* (tatarski, moskiewski), *cesarz* (turecki), *chalastra, kuczka* ‘buda’, *maża* ‘wóz’, *mohorycz* ‘zapłata’, *murdza* ‘szlacie tatarski’, *poryniali* ‘zanurzali’, *sudno* ‘czołno’, *wsienoczny* ‘całonocny’, *zaparli się* ‘zamknęli’.

Maksymilian Siemiginowski (1760–1822), autor rosyjskojęzycznego podręcznika języka polskiego (1791). Regionalizmy językowe omówiła H. Safarewiczowa (1971):

Fonetyka: (1) rozkład i zanik nosowości: *bende, donžo, pchnowszy*, (2) ślady wymowy typu *koliża, lekca, seša*, (3) palatalność typ ruskiego, (4) inne głoski: [l'], [rʲ], [h].

Morfologia: (1) formy zaimkowe *kim-si, czym-si*, (2) rzadkość enklityk *mię, cię*, (3) przymiotniki *dobr-yj, wiejsk-ij*, (4) częsty zaimek osobowy przed czasownikiem.

Składnia, frazeologia: (1) ruska rekcja przyimków: *mimo las; o św. Pietrze*, (2) rozkaźnikowe *będzie ze mnie*; tytułatura na wzór rosyjski.

W XIX wieku do 1918 roku kwitnie w Kijowie polskie życie kulturalne (liczba Polaków w roku 1909 – 44 400, 1926 – 13 700, 1959 – 8 400, dziś ok. 7 000). Mimo sowieckich prześladowań język polski utrzymuje się do dziś. W 1992 roku wznowiono „Dziennik Kijowski”. Ważniejsze osobliwości regionalne omówiły: Cechosz (1999b), Klimek (2009; 2011) i Popławska (2006).

Fonetyka

1. Zwężenie nieakcentowanych *e, o*, np. *tyń, os'im, puz'ni*.
2. Rozkład nosowości: *jenzyk, mészczysz'ni; dz'iwio s'é / s'ëⁱ*.
3. Repartycja [v / ʋ] jak w ukraińskim, np. *zausze, cerkiey*; dźwięczne [v] w grupach *sv, tv, cv*.

4. Palatalność ruska: [l'], wymowa [s'], [z'], [c'].

5. [dš], [tš] > [čš], np. *czszeba, przeczszkoli*.

6. *Sandhi* ubezdźwięczniające, np. *narut₁nie płakał*.

Morfologia

1. Rzeczownik: nom. pl. typu *Poliak-i, rodzic-y, liudz-i*; acc. pl. f. = gen. *ona ma córek*.

2. Przymiotnik, zaimek: wahanie typu *taki(j), każdy(j)*.

3. Czasownik: 1. pl. *-my / -mo*; analityczny czas przeszły typu *ja przeczytał, my chodzili*.

Składnia, liczne kalki ruskie, np. *było odprawiono, ni za co, na dwa liata starsza*, itp.

Do dziś zachowało się kilka skupisk polskich na Kijowszczyźnie: Biała Cerkiew, Berdyczów, Czerkasy, Czernihów, Humań, Kaniów, Kirowgrad, Nieżyn, Obuchów, Pryłuki, Smiła, Wyszograd i inne (Łazarenko 2006).

2. ZAPOROŻE

Ważnym świadectwem polszczyzny używanej w połowie XVII wieku na Zaporozżu jest list Bohdana Chmielnickiego do mieszczan lwowskich z 9 III 1657 roku, nasycony ukrainizmami (zapisane kursywą):

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskom *Jeho* Carstwa Weliczeskocho Zaporoskim

Oznajmujem tym pisaniem naszym *kaszdomu*, komu o tym *widaty należyt*, a mianowicie Panu Antonowi, *nakaznemu* naszemu y przy nim *budącym* pułkownikom, assawułow, setnikom, attamanom, y zalohom po *mistach buduczym*, starszyni y *czerni* Wojska naszego Zaporoskiego y *wszimu naszemu* towarzystwu, iż jakośmy przez pierszeie postanowienie roku

przeszleho misto Lwow zo *wsiemi* obywatelami wzieli w swoj^ą *oboron^ą*, *obicuj^ączy* ich, póki by wiernie sie i według słowa ku nam *przyrzeczoho* się zachowali, od wszelakich tak swoiey, jako y obcych woyska naiezdow *zastupaty*, tak y *teper* surowie *przykazniem*, aby się zaden tak z pieszych, jako iezdnych nie ważył *nabiehaty*, lubo *proiezdnom*, jakimkolwiek sposobom, ani w domach *szarpat*, ale owszem, aby się z *ludmi mista* Lwowa iak z własnemu naszemi obchodili, do *wszelakoho* handlu y kupiectwa czyni^ączy *pereszkozy*; znaczey gdyby kto mił z nimi *postupowat*, nad *wyraznoie* nasze zosko[c]zenie y *toie* było do nas donieszono, surowie takowych kaszdy bez folgi y odpustu karany *budget* według zasługi y uczynku swoiey, by tesz y na *horla*.

Dan w Czehrinie, dnia 9 marca, roku 1657.

Bohdan Chmielnicki, ręką własną. [Archiwum Henryka Kotarskiego]

Na dzisiejszym Zaporozżu istnieją nowszego pochodzenia niewielkie skupiska polskie w Tokmaku, Melitopolu i Berdiańsku, gdzie do kościoła katolickiego przychodzą nie tylko Polacy. W niedzielę są trzy liturgie w językach: polskim, rosyjskim, ukraińskim (obszerniej: Krasowska 2012, 55–71).

3. HUMAŃ – ODESSA

Humań (którego polska i żydowska ludność została wyróżniona w 1768 roku przez hajdamaków) był miastem, w pobliżu którego przyszli na świat Bohdan Zaleski i Seweryn Goszczyński. Cennym świadectwem polszczyzny jest utrwalona w pamięci profesora Henryka Ułaszyna (1985) polska gwara szkolna lat 1885–1895, nasycona ruscyzmami i nielicznymi regionalizmami, jak *kozyrek*, *krejda*, *nadgroda*, *gimnajza*. W końcu XIX wieku w Humaniu żyło 17 395 Polaków. Tu urodził się Eugeniusz Małaczewski (1895–1922), który swoje tragiczne przeżycia na Ukrainie i Rosji w latach rewolucji przedstawił w tomie opowiadań *Koń na wzgórze* (1921).

Odessa. Przed wybuchem I wojny światowej żyło w mieście ok. 25–30 tys. Polaków, a na wsiach ok. 8 000 polskich chłopów (katolicy). Na początku XX wieku działało tu wiele polskich organizacji społecznych – Dom Polski, „Lira”, „Ognisko”. Po roku 1917 nasilają się prześladowania. Wg notatki NKWD z 7 października 1932 roku (tłumaczenie):

W obwodzie odeskim mieszka około 17 tys. Polaków. Kolektywizacją objęto od 90 do 100% wiejskiej ludności polskiej. Podczas żniw zaobserwowaliśmy, że Polacy kradną kłoski pszenicy, za co winowajców skazano na różne terminy pozbawienia wolności, według uchwały władz. Odnotowano niezadowolenie, spowodowane złym materialnym zabezpieczeniem potrzeb kolchoźników i brakiem chleba. Ze strony młodzieży rozbrzmiewają apele do terroru wobec miejscowych urzędników partyjnych, działalność których doprowadza do śmierci z głodu. Odznaczmy również zwiększenie nastrojów emigracyjnych. Do Polski nadsyłają w trybie masowym listy, w których wypowiadają pragnienie wyjazdu do Polski. Zatrzymano sporo Polaków, którzy przymierzali się do nielegalnego przekroczenia granicy z Polską. Po 1937 roku część działaczy środowisk polskich została rozstrzelana, a inna wywieziona na Syberię (Jan Matkowski, *W sowieckim raju*, „Kurier Galicyjski” 16–29 X 2015, nr 19, s. 2).

Dzisiaj Okręg Odesko-Symferopolski Związku Polaków na Ukrainie mimo wojny posiada liczne oddziały: Odessa, Mikołajow, Chersoń, Jużnoukraińsk, Pierwomajsk,

Izmail, Biełgorod-Dnjestrowskij, Mikołajew, Nowa Kachotka, Bałta, Kriwe Oзеро, Wozniesensk, Rozdilna, Symferopol, Sewastopol, Jałta, Kercz.

4. DONBAS

Według ustaleń H. Krasowskiej (2012) ludność polska w Donbasie pojawiła się pod koniec XIX wieku – głównie robotnicy i rzemieślnicy, m.in. sitarze spod Biłgoraja, a z drugiej strony kadra kierownicza w przemyśle i bankach. W czasach sowieckich polskość niszczone, dopiero w latach 70-tych XX wieku zaczęli tu napływać z Kazachstanu Polacy zesłani w latach 30-tych z Żytomierszczyzny. W 2001 roku narodowość polską podało w obwodzie donieckim ok. 4 300 osób, w zaporoskim – 1 800. Polacy w Donbasie żyją w rozproszeniu – Kramtorsk, Gorłowka, Jenakijewo, Makiejewka, Mariupol, głównie Donieck, gdzie przy kościele św. Józefa po nabożeństwie w języku polskim zazwyczaj odbywa się nauka języka polskiego. Pojawiły się również audycje radiowe i telewizyjne m. in. „Polska Fala 30 Donbasu”. W Berdiańsku istnieje Polskie Kulturalno-Oświatowe Towarzystwo, a w niektórych szkołach nauczany jest fakultatywnie język polski. W Makiejewce w jednej ze szkół mieści się gabinet Towarzystwa Kultury Polskiej „Polonia”. Polskiego chętnie uczy się młodzież:

Mój tata jest Rosjaninem, mama Ukrainką, a ja chyba będę Polką, bo mnie się tak podoba i język, i piosenki, i tańce (Makiejewka). Jest to język ojca i dziadka, zawsze on mi się podobał. Polski, dlatego że Polska jest naszym sąsiadem, w przyszłości mam nadzieję bywać w Polsce. Babcia moja była Polką (Zaporoże). U nas niet korniej polskich, no polskij jazyk mnie oczeń nrawitsia, chozczu swoju docz otdat' na uroki polskowo jazyka. Ona mienia každy dzień spraszujawet: mama ty razgawariwała z uczielnicoj, ja chozczu uczitsia, mnie oczeń nrawitsia polskij jazyk [źródło internetowe].

5. BUKOWINA – MOŁDAWIA

W gramotach mołdawskich z XIV–XVI wieku (SSM, I–II) pojawiają się zapożyczenia polskie, a w XVII wieku rozszerza się znajomość polszczyzny. Syn miejscowego dostojnika, Miron Costin (1633–1691), studiował w Barze i Kamieńcu w szkołach jezuickich (1647–1653), a po zwycięstwie pod Wiedniem podarował Janowi Sobieskiemu poemat *Historja polskimi rytami o mołdawskiej ziemi i multańskiej* (Czamańska 1998):

Ojczyznę oplakaną i biednych mieszkańców / Mołdawskiej Ziemi powiem. Ci niegdyś od szanów / Trajanowych osiedli Dacyje oboje, Aż ich czas i długi wiek rozdzielił na troje./ Pierwszy z ziemi grodów siedm pod Węgrami byli./Wpól z Dakami Trajanem wprowadzeni zyli, / A Moltanie od Oltu abo z gór Montanie, / Osiedli już powtórnie po pierwszym Trajanie. /Trzecia część jest Mołdawa od rzeki Mołdawy / Z jaskiń marmorejskich po morskie żuławy. Tak tamci, jako i ci Rumynami słyńą, / Niech w tym żaden nie wątpi, że od Rzymu płyną.

Na Bukowinie Karpackiej osadnictwo polskie pojawiło się w końcu XVIII wieku. Władze austriackie sprowadziły w 1792 roku z Bochni, Kałusza i Wieliczki górników w celu wybudowania i prowadzenia kopalni soli we wsi Kaczyka. Od początku XIX wieku napływają osadnicy z innych części Małopolski oraz mówiący gwarą polsko-słowacką **Górale Czadeccy** do miejscowości Tereblecze, Dolne Piotrowce i Stara Huta na północy oraz Pojana Mikuli, Plesza i Nowy Sołonec na południu. Po powstaniach pojawiają się z kolei na Bukowinie przedstawiciele szlachty zbiegłej z ziem polskich przed represjami rosyjskimi. Po upadku Austrii w 1918 roku cała Bukowina znalazła się w państwie rumuńskim, a ośrodkiem polskości stały się Czerniowce. W 1940 roku północna Bukowina znalazła się w Ukraińskiej SSR. W roku 1945 część mieszkańców przeniosła się do Polski, a centrum polskości stała się Suczawa, gdzie po zmianach ustrojowych odbywają się festiwale polonijne i konferencje naukowe o tematyce bukowińskiej. Polacy nie stanowili tu nigdy zwartej grupy ze względu na niewielką w sumie liczebność i rozproszenie, a łączy ich mimo różnic gwarowych żywy do dziś język polski i Kościół katolicki. Wypowiedź mieszkanki:

To jest polski kościół i niech po polsku bydzie i dzieciśka się nauczom i nam jest tak fajno, jak to kniaź z Polski czysto po polski do nas czyta i gwari. Ale tarazika szycko wolno, a oni [księża] nam prichodzm z Polski i po ukraińsku chcom gwarić i czytać to im nie pasuje. Jako byli ruski i zamykali i nie pozwalali to my ino po polsku się modlili i tak umiemy, a inac to trięja się uczyc [źródło internetowe].

Jeżeli ktoś obchodzi święta Bożego Narodzenia i Wielkiejnocy zgodnie z kalendarzem rzymskokatolickim, „polskim” – oznacza to, że utożsamia się z polskością: Jasełka, pastorałki szycko u nas jak w Polsce, bo my som Poloki – mówi mieszkanka Dolnych Piotrowiec. Działają działają liczne zespoły folklorystyczne: w Dolnych Piotrowcach „Wianeczek”, Terebleczu „Dolina Seretu”, Czerniowcach „Echo Prutu” i w Starej Hucie „Dolinianka”, popularyzujące polską tradycję i folklor.

1. BUKOWINA PÓŁNOCNA (UKRAIŃSKA)

Czerniowce. Jak zauważają urodzeni tu Feleszko (1991) i Bujak (2016) w potocznym języku tego miasta dominują cechy pobliskiej ukraińskiej polszczyzny i pewne cech rumuńskie.

1. Zmiany *e, o* ↔ *i/y, u; ej > y / i; er > ir*, np. *dopiero* [dopiru], *do niej* [do ńi]; *był* [beł].

2. Palatalizacje *l* [lʲ], *mʹ > mj > mń; ńs, sn > ńś, śn; śv, śp > sv, sp; ě > ć*, np. *lato* [lʲato], *łśni* [łsni], *mieli* [mnieli], *śpiewa* [spiewa], *czarny* [ćarny], *z nią* [z_ńią].

3. Wahania *ś, ź, ć / s', z', c' / sj, zj, cj / zj*, np. *siano* [s'anu], *zielony* [z'el'ony], *zjadła* [z'adła].

4. Krtaniowe dźwięczne *h*, jak w ukraińskim, np. *harhar* ‘ktoś / coś niezgrabnego’.

5. Frykatywne *rz* [rʲ], *strz* >(sz)cz, np. *wierzba* [v'irʲzba], *trzeba* [čeba], *mistrz* [mišč].

6. Formy pl. typu *duch-i, much-i*; mieszanie rodzajów *chłopcy były / siostry byli* itp.

7. Konstrukcje *za tym* ‘o tym’, *stoi w książce, jeść z łyżką, nie mam chleb* (germanizmy).

Storożyniec. Urodzona w pobliskiej Pance Helena Krasowska opracowała miejscową gwarę (Krasowska 2006), a wraz z Z. Greniem (Greń, Krasowska 2008) obszerny słownik Górali Bukowińskich (Stara Huta, Dolne Piotrowce i Tereblecze) oraz rumuńskiej części Bukowiny (w dolinie Sołońca). Obok leksyki polskiej i słowackiej występują tu liczne zapożyczenia rumuńskie, ukraińskie, w mniejszej mierze niemieckie i rosyjskie. Z języka ogólnopolskiego pochodzi słownictwo religijne, kulturowe i rodzinne. Zachowują się też liczne wyrazy gwarowe z Małopolski, południowego Śląska i Czadeckiego oraz tzw. karpатыzmy (terminologia pasterska), pochodzenia rumuńsko-albańskiego.

2. BUKOWINA POŁUDNIOWA (RUMUŃSKA)

Suczawa jest centrum kulturowym liczącej ok. 2 500 osób Polonii rumuńskiej. Gwary polskie w tym regionie opisali skrupulatnie dwaj badacze Deboveanu i Gogolewski (Deboveanu, Gogolewski 1966; Deboveanu 1971; Gogolewski 1972), stwierdzając obok rumunizmów i ukrainizmów dobre zachowanie cech rodzimych. Ważniejsze osobliwości:

1. Tendencja do poszerzenia, rzadziej zwężenia /e/: *čämu, däska, ostr'äfka* obok *b'el'izna, l'ėje*.

2. Nosowość przed szczelinową, np. *m'iso, gęsior, gęś, brzoze, kuśać*; denazalizacja w wygłosie.

3. Spółgłoski miękkie i zmiękczone [p'], [b'], [v'] [s'], [z'], [c'], [l'], [n], np. *kum'is'ia, fuz'ia*.

4. Fonetyka udźwięczniająca: *abyj m'ol* ‘abych miał’.

5. Przymiotnik nom. masc. na *-yj*; comparativus z rum. *mai*, np. *ona je maj młoda* (młodsza).

6. Czasownik: łącznik uogólniony *ja je, oni je*; tryb przypuszczający: *ja by robił; jak by ja n'e był*.

7. Składnia: *tyn Vołox je dobryj kowal; obciram stul z šmato*; spójnik *že* ‘który’.

8. Liczne zapożyczenia ukraińskie, rumuńskie, niemieckie i węgierskie.

3. MOŁDAWIA

Dzisiejsza Republika Mołdowa obejmuje wschodnią część historycznej Mołdawii, położoną między Prutem a Dniestrem, czyli dawną Besarabię, którą tak wspomina po latach Stanisław Makowiecki: „Ten piękny i daleki już kraj ziem czarnych jak miał węglowy, łanów kukurydzianych bez początku ani końca, stert słomy na horyzoncie jak egipskie piramidy, cumulusów, które eksplodują w szafirowej głębi nad morzem płomiennych kwiatów słonecznikowych” (*Mamałyga, czyli słońce na stole*, Kraków 1976, 13) Ludność polska napływała tu głównie z Podola, na większą skalę w XIX

wieku (spis z 1897 roku wykazał 11 696 osób). Dziś spośród 2 383 Polaków język polski zna ok. 400 osób. Słyszcy się go w kościołach (Kiszyniów, Bielce, Raszków, Kamionka, Rybnica, Styrca, Tyraspol, Bendery), na festiwalu „Polska wiosna w Mołdawii”, kursach, w niektórych szkołach, kilku polskich domach kultury. Polacy mieszkają nawet w tureckiej Gagauzji (Komrat, zespół „Polacy Budziaku”). Polskie nazwiska w Mołdawii z XIX–XX wieku (najczęstsze na *-(ow)ski, -ko, -(cz)-uk, -ko*) opracowała skrupulatnie Palinciuc-Dudek (2011), wskazując na widoczne w ich pisowni pewne osobliwości południowokresowe, m.in. redukcje nieakcentowych *e, o*, dyspalatalizację, fonotaktykę.

VI. UWAGI KOŃCOWE

Poczynając od Porfirogenety, źródła historyczne dokumentują kontakty Lędzan / Lachów / Polaków z Rusinami, przodkami Ukraińców (przesiedlenia, ekspansje osadnicze), czego świadectwem są wzajemne zapożyczenia oraz polsko-ruski grafolekt w XIV–XVI wieku, a po unii lubelskiej osadnictwo polskie na ziemiach ukraińskich Rzeczypospolitej. Śladem sięgającego średniowiecza osadnictwa z Mazowsza jest określenie *Mazurzy* na mieszkańców wsi chłopskich (mimo że większość ich cech gwarowych i dane historyczne wskazuje na Małopolskę). Natomiast język i obyczajowość wsi szlacheckich są bliższe polszczyźnie ogólnej. Jedne i drugie wykazują wpływ ukraiński, który obok zapożyczeń i kalk podtrzymuje archaizmy. Już w średniowieczu rozpoczęła się polonizacja Rusi Czerwonej, zwłaszcza miast (Lwów, Przemyśl, Drohobycz), a pośrednim świadectwem osadnictwa polskiego była sieć parafii rzymskokatolickich (Litak 2006), czyli „polska / laska wiara”.

C. POGRANICZE POŁUDNIOWE

0. UWAGI WSTĘPNE

W przeciwieństwie do pogranicza wschodniego, gdzie tzw. polszczyzna kresowa ukształtowała się stosunkowo późno na obcym (litewsko-białorusko-ukraińskim) podłożu etnicznym, południowe pogranicze polskiego obszaru językowego stanowią gwary wywodzące się z lechickich dialektów plemiennych, których nazwy pojawiają się już w IX–X wieku, wykazując cechy fonetyczne grupy lechickiej (*ě > 'a* oraz *dj > ʒ*). Należą tu zapisane przez Geografa Bawarskiego (ok. 845 roku) etnonimy: *Sleenzane* [Słężjane], *Dadosesani* [*Dědošjane > D'adošjane] / *Diadesici* (1115) [D'adošici], *Lupiglaa* [*Lupi- lub *Głuprje-głovy], *Opolini* [Opoljane], *Golensizi* [Golęšici lub Golężici], a dalej na wschód *Vuislane* [Visljane] i *Λενζανῆ/ἴνοι* (poł. X wieku) [*Lędjane > Lęzane]. Istnieją podstawy do przypuszczeń, że na terytorium niektórych z nich istniały państwa plemienne: Ślęzan wraz z Dziadoszanami na zachodzie oraz Wiślan, może z Lędzanami, na wschodzie. Południową granicę polskiego obszaru językowego w śred-

niowieczu stanowiły Sudety i Karpaty, w głąb których dolinami rzek docierali osadnicy, wchodząc tu w kontakt z posuwającą się od południa ludnością czeską i słowacką.

Doprowadziło to do wzajemnych wpływów i powstawania gwar przejściowych, których geneza, charakter, zasięg terytorialny są przedmiotem dyskusji między badaczami. Chodzi tu o tzw. *gwary laskie* w dorzeczu górnej Odry i w Bramie Morawskiej oraz o *gwary góralskie* w kotlinach karpaccich. W dialektologii czeskiej do *laskich* zalicza się obok morawskiej, ostrawskiej i opawskiej również gwarę cieszyńską (Kellner 1946–1949). Z kolei w dialektologii słowackiej termin *goralské nárečia* ogranicza się do obszaru państwa węgierskiego (w granicach do 1918 roku) i słowackiego (1939–1945) po obu stronach dzisiejszej granicy państwowej na Spiszu i Orawie. Jak zauważa J. Dudášová-Kriššáková (1993), są to z pochodzenia gwary polskie z narastającymi od południa cechami słowackimi, a ich dwujęzyczni w większości użytkownicy uważają się po stronie słowackiej, częściowo też po polskiej, za Słowaków. Natomiast w dialektologii polskiej (Małecki 1938) do gwar góralskich zalicza się podhalańską, spiska, orawską i żywiecko-babiogórską. Jak wiadomo wyraz *Góral* był pierwotnie przewiskiem mieszkańców południowego Śląska i Żywiecczyny (Niezabitowska 1969), a z czasem zostało rozszerzone na mieszkańców Podhala i przyległych Beskidów, w opozycji do Lachów i innych grup etnograficznych Pogórza. W pewnym uproszczeniu wszystkie gwary południowego pogranicza można nazwać „góralsko-beskidzkimi”. Ze względu na sprzyjające izolacji ukształtowanie terenu nie tworzą one spójnej całości. Wykazują różnego rodzaju archaizmy oraz zapożyczenia: czeskie, słowackie, karpatoruskie, węgierskie i rumuńskie, widoczne zwłaszcza w terminologii i onomastyce pasterskiej (Krandžalov 1963; Herniczek-Morozowa 1975–1976).

I. DOLNY I GÓRNY ŚLĄSK

W X wieku Śląsk należał do państwa czeskiego, a do Polski został przyłączony w 990 roku wraz z Niemcżą (*Nemci*) głównym grodem plemiennym Ślęzan, których południowo-wschodnią granicę stanowiła wspomniana w Księdze Henrykowskiej (1270) *preseca* [przesieka], przechodząca na północ od Barda Śląskiego. W epoce plemiennych i wczesnohistorycznej osadnictwo ze strony Śląska nie docierało do górskiej części Sudetów, a Kotlinę Kłodzką zasiedliła ludność czeska (prawdopodobnie *Chorwaci* z księstwa Libickiego) zachowana w okolicach Kudowy do naszych czasów (Siatkowski 1963). Ukształtowany na tym terytorium dialekt południowo-zachodnio-śląski poza onomastyką wyszedł z użycia, trudno więc ustalić przebieg jego południowej granicy. Na wschód od przesieki znajdowało się terytorium Opolan (*Opolini*) po obu stronach Odry, a dalej na południowy wschód w rejonie Głubczyc i Raciborza historycy lokalizują plemię zapisane przez Geografa Bawarskiego jako *Lupiglaa*. Natomiast w dorzeczu górnej Odry nad Opawą, Ostrawicą i Olzą było plemię Gołyszyców. Ziemie te od czasów państwa wielkomorawskiego zawsze były związane z Czechami, tylko w latach 990–1032 należały do Polski, a do diecezji wrocławskiej do 1229 roku. W końcu tego stulecia w 1278 roku powstało tu księstwo opawskie, oddzielone później od czeskiego obszaru językowego klinem ludności niemieckiej (Laskowski 1966,

mapa). Ukształtowane tu, wspomniane wyżej, *gwary laskie* na terenie Czech tworzą trzy obszary gwarowe: morawski, ostrawski i opawski, z których dwa ostatnie sięgają po stronie polskiej po Głubczyce i Racibórz (Dejna 1951–1953). Powszechnie uważa się, że są to gwary czeskie, nie objęły ich jednak podstawowe innowacje fonetyczne tego języka (przegłosy, dyftongizacje, protezy *j-*, *v-*), ujawniają natomiast pewne cechy języka polskiego: (1) wokalizacja sonantów za pomocą [y], np. *kyrk* / *kryk*, *pylly*, *vylyk*; (2) tendencja do palatalizacji z niejednorodną artykulacją grup spółgłoskowych: *sv'*, *sl'*, *sn' nsk'*; (3) brak iloczasu; (4) wzdłużenie zastępcze (*á > o*, *ē > y*, *ō > ó*); (5) akcent na przedostatniej. Wykazują również liczne nawiązania leksykalne do gwar śląskich, stąd najważniejszym określeniem wydaje się termin *gwary przejściowe* niezależnie od ich genezy, struktury i świadomości użytkowników (Stieber 1974, 33–65).

Do naszych czasów zachowały się polskie gwary śląskie położone na terytorium na wschód od wspomnianej wyżej przesieki, a dawne granice plemienne pozostawiły ślad w podziale gwar śląskich na północne (mazurzące nawiązujące do obszaru Małopolski i Wielkopolski) i południowe (niemazurzące, z silnymi wpływami czeskimi w zakresie słownictwa [Zaręba 1969–1998]).

II. CIESZYŃSKIE – JABŁONKOWSKIE – CZADECKIE

Położony na skrzyżowaniu szlaków handlowych Cieszyn należał do okręgu plemiennego Gołęczyców. W Polsce piastowskiej był siedzibą kasztelanii, a później księstwa cieszyńskiego, włączonego do Austrii w połowie XVII wieku, co sprzyjało izolacji językowej wobec sąsiednich części Śląska. Ukształtowana tu po obu stronach Olzy gwara wraz z jabłonkowską oraz bliską im czadecką na Słowacji stoją na pograniczu gwar Małopolski i Śląska, wykazując silne wpływy czeskie i (zachodnio)słowackie. Z tych względów A. Kellner (1946–1949; rec. krytyczna: Urbańczyk 1952, 90–104) łączy je z gwarami laskimi nad Opawą i Ostrawicą, nazywając *východolašská nářečí*.

Cechy fonetyczne: (1) fonologizacja dźwięcznego *h* występującego w licznych zapożyczeniach z czeskiego / słowackiego i niemieckiego oraz w wyrazach ekspresywnych, np. *ha*, *hajdu*, *hav*, *hore*, *hyrbel*; (2) frykatywne [ř] jak na południowym Śląsku i Góralstwie; (3) cieszyński brak mazurzenia; jabłonkowskie siakanie *š*, *ž*, *č*, *ž* >< *š*, *ž*, *č*, *ž* > *š*, *ž*, *č*, *ž*; (4) zachowanie [i] po *š*, *ž*, *č*, *ž* (jak przy archaizmie podhalańskim); (5) twarde *s-*, *z-* przed miękką, typ. *sp'ivać*, *sm'atać*; (6) podwyższenie i rozkład nosowości, też przed szczelinowymi, np. *kympa*, *jěnyk*, *šćyńsci*; (7) wokalizacja sonantów za pomocą [y], np. *dyrdać*, *kyrpce*, *pyrdel*, itp.

Czadca w dolinie Kysuci na zachodniej Słowacji jest polską wyspą językową ukształtowaną dzięki położeniu w granicach państwa węgierskiego. Nawiązuje do gwary żywieckiej i południowośląskiej. Wieś Skalite mazurzy, zachowuje [ři] i zmienia *-χ > -k*, natomiast Oszczadnica nie mazurzy, zachowuje *-χ* i jak w słowackim ma [r] w miejsce [ř], np. *rem'enek*. (Małecki 1938, 69–85).

III. MAŁOPOLSKA POŁUDNIOWA

1. Żywieckie – Orawa

Żywiec – położony w kotlinie beskidzkiej na szlaku handlowym ze Śląska i Małopolski do Czadcy stanowił centrum regionu pasterskiego, później rzemieślniczo-przemysłowego. Gwarę żywiecką łączy z Podhalem i Słowacją: (1) akcent inicjalny; (2) wahanie χ / h / g ; (3) południowomałopolska zmiana $-\chi > -k$, a oddziela (4) brak archaizmu podhalańskiego (z wyj. sekwencji [ři]).

Od strony Żywiecczyny dotarło w XVI–XVII wieku polskie osadnictwo na Orawę, gdzie zetknęło się z ludnością zachodniosłowacką, w wyniku czego ukształtowała się gwara orawska. Od żywieckiej różni się ona brakiem cech śląskich. Na pograniczu słowackim (Sucha Góra, Głodówka) nie ma [ã] pochylonego, protezy przed nagłosowym $o-$, a spółgłoski wargowe przed samogłoskami przednimi tracą miękkość, np. *velki, kopem, samec*, ale *b'aly*. Z kolei w słowackiej gwarze środkowej Orawy i na Liptowie spotykamy pewne cechy gwar polskich (Zaręba 1983, 158–178). W gwarze południowożywieckiej (Zwardoń, Rycerka) następuje rozkład nosowości też przed szczelinowym, np. *gyńś, gońśienta*; poświadczono też na Orawie, np. *krynzel, vonsy* (MAGP, komentarze do map VI, 257, 259).

2. Podhale

Początki osadnictwa i geneza gwary podhalańskiej nie została dotychczas wyjaśniona. Przyjmując hipotezę K. Potkańskiego (1914), że polskie osadnictwo Spisza i Podhala szło dolinami Dunajca i Popradu, należy przyjąć, że wywodzi się ze wczesnośredniowiecznej Sądecczyny. Ze Spisza doliną Dunajca rozpoczęła się w XIV wieku kolonizacja Podhala przy udziale elementu niemieckiego (widocznego w nazewnictwie miejscowym i oronimii tatrzańskiej), a później słowackiego, także w toponimii (ekspansja sufiksu *-owce* por. XVI-wieczne *Szramowice, Kluszkowice* > *Sromowce, Kluszkowce*). Trzeci nurt osadniczy prowadził od XVI wieku na Podhale z północy przez Obidowę z doliny Raby.

Gwarę podhalańską cechuje: (1) akcent inicjalny jak w przyległej części Spisza i na Orawie; (2) rozkład samogłosek nosowych przed zwartymi, jak w języku literackim i w innych gwarach góralskich; (3) osłabienie i zanik lub wzmocnienie $-\chi > -k$. W wyniku tej tendencji na Spiszu $-\chi$ zmienia się w $-f$; (4) archaizm podhalański, czyli staropolska wymowa [i] po spółgłoskach funkcjonalnie miękkich, z których szereg dźwiękowy uległ wcześniej mazurzeniu, stąd góralskie *czysta szyba* [cista siba]; w najszerszym zakresie (od Spisza i Gorców po Śląsk) zachowuje się [i] po odziedziczonym z epoki staropolskiej frykatywnym [ř], wymowa *grzyby* jak [gřiby]; (5) zmiana *il > el*; (6) resztki aorystu (archaizm góralsko-śląski); (8) imiesłów przysłówkowy na $-\ę/qcy$ (śladowo w Gorcach); (9) 1. os. pl. *-me* na pograniczu słowacko-ruskim od południowego Śląska po Rymanów (bez Spisza).

3. Spisz – Pieniny – Gorce

Gwary spiskie obejmują zwarte tereny po obu stronach granicy państwowej oraz wyspy na Słowacji, poczynając od Popradu na wschodzie (Muszyna, Piwniczna) po Białkę Tatrzańską na zachodzie. Na południu sięgają po linię Namiestovo – Mniszek – Lubownia – Kieżmark – Lendak – Ždžar – Jaworzyna – Jurgów. Jak wynika z ustaleń F. Sowy (1990), gwara spiska, poza jej najważniejszą cechą fonetyczną (1) $-\chi > -f$, jest najbliższa podhalańskiej poprzez: (2) archaizm podhalański w części zachodniej, a po [r] na całym obszarze, typ *gřiby*; (3) akcent inicjalny w części zachodniej; (4) tendencję do osłabienia χ . Obok nich spotykamy pewne cechy dające się objaśnić wpływem słowackim: (4) realizacja dawnych miękkich *ś, ź, ć, ż* jako [š], [ž], [č], [ž], np. *učekač, žšok*; (5) okazjonalna dyspalatalizacja, typ *słotki cukerek*; (6) rozkład nosowości obligatoryjnie przed zwartymi, fakultatywnie przed szczelinowymi, np. *únzać, cynsto, pa(i)nsk'i* (Sowa 1990). Mniej liczne są nawiązania fonetyczne do sądeckiej gwary lachowskiej (m. in. *il > 'ul*) widoczne w regionie Piwnicznej, gdzie sięga obejmująca południowy skraj Gorców zmiana $-\chi > -f$ (Małecki 1938, mapa). Z resztą Góral-szczyzny Muszynę i Tylicz łączy wołosko-ruskie słownictwo pasterskie oraz wpływy słowackie.

4. Muszyna – Tylicz

Zanalizowana przez E. Pawłowskiego (2002) gwara obu miasteczek nawiązuje częściowo do gwar spisko-podhalańskich (słownictwo), a z drugiej strony do okolic Rymanowa (Chomiński 1915). Wykazuje też liczne wpływy słowackie, częściowo łemkowskie, brak natomiast bliższych związków z lachowską gwarą podegrodzką. Oto jej najważniejsze osobliwości.

Fonetyka

(1) brak samogłosek pochyłonych: $\grave{a} > a$, $\acute{o} > u$, $\acute{e} > y / i$; (2) rozkład nosowości przed zwartymi (jak w góralskim) i przed szczelinowymi (jak koło Rymanowa) oraz wahania typu *jeńzyk / jiyzyk, pieńść / pjeiść* jako rezultat tendencji do zaniku rezonansu nosowego; (3) brak mazurzenia jak w gwarach na wschód od Wisłoka, okazjonalnie na Spiszu słowackim (St. Lubownia); (4) zachowanie wygłosowego $-\chi$.

Morfologia

(1) zaimki nieokreślone z formantem *da-*: *da-kto, da-który, da-co, da-gdzie, da-kiedy* na wzór słowacki, poza śladami na Orawie (*da-co*), występują koło Beska i Rymanowa; (2) reduplikacja zaimka wskazującego typu *to-ten* jak na Podhalu i okolicach Rymanowa (*tuo-to*), por. czeskie i słowackim: *ten-to, ta-to, to-to*; (3) skrócone formy zaimka osobowego: *dońgo, uńgo, pońgo* < *do-niego, u-niego, po-niego* jak w słowackim: *doň-ho, zeň-ho* itp.; (4) końcówka 1. os. pl. czasownika *-me* typu *pude-me, chodze-me*, jak na Podhalu i Orawie, koło Rymanowa, oraz w słowackim i w łemkowskim.

Archaizmy gwary mieszkańców Muszyny i Tylicza mogą być pozostałością przedlachowskiej warstwy osadniczej Kotliny Sądeckiej, kiedy przed rozpoczęciem koloni-

zacji wołosko-ruskiej w XV wieku polska ludność pozostawała w bliskich kontaktach ze Słowacją. Innym świadectwem kontaktów polsko-słowackich w dolinie Popradu są formy *Hrad* (zamek w Rytrze), *budesz*, *protoż-em* w tzw. testamencie Wydźgi, zapisanym w *Liber beneficiorum* Jana Długosza.

5. Sądeckizna

Środek Kotliny Sądeckiej zajmuje gwara podegrodzka pasa lachowskiego, ciągnącego się od Oświęcimia i Pszczyzny przez Wadowice, Myślenice, północne stoki Gorców aż do Nowego Sącza. Językowo-kulturową granicę między Lachami a Góralami wyznaczył E. Pawłowski (1955) wraz z L. Wajdą (1976), konfrontując ją z wynikami badań etnografów (Reinfuss 1945). Na Sądeckiźnie oddziela ona tzw. Czarnych Górali z okolic Piwnicznej nad Popradem, biegnie grzbietem pasma Radziejowej ku północy, rozdzielając wsie góralskie Obidza i Brzyna na zachodzie od lachowskich: Ryto, Gaboń i Skrudzina na wschodzie. Właściwe centrum regionu lachowskiego stanowią Podegrodzie, Stary Sącz, na północy Limanowa, a na wschodzie Nowy Sącz.

Do lachowskich cech gwary podegrodzkiej E. Pawłowski (1955) zalicza: (1) okazjonalną zmianę wygłosowego $-\chi > -k$; (2) zachowanie samogłosek nosowych; (3) $\acute{e} > y / i$; (4) *il, ul* > *'uɥ*; (5) w czasowniku końcówkę 1. os. pl. *-ma*; (6) wyrównania tematu typu *b'er-q* → *b'erq-my*; (7) bezokolicznik na *-uvać* w miejsce *-ować, -ywać*. (8) Sama gwara podegrodzka różni się od pozostałych lachowskich (a przede wszystkim góralskich o stosunkowo prostym wokalizmie) bardzo zróżnicowanym systemem samogłosek, zwłaszcza pochyłonych, oraz (9) wspólną z regionem bocheńsko-tarnowskim tendencją do uprzednienia samogłosek tylnych (typ *krewa ma regi*). Zachowuje przy tym nieznanne na sąsiednich terenach archaizmy takie jak: (10) utrzymanie zębowego *n* przed *k, g*; (11) niezgłoskotwórcze [ɥ] w grupie *śv'* (koło Nowego Sącza). Zwraca natomiast uwagę prawie zupełny brak nawiązań do języka słowackiego i gwary łemkowskiej, a wpływy góralskie widoczne są jedynie w kulturze materialnej i związanym z nią słownictwem.

Toponimia regionu lachowskiego różni się od góralskiej obecnością patronimicznych nazw miejscowych na *-ice*. Najstarsze z nich pojawiają się w nadaniach św. Kingi, a tracą w języku polskim żywotność w XV wieku. Prowadzi to do przypuszczenia, że lachowsko-sądecka grupa etnograficzna ukształtowała się w wyniku działalności osadniczej patronki ziemi sądeckiej.

6. Podkarpacie

U progu okresu historycznego całe Podkarpacie było zamieszkiwane przez zachodniosłowiańskich *Lędzan / Lachów*, których terytorium plemienne na wschodzie sięgało górnego Bugu, Styru i Dniestru. W 981 roku książę Włodzimierz Wielki przyłączył część ich ziem z Przemyślem do Rusi Kijowskiej, po której rozpadzie ziemia przemyska i sanocka weszły w skład księstwa Halickiego. Według ustaleń A. Fastnacha

(1962) i innych badaczy, granica Rusi z Polską przebiegała od Przełęczy Dukielskiej wzdłuż rzeki Jasiołki. Na zachód od Krosna i Odrzykonia biegła wzdłuż Wisłoka do jego ujścia do Sanu koło Leżajska. Po przyłączeniu przez Kazimierza Wielkiego w 1340 roku Rusi Halickiej do Polski ziemie te weszły w skład województwa ruskiego, później lwowskiego.

Polskie gwary Podkarpacia nie wykazują wyraźnych innowacji (nie licząc zmiany *aj > ej*: Nisko – Sanok – Nowy Sącz). Rozdzielają je natomiast pewne izoglosy (Jasło – Leżajsk: mazurzenie; Łańcut – Brzozów: pochylenia, labializacja; gen. fem. na *-e*, superlativus *na-*; formy typu *chłopy kosili*); od wschodu pojawiają się cechy ruskie (formant *-ko*, liczebniki typu *dwie jaj*, formy *chłopy kosili*). Najdokładniej zostały zbadane okolice Rymanowa przez O. Chomińskiego (1915), który opisał polską gwarę wsi między Krosnem, Duklą a Sanokiem, m.in. Iwonicz, Lubatowa, Haczów, Posada Jaślińska, Długie, Pisarowce, Bukowsko, Niebieszczany i Poraż na wschodzie. Uwzględnił też wsie mieszane polsko-ruskie: Królik Polski, Besko, Nowosielce, Tarnawę Górna.

Fonetyka

1. Zmiana *aj > ej*: *fajka* [fɛjka], *daj* [dej].
2. Samogłoski pochylone: *zagon* [zãgũn], *kaleka* [kalika], *chleb* [χl'yp].
3. Tendencja do dyftongizacji *o > uo*, *e > ie* pod akcentem, np. *kogut* [k^uogut], *niebo* [n^{ie}bò] i redukcji sylabie nieakcentowanej, np. *koniecznie* [kuńečn^{ie}], *łopatka* [uò/ùpatka]; jak w polszczyźnie przemysko-lwowskiej i w języku ukraińskim.
4. Tendencja do wymowy *o* [ö] typ *dobra krowa* [d^uõbra kr^uõva], jak w okolicach Tarnowa oraz Jasła: *klocek soli* [klecek seli] i Biecza: *Zośka, torba w bruździe* [Zeška, terba v bryźże].
5. Ślady mazurzenia koło Żmigrodu i dalej na zachód.
6. Frykatywne wymowy *rz* [r^z], np. *jarzmo* [jarżmo], *źniwo* [rżnivo], *wierzba* [výrżba], jak w polszczyźnie lwowskiej.
7. Miękką wymowę *l* [l^ʲ]: *las* [l^ʲas], *kula* [kul^ʲa], *len* [l^ʲyn].
8. Proteza *j-* / *v-* / *h-* / *χ-* lub jej brak w nagłosie wokalicznym, np. *akacja* [v-akac], *onegdą* [v-onegdą], *jaskry* [askry], *już* [uś], *Adam* [H-adom]. Przyimek *w* [h / χ] np. *w Besku* [h_Bošku], *w piecu* [χ_pecu] jak w sąsiednich gwarach ukraińskich.
9. Ślady wymowy dźwięcznego [h], np. *hruby* (Niebieszczany).
10. Epenteza palatalności: *lezie* [lejże], *wozić* [vojzić], *jastrząb* [jajščomp].

Morfologia

1. Imiona na *-o* i *-u* (z vocatiwu) *Frań-ó*, *Michał^ʲ-ó*, *Grześ-u*.
2. *Collectiva* (typu *bracia*): *advokać-a*, *rekruc-a*, *kamrać-a* (Bażanówka).
3. *Feminina* ruskie na *-iça*, np. *Zaważ-iça*, *Farbańč-yça* i *-ańa*, np. *Kručk-ańa*, *Niemc-ańa*, *Krafc-ańa*.
4. Zaimek wskazujący podwojony: *o^o-tyn*, *o^o-ta*, *o^o-t*; nieokreślony *da-χto*, *da-co da-gdzie*, jak w lemkowski, słowackim oraz w Muszynie i Tyliczu.
5. Liczebniki *dvoχ*, *tšoχ*, *šeścoχ*; resztki dualu *dve okna*.
6. Przykłady użycia 1. pl. *-me*, np. *vi-me*, *kośi-me* (jak w lemkowski i słowackim).
7. Czas przeszły złożony: *-ż-em* / *-j-em*, np. *dopyro-ż-em zrobił*, *jak-ż-em sol obok był-j-em*, *zjad-j-em*.
8. Tendencja do zaniku ruchomych końcówek: *ja jest* (obok *ja jezdem*) / *był*; *my našł i*; *my zjedli*.

Jak z powyższego widać, gwary okolic Rymanowa posiadają pewne osobliwości odróżniające je od sąsiednich małopolskich (mazurzących wokół Jasła, Strzyżowa) oraz niemazurzących (Rzeszowa, Brzozowa, Jarosławia). Posiadają też pewne cechy polszczyzny lwowskiej, np. redukcje *o*, *e* w sylabach nieakcentowanych (tzw. bałak) obecne np. w gwarze miejskiej Sanoka i Przemyśla. Z drugiej strony nawiązują do okolic Tarnowa – Pilzna (typ *krewa ma regi*) oraz mowy mieszkańców Muszyny i Tylicza (brak mazurzenia, samogłoski pochylone, rozkład nosówek, *da-*, reduplikacja zaimka wskazującego, 1. pl. czasownika *-me*), zbieżności słownikowe oraz wpływy łemkowskie i słowackie (Bednarczuk 2009).

IV. NAWIĄZANIA WSCHODNIOSŁOWACKIE

Dzięki badaniom Z. Stiebera (1974) wiadomo, że dialekt wschodniosłowacki wykazuje liczne nawiązania gramatyczne i leksykalne z językiem polskim. Najstarsze z nich sięgają epoki wczesnohistorycznej:

1. Zbliżona do polskiej wokalizacja sonantów: *r' > ar*, *r' > er / ar*; *l' > lu*, *l' > il*, *el*, np. *kark*, *verχ*, *verba / virba*, *slup*, *vilk / velk* wobec środkowo- i zachodniosłowackich *křk*, *vřχ*, *vřba*, *střp*, *vřk*).

2. Zmiana *t'*, *d' > c*, *z*, np. *cma*, *ciχo*, *na svece – na svet'e*, *id' ete*; *iχete*, *suza – tma*, *tixo*, *na svet'e*, *id' ete*, *sud'a*.

3. Nieznane gdzie indziej wzdłużenie zastępcze, np. *vul / vola*, *nuž / noža*, *usmi < osmi*.

4. Zanik iloczasu.

5. Akcent na przedostatniej sylabie.

Słownictwo dialektu wschodniosłowackiego różni się od dwu pozostałych (środkowego i zachodniego), wykazując nawiązania do arealu polskiego. Są to głównie nazwy pojęć z zakresu przyrody, gospodarki, hodowli i związanych z nią nazw cech i czynności, np.: wschodniosłowacki i polski *χmara*, *χmura* – środkowo- i zachodniosłowacki *oblak*, *mračno*; *padá – prši*; *sosna – borovica*; *l'es – hora*; *parobek – mládeňec*; *zecko – djet'a*; *pal'ec – prst*; *kura – sliepka*; *paχnuc – voňat'*; *trimac – držat'*; *kuric – fajčit'*; *sivi – šediví*; *χrobačni – červaví*; *blišćáci – ligotaví*, itd. Niektóre z nich po stronie polskiej ograniczają się do gwar góralskich, np. *šumní – pekní*; *vyžní / nižní – horní / dolní*; *kameňec – l'adovec*; *nazad – naspät* itp. Szczególnie podobne są określenia głosów i zawołania na zwierzęta: na konia *vijo – b/hijo*, w prawo *he/ojta – hot*, w lewo *višta – č/tihi*; głos krowy *ričec – ruč/kat'*, *bučat'*; głos owcy *mečec – bečet'*; kaczkę *taš-taš – kač(i)-kač(i)*, *li-li*; kury *t'u-t'u – ci na*, *cip*, *pi-pi*, itp. (por. ASJ, IV).

W opinii Z. Stiebera (1974) dialekt wschodniosłowacki ukształtował się przy udziale języka polskiego. Wpływ ten jest najsilniejszy w regionie Szarysza (w większym stopniu niż na Spiszu i Orawie), zwłaszcza na północ od Bardiowa w pobliżu Przełęczy Tylickiej, co wskazuje na przybyszów z Sądecczyzny. Zestawione wyżej innowacje fonetyczne, zapewne też zbieżności leksykalne, pochodzą z epoki przedpiśmiennej, kiedy kształtowały się dopiero etnolekty zachodniosłowiańskie, lepiej więc mówić nie o wpływie polskim, tylko o komponencie lechickim w dialekcie wschodniosłowackim.

Geografia i semantyka wspólnego słownictwa (ukształtowanie terenu, klimat, przyroda, hodowla i związane z nimi nazwy cech i czynności) wskazują na południową Małopolskę, w której gwarach spotykamy zastanawiające nawiązania słowackie (Kucała 1992).

V. UWAGI KOŃCOWE

Jak z powyższego przeglądu widać, polskie gwary pogranicza południowego są silnie zróżnicowane, zachowując z jednej strony liczne archaizmy, a z drugiej wpływy czeskie, słowackie i rusińsko-wołoskie. Niektóre z nich można uznać za przejściowe lub przemodelowane (raczej niż mieszane). Przedstawione tu fakty językowe i oparte na nich hipotezy etnolingwistyczne pozwalają zrekonstruować z pewnym prawdopodobieństwem kolejne fale językowo-osadnicze południowej peryferii Małopolski i Śląska.

1. Pralechicka, która w epoce przedhistorycznej przekroczyła Karpaty i dotarła do Bramy Morawskiej, wytwarzając pewne cechy dialektu wschodniosłowackiego i gwary laskie.

2. Peryferyjna polska z okresu epoki wczesnopiastowskiej, której pozostałością mogą być gwary południowego pogranicza oderwane od polskiego areału językowego w okresie przed powstaniem mazurzenia – południowy Śląsk, mowa mieszkańców Muszyny i Tylicza oraz okolic Rymanowa.

3. (Pra)górska, która odłączyła się od reszty gwar małopolskich w XIV–XV wieku po przeprowadzeniu mazurzenia i zmianie $-χ > -k$. Dolinami Dunajca i Popradu dotarła na Spisz, gdzie zetknęła się z ludnością słowacką (i niemieckimi kolonistami) jeszcze przed kolonizacją wołoską. Następnie dotarła na Podhale, gdzie zachowały się do dziś pewne archaizmy, podobnie jak w pozostałych gwarach górskich i południowego Śląska.

4. Lachowska, pasa pogórskiego między Oświęcimiem a Nowym Sączem z okresu kolonizacji po najazdach tatarskich, zachowując pewne archaizmy fonetyczne i leksykalne, a wywodzące się z Małopolski nizinnej, zapewne regionu krakowsko-sandomierskiego.

Literatura

ASJ, *Atlas slovenského jazyka*, IV, Bratislava 1984.

AVAK, *Akty izdavzjemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komisseju dlja razbora chrevnid aktov*, I–XXXV, Vilna 1865–1915.

Baronas D. (2000), *Trys vilniaus kankiniai. Gyvenimas ir istorija (Istorinė studija ir šaltiniai)*, Vilnius.

Bednarczuk L. (1974), *Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny*, „Język Polski” LIV, Kraków, s. 326–332.

Bednarczuk L. (2007), *Związki i paralele fonetyczne języków słowiański*, Warszawa.

Bednarczuk L. (2009), *Pogranicze językowe polsko-ruskie na ziemi sanockiej*, [w:] *Podkarpacie. Język – literatura – kultura*, Sanok, s. 17–42.

Bednarczuk L. (2010), *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.

- Bednarczuk L. (2013), *Z południowej peryferii polszczyzny*, [w:] *Mundus verbi (in honorem Zofia Cygal-Krupa)*, Tarnów, s. 50–61.
- Bednarczuk L. (2014), *Spadčyna Vjalikaha Kanjstva Litoŭškaha u belaruskaj move*, New York – Kraków – Lublin.
- Bednarczuk L. (2018), *Z południowo-wschodniej peryferii polszczyzny*, [w:] *Języki ruskie w rozwoju historycznym i w kontaktach z polszczyzną*, Białystok, s. 9–52.
- Boleski A. (1956), *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, Łódź.
- Brajerski T. (1961), *O języku «Pieśni» Konstancji Benisławskiej*, Lublin.
- Brensztejn M. (1924), *Teatr szkolny w Krożach na Żmudzi*, „Ateneum Wileńskie” III/ 9, s. 46–70.
- Brückner A. (1915), *Wpływy języków obcych na język polski*, [w:] *Język polski i jego historia*, cz. I, Kraków, s. 100–153.
- Brückner A. (1974), *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa.
- Brzezina M. (1992), *Stylizacja huculska*, Kraków.
- Brzezina M. (1997), *Stylizacja rosyjska*, Warszawa.
- Brzezina [-Strycharska] M. (2005), *Kozak ukraiński. Studium językowe*, Kraków.
- Brzezina [-Strycharska] M. (2009), *Socjostylistyka a dzieje literatury polskiej*, Kraków.
- Brzezinowa M. (1974), *Język Franciszka Zabłockiego – Fonetyka*, Kraków.
- Būga K. (1958–1962), *Rinkiniai raštai*, I 1958, II 1959, III 1961, Rodyklės 1962, Vilnius.
- Bujak J. (2016), *Polszczyzna Bukowińczyków*, [w:] *W kręgu dawnej polszczyzny*, Kraków, s. 11–26.
- Cechosz I. (1999a), *Uwagi o gwarze wsi Lublany koło Sambora*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” IX, Warszawa, s. 87–90.
- Cechosz I. (1999b), *O języku polskim w dzisiejszym Kijowie*, „Język Polski Dawnych Krasów Wschodnich” II, s. 115–137.
- Cechosz I. (2001), *Polska gwara Oleszkowiec na Podolu. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków.
- Cechosz-Felczyk I. (2004), *Słownictwo gwary Oleszkowiec i Hreczan (Greczan) na Podolu*, Kraków.
- Chomiński O. (1915), *Dialekty polskie okolic Rymanowa*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie” VII / 1, s. 75–182.
- Chomiński O. (2010), *Obszar językowy litewski w państwie polskim, 1928–1933*, „Acta Baltico-Slavica” XXXIV, Warszawa, s. 197–261 (oprac. L. Bednarczuk).
- Citko L. (2006), *„Kronika Bychowca” na tle historii i geografii języka białoruskiego*, Białystok.
- Costin M. (1684 / 1988), *Latopis ziemi mołdawskiej i inne utwory historyczne*, (oprac. I. Czarnańska), Poznań.
- Cyran W. (1977), *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Łódź.
- Czarkowski L. *vide* Nowowiejski B. (2009).
- Czesak A. (2015), *Współczesne teksty śląskie w tle procesów językotwórczych i standaryzacyjnych współczesnej Słowiańszczyzny*, Kraków.
- Doboveanu E., Gogolewski S. (1966), *Przegląd gwar polskich na terenie Rumunii*, „Język Polski” XLVI, Kraków, s. 112–131, 214–217.
- Doboveanu E. (1971), *Polska gwara górali bukowińskich w Rumunii*, Wrocław.
- Dejna K. (1951–1953), *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*, I–II, Łódź.

- Dejna K. (1956), *Gwara Milna*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” IV, Łódź, s. 5–41.
- Dejna K. (1973), *Dialekty polskie*, Warszawa.
- Dobrovolskij V.N. (1914), *Smolenskij oblastnoj slovar’*, Smolensk.
- Doroszewski W. (1949), *Język Teodora Tomasza Jeża*, Warszawa.
- Dowojna-Sylwestrowicz M. (1888/2006), *Teksty szlachty żmujdzkiej*, „Wisła” II: 154–165, 312–324 (reprint: „Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich” III, Warszawa, s. 57–72).
- Dudášová-Kriššáková J. (1993), *Goralskie narečia*, Bratislava.
- Dzięgiel E. (1995), *Uwagi o resztkach języka polskiego w Żwańcu nad Dniestrem*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” VIII, Warszawa, s. 89–95.
- Dzięgiel E. (2001), *Polska gwara wsi Zielonej na Podolu na tle innych gwar południowokresowych. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków.
- Dzięgiel E. (2003), *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa.
- Falk K.O. (1979), *Z przeszłości i teraźniejszości wód wigierskich*, [w:] *Jeziro Wigry kolebka hydrobiologii polskiej*, Warszawa, s. 26–91.
- Fastnacht A. (1962), *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Wrocław.
- Fedorowski M. (1897–1981), *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*, I–VIII, Kraków–Warszawa.
- Feleszko K. (1991), *Język polski na Bukowinie do r. 1945*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” VI, Warszawa, s. 7–27.
- Feleszko K. (2003), *Bukowina moja miłość. Język polski na Bukowinie Karpackiej do 1945 roku. Słownik*, Warszawa.
- Gloger Z. (1893), *Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim*, „Prace Filologiczne” IV, Warszawa, s. 795–904.
- Gogolewski S. (1972), *Polska gwara trójjęzycznej wsi Kaczyka w Rumunii*, Wrocław.
- Gołąbek A. (1987), *Wpływy litewskie w polskich gwarach sejneńskich*, „Acta Baltico-Slavica” XVIII, Warszawa, s. 181–191.
- Grek-Pabisowa I. (2002), *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I. (1999), *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach północno-wschodnich*, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., Biesiadowska-Magdziarz B. (2008), *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym*, I–II, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I. (2009), *Słownictwo kresowe w powieści Floriana Czarnyszewicza «Nadberezyńcy»*, „Acta Baltico-Slavica” XXXIII, Warszawa, s. 205–228.
- Greń Z., Krasowska H. (2008), *Słownik Górali Polskich na Bukowinie*, Warszawa.
- Gruszczyński W. (2000), *Wokabularze ryskie na tle XVI- i XVII-wiecznej leksykografii polskiej*, Warszawa.
- Handke K. (1989), *O właściwościach prywatnego języka Elizy Orzeszkowej*, [w:] *Studia o twórczości Elizy Orzeszkowej*, Katowice, s. 140–150.
- Harhala W. (1934), *Gwara polska okolic Komarna*, „Lud Słowiański” II A: 55–91, 156–177. (reprint: „Studia nad Polszczyzną Kresową” IX, Warszawa, s. 155–191).
- Herniczek-Morozowa W. (1975–1976), *Terminologia polskiego pasterstwa górskiego*, I–III, Wrocław.

- Hrabec S. (1949), *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*, Toruń.
- Hrabec S. (1955), *O polskiej gwarze wsi Duliby w byłym powiecie buczackim*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” III, Łódź, s. 31–76.
- Hrinčenko B. (1907–1908), *Słovar' ukraińskoj movy*, I–IV, Kyiv.
- Jagłowska T. (ok. 1936 / 2004), «Kląkry i klawery», [w:] *Gwary Mazowska, Podlasia i Suwalszczyzny. Filipów pow. Suwałki*, (red.) Falińska B., Białystok, s. 43–303.
- Janeczek A. (1978), *Polska ekspansja w ziemi lwowskiej w XIV–XVI w.*, „Przegląd Historyczny” LXI, s. 597–620.
- Janów J. (2001), *Słownik huculski* (oprac. J. Rieger), Kraków.
- Javorskaja J. (1990), *Ostatki polskiego języka na Žitomirščine*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” V, Warszawa, s. 143–150.
- Kałuski M. (2015), *Polskie dzieje Kijowa*, Toruń–Melbourne.
- Kamińska H. (1986), *Regionalizmy kresowe w nazwach osobowych dawnych Przemyslan*, „Rocznik Przemyski” XIV–XXV, s. 93–114.
- Karaś H. (1995), *Cechy fonetyczne i fleksyjne potocznej polszczyzny mówionej na Łotwie*, „Poradnik Językowy” 3, Warszawa, s. 35–55.
- Karaś H. (1999), *O gwarze Kamionki koło Solecznik*, „Język Polski Dawnych Krasów Wschodnich” II, Warszawa, s. 77–93.
- Karaś H. (2002), *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa – Puńsk.
- Karaś H. (2004), *O polszczyźnie wokół Jeziorosów na Litwie*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” XI, Warszawa, s. 35–72.
- Karłowicz J. (ok.1890 / 1984), *Podręcznik czystej polszczyzny na Litwinów i Petersburszczan*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” III, Warszawa, s. 33–81 (do druku przygotowała E. Smułkowa).
- Karłowicz J. (1900–1911), *Słownik gwar polskich*, I–VI, Kraków.
- Karpluk M. (2001–2002), *Wraży polskie i niemieckie w ukraińskiej gwarze okolic Brodów*, „Roczniki Humanistyczne” TN KUL, XLIX–L, s. 167–177.
- Karpluk M. (2010), *Staropolskie studia językoznawcze*, Kraków.
- Karskij J. (1955–1956), *Belorusy. Jazyk beloruskiego naroda*, I–III, Moskwa.
- Kasner M. (1992), *Język polski w ustach Litwinki z Puńska*, „Język Polski” LXXII, Kraków, s. 178–186.
- Kellner A. (1946–1949), *Východolašská nářečí*, I–II, Brno (rec. Urbańczyk S., 1952, [w:] „Rocznik Słowistyczny” XVII, s. 90–104).
- Kiersnowski R. (1959), *O tzw. „ruskich” monetach Bolesława Chrobrego*, [w:] *Studia historyczne dedykowane Henrykowi Łowmiańskiemu*, Warszawa, s. 91–103.
- Klimek J. (2009), *Prolegomena do poloników kijowskich z XVII wieku*, [w:] *Język polski. Współczesność i historia*, VII, Lublin, s. 189–203.
- Klimek J. (2011), *Polonika kijowskie – nierozpoznana odmiana polszczyzny XVII stulecia? Rekonesans*, [w:] *Badania historyczno-językowe*, Kraków, s. 91–101.
- Kolberg O. (1962–1979), *Dzieła wszystkie* (wykorzystano tomy: *Pokucie, Chełmskie, Przemyskie, Wołyń, Podole, Ruś Karpacka, Ruś Czerwona*), Poznań.
- Kolbuszewski J. (1995), *Kresy*, Wrocław.

- Kolbuszewski S. (1977), *Jana Karigera słownik polsko-lotewski na tle leksykografii b. Inflant Polskich*, Poznań.
- Kolis N. (1991), *Wybrane zagadnienia z fleksji polszczyzny Litwinów puńskich*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” VI, Warszawa, s. 107–129.
- Konczevska K. (2012), *Eliza Orzeszkowa a Grodzieńszczyzna*, [w:] *Sekrety Orzeszkowej*, Warszawa, s. 172–181.
- Konczevska K. (2018), *Język polski na Grodzieńszczyźnie* (w przygotowaniu).
- Koniusz E. (1992), *Studia nad językiem Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Kielce.
- Koniusz E. (2001), *Polshczyzna z historycznej Litwy w «Słowniku gwar polskich» Jana Karłowicza*, Kielce.
- Kostecka-Sadowa A. (2005), *Współczesna polshczyzna południowokresowa na przykładzie Mościsk i okolic (uwagi o fonetyce i fleksji)*, „Język Polski” LXXXV, Kraków, s. 230–241.
- Kostecka-Sadowa A. (2008), *Słownictwo gwar polskich w Mościskach i wsiach okolicznych*, [w:] *Słownictwo kresowe. Studia i materiały*, Warszawa, s. 113–160.
- Kostecka-Sadowa A. (2015), *Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniosłowiańskie w gwarach polskich*, Kraków.
- Kość J. (1995), *O kształtowaniu się gwar południowokresowych na terenie ziemi chełmskiej w XIX wieku*, „Studia nad Polshczyzną Kresową” VIII, Warszawa, s. 179–193.
- Kość J. (1999), *Polshczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*, Lublin.
- Kowska D.A. (2004), *Język polskich zapisek sądowych z Kamieńca Podolskiego II połowy XVI w.*, „Studia nad Polshczyzną Kresową” XI, Warszawa, s. 248–278.
- Krandžalov D. (1963), *Valaši na Moravě*, Praha.
- Krasowska H. (2006), *Górale Polscy na Bukowinie Karpackiej*, Warszawa.
- Krasowska H. (2012), *Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie. Studium socjolingwistyczne i leksykalne*, Warszawa.
- Kremer A. (1863 /1999), *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich ułożony w Kamieńcu Podolskim* (reprint: „Język Polski Dawnych Krasów Wschodnich” II, Warszawa, s. 259–340).
- Kucała M. (1992), *Związki leksykalne gwary Więciórki (woj. krakowskie) z literackim językiem słowackim*, [w:] *Studia z dialektologii polskiej i słowiańskiej*, Warszawa, s. 99–104.
- Kudzinowski C. (poł. XX w.), *Słownik dialektu Knyszyna Czesława Kudzinowskiego* (rkps), vide: (Rembiszewska 2006, 125–220).
- Kuraszkiewicz W. (1963), *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa.
- Kuraszkiewicz W. (1983), *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa.
- Kurzowa Z. (1985), *Polshczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa.
- Kurzowa Z. (1993), *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa – Kraków.
- Kwaśnicka-Janowicz A. (2005), *Polshko-ukraińskie związki leksykalne w zakresie obrzędowości weselnej*, Kraków.
- Kwaśniewska-Mżyk K. (1979), *Język Franciszka Karpińskiego*, Warszawa – Wrocław.
- Laskowski R. (1966), *Derywacja rzeczowników w dialektach laskich, I: Abstracta, collectiva, deminutiva, augmentativa*, Wrocław.

- Laskowski R., Rzepka W., Twardzik W. (2001), *Kresowizmy w «Rozmyślaniu przemyskim»: pisownia i wymowa samogłosek średnich /e/, /o/*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” X, Warszawa, s. 189–215.
- Laskowski R., Twardzik W. (2005), *Samogłoski nosowe w «Rozmyślaniu przemyskim»*, „Język Polski” LXXXV, Kraków, s. 170–184, 257–267.
- Lehr [-Splawiński] T. (1914), *O mowie Polaków w Galicji wschodniej*, „Język Polski” II, Kraków, s. 40–51.
- Lewaszkiwicz T. (2005), *Wymowa typu ojciec, więc – dac, łokiec w świetle dwudziestowiecznych rękopisów byłych mieszkańców Nowogródka*, [w:] *Ad perpetuam rei memoriam. Profesorowi Wojciechowi Ryszardowi Rzepce z okazji 65. urodzin*, pod red. J. Migdał, Poznań, s. 237–248.
- Lewaszkiwicz T. (2017), *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań.
- Linta E. (1974), *Wyrazy polskiego pochodzenia w języku rumuńskim*, Wrocław.
- Litak S. (2006), *Atlas Kościoła Łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin.
- Lizisowa M.T. (2000), *Język «Kodeksu Olszewskiego»*, Kraków.
- Łatyszonek O. (2006), *Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*, Białystok.
- Łazarenko O. (2006), *O sytuacji językowej w kilku polskich wsiach na Kijowszczyźnie na początku lat dwudziestych XX wieku*, „Język Polski Dawnych Krasów Wschodnich” III, Warszawa, s. 97–107.
- Łesiów M. (1957), *System fonetyczny gwary hutniańskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” V, Łódź, s. 131–153.
- Łesiów M. (1959), *Uwagi o fleksji i składni gwary hutniańskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” VI, Łódź, s. 95–112.
- Łesiów / Łesiv M. (1997), *Ukraiński hovirki u Polšči*, Varšava.
- Łętowski A. (1915), *Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno.
- Łoś J. (1922), *Początki piśmiennictwa polskiego*, Lwów.
- Łowmiański H. (1932 / 1985), *Geografia polityczna Baltów w dobie plemiennej*, [w:] *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno 1931–1932, I, s. 1–128 (reprint: „Lituano-Slavica Posnaniensia” I, 1985, s. 7–105).
- Łukasik S. (1938), *Pologne et Roumanie*, Paris.
- Makowiecki S. (1672 / 2008), *Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*, oprac. P. Borek, Kraków.
- Malinowski L. (1895), *O języku komedij Franciszka Bohomolca*, „Rozprawy Akademii Umiejętności” XXIV, s. 98–126.
- Małecki M. (1938), *Język polski na południe od Karpat*, Kraków.
- MAGP**, *Mały atlas gwar polskich*, I–XII, oprac. przez Pracownię Dialektologiczną Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie pod kier. K. Nitscha, Wrocław 1957–1970.
- Marcinkiewicz J. (2003), *Polsko-litewskie kontakty językowe na Suwalszczyźnie*, Poznań.
- Martel A. (1938), *La langue polonaise dans les Pays Ruthènes*, Lille.
- Minikowska T. (1980), *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa.
- Morita K. (2005), *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (region trocki) i Białorusi (region iwieniecki)*, Warszawa.

- Moszyński K. (1926), *Nowogródzkie pod względem etnograficznym*, [w:] *Nowogródzkie*, Warszawa, s. 9–15.
- Moszyński L. (1980), *Z zagadnień słowotwórstwa prasłowiańskich nazw plemiennych*, [w:] *Etnogeneza i topogeneza Słowian. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Komisję Sławistyczną przy Oddziale PAN w Poznaniu w dniach 8–9 XII 1978*, red. I. Kwilecka, Poznań, s. 65–74.
- Nestor (ok. 1113), *Povest' vremennyx let* [tzw. Kronika Nestora], (wyd.) D. Lixačev, Moskwa 1999.
- Niezabitowska A. (1969), *Góral w historii i dialektach języka polskiego*, „*Onomastica*” XIV, nr 1–2, s. 162–174.
- Nosovič I. (1870), *Slovar' beloruskago narečija*, Petersburg (reprint: Minsk 1983).
- Nowowiejski B. (1989), *Fonetyka polszczyzny sokólskiej*, [w:] *Studia językowe z Białostoczczyzny*, pod red. I. Maryniakowej i E. Smułkowej, Warszawa, s. 113–140.
- Nowowiejski B., red., (2009), *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*: Osipowicz A., *Słowniczek gwary augustowskiej*, s. 57–130; Czarkowski L., *Słownik gwary ludowej w ziemi drohickej*, s. 142–219, Białystok.
- Ochmański J. (1981), *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań.
- Olma M. (2006), *Listy emigracyjne Józefa Ignacego Kraszewskiego do Władysława Chodźkiewicza. Analiza pragmalingwistyczna*, Kraków.
- Osipowicz A. *vide* Nowowiejski B., red., (2009).
- Ostapczuk O. (1999), *O języku polskim w obwodzie winnickim na Podolu*, „*Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich*” II, Warszawa, s. 139–164.
- Ostrówka M. (1996), *Współczesna sytuacja językowa Polaków na Łotwie (w okolicach Dyneburga)*, „*Acta Baltico-Slavica*” XXIII, Warszawa, s. 101–111.
- Ostrówka M. (1999), *O języku polskim w okolicach Indrycy*, „*Acta Baltico-Slavica*” XXIV, Warszawa, s. 295–305.
- Ostrówka M. (2000), *O języku polskim w okolicy Krasławia*, „*Acta Baltico-Slavica*” XXV, Warszawa, s. 115–121.
- Palinciuc-Dudek E. (2011), *Nazwiska i imiona Polaków z Kiszyniowa i okolicy w XIX–XX wieku*, Kraków.
- Paršuta J. (1973a), *Statističeskoje opisanije morfologii polskoj reči žitelej derevni Darvinieki Madonskogo rajona Łatvijskoj SSR*, [w:] *Polskije govory v SSSR*, I, red. V. Verenič, Minsk, s. 44–65.
- Paršuta J. (1973b), *Glagol v polskoj reči žitelej derevni Darvinieki [...]*, [w:] *Polskije govory v SSSR*, II, red. V. Verenič, Minsk, s. 97–112.
- Paršuta J. (1984), *O dialektnoj leksike polskih govorov na territorii Łatvijskoj SSR*, „*Studia nad Polszczyzną Kresową*” III, Warszawa, s. 133–145.
- Paryl W. (1999), *O zmianach w mowie przesiedleńców ze wsi Świąty Józef na Pokuciu*, „*Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich*” II, Warszawa, s. 413–427.
- Paryl W., Mieszczankowska M. (2004), *Słownik gwary przesiedleńców ze wsi Tuligłowy koło Komarna*, Kraków.
- Parylak P. (1877 / 1999), *Prowincjonalizmy mowy polskiej w Drohobyczu i jego okolicach*, (reprint: „*Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich*” II, Warszawa, s. 341–363).
- Paszkievicz B. (2003), *Pod znakiem „Omegi”*, Warszawa.

- Paszkiewicz H. (1930), *Regesta Lithuaniae*, Warszawa.
- Pawłowski E. (1955), *Gwara podegrodzka wraz z próbą wyznaczenia południowo-zachodniej granicy gwar sądeckich*, Wrocław – Kraków.
- Pawłowski E. (2002), *Osobliwości regionalnego języka Muszyny i Tylicza*, „Studia Linguistica”, Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków, s. 75–115 (oprac. L. Bednarczuk).
- Pelcowa H. (2001), *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin.
- Petrowowa z Rymaszewiczów J. (1902), *Wzorce mowy szlachty drobnej i chłopów w okolicach Nowoaleksandrowska (Jeziorosy) w gub. kowieńskiej*, „Wisła” XVI, s. 672.
- Pigoń S. (1970), *Wiązanka historycznoliteracka. Studia i szkice*, Warszawa.
- Pihan A. (1988), *Język Józefa Ignacego Kraszewskiego a polszczyzna ogólna i kresowa w XIX wieku*, [w:] *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, pod red. J. Brzezińskiego, Zielona Góra, s. 111–127.
- Popławska N. (2006), *Język polskiej inteligencji w Kijowie*, „Język Polski Dawnych Krasów Wschodnich” III, Warszawa, s. 109–127.
- Potkański K. (1914), *Studia osadnicze. Pisma pośmiertne*, Kraków.
- Radyszewski R. (1996), *Poezja polskojęzyczna na Ukrainie w XVII wieku*, Kraków.
- Reczek J., Twardzik W. (1970), *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburskich*, I, Wrocław.
- Reinfuss R. (1945), *Pogranicze krakowsko-góralskie w świetle dawnych i najnowszych badań etnograficznych*, „Lud” XXXVI, s. 222–255.
- Rembiszewska D.K. (2006), *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowkiego*, Łomża.
- Rembiszewska D.K. (2007), *Dynamika rozwoju gwary Knyszyna i okolic na Podlasiu w XX wieku*, Łomża.
- Rieger J. (2001), *Fragmenty ksiąg sądowych Kamieńca Podolskiego z połowy XVI w.*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” X, Warszawa, s. 295–304.
- Rieger J. (2002), *Język polski na Ukrainie w XX wieku*, [w:] *Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku*, red. J. Rieger, I. Cechosz, E. Dzięgiel, I, Warszawa – Kraków 2002, s. 11–52.
- Rieger J. (2011), *Ukraińskie interferencje w słownictwie polszczyzny w Galicji*, [w:] *Ukraińska mova v Halyčyni: historyczny wymir*, Lviv, s. 107–123.
- Rieger J. (2017), *Czego nie wiemy o polszczyźnie kresowej XX i XXI wieku?*, „Slavia Orientalis” LXVI, s. 519–523.
- Rieger J. (2018), *Język polski na Kresach* (w przygotowaniu).
- Rudnicki S. (2000), *Gwara polska wsi Korczunek koło Żytomierza*, Warszawa.
- Rudzite M. (1969), *Latyšskaja dialektologija*, Rīgā.
- Rykiel I. (1963), *O języku Wilczków – mieszczan lwowskich XVII wieku*, „Poradnik Językowy” 1, Warszawa, s. 32–39.
- Safarewicz J. (1956), *Litewskie nazwy miejscowe na -iszki*, „Onomastica” II, s. 15–63.
- Safarewiczowa H. (1971), *Polszczyzna XVIII wieku w podręczniku gramatyki polskiej M. Siemiginowskiego (Kijów 1791)*, Wrocław.
- Sajewicz M. (2013), *Nazwiska patronimiczne z formantem -uk w powiecie hajnowskim na Białostocczyźnie na tle ogólnopolskim*, Lublin.
- Saloni A. (1914), *Zaściankowa szlachta polska w Delejowie*, [w:] „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” Akademii Umiejętności, XIII, s. 3–151.

- Sawaniewska-Mochowa Z. (1991; 1995), *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej*, „*Studia nad Polszczyzną Kresową*” VI, Warszawa, s. 223–254; VIII, Warszawa, s. 265–282.
- Sawaniewska-Mochowa Z. (2002), *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku*, Bydgoszcz.
- Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A. (2007), *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Seiffert-Nauka I. (1992), *Dawny dialekt miejski Lwowa*, cz. I. *Gramatyka*, Wrocław.
- SGP – *vide* Karłowicz J. (1900–1911).
- Siatkowski J. (1963), *Dialekt czeski okolic Kudowy*, I–II, Wrocław.
- Sierociuk J. (1994), *Niektóre problemy słowotwórstwa gwar wschodniopolskich (przyczynek do zagadnienia kresowizmów)*, „*Studia nad Polszczyzną Kresową*” VII, Warszawa, s. 151–158.
- Sławski F. (1952–1982), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I–V, Kraków.
- Sławski F. (1999), *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, „*Język Polski*” LXXIXI, Kraków, s. 332–338.
- Smułkowa E., red. (2009–2011), *Brasławszczyzna – Pamięć i współczesność*, I: *Historia regionu, charakterystyka socjolingwistyczna, świadectwa mieszkańców*, II: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, Warszawa.
- Sowa F. (1990), *System fonologiczny polskich gwar spiskich*, Kraków.
- SSM, *Słownik staroukraińskiej mowy XIV–XV st.*, I–II, Kyiv 1977–1978.
- Stang C. (1935), *Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*, Oslo.
- Stang C. (1939), *Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk*, Oslo.
- Stankiewicz S. (1936), *Pierwiastki białoruskie w polskiej poezji romantycznej*, cz. I, do roku 1830, Wilno.
- Stieber Z. (1949), *Toponomastyka Łemkowszczyzny*, II. *Nazwy terenowe*, Łódź.
- Stieber Z. (1974), *Problem pochodzenia dialektów wschodniosłowackich*, [w:] *tenże, Świat językowy Słowian*, Warszawa, s. 191–203.
- Strykowski M. (1575–1578), *O początkach [...] narodu litewskiego [...]*, wyd. J. Radziszewska, Warszawa 1978.
- Strykowski M. (1582), *Kroniki polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi*, Królewiec 1582; (2. wyd., Warszawa 1846; reprint: 1980).
- Szpiczakowska M. (2001), *Fonetyczne i fleksyjne cechy języka Pana Tadeusza Adama Mickiewicza na tle normy językowej XIX wieku*, Kraków.
- Szwejkowska H. (1934), *O pomieszaniu rodzajów w czasie przeszłym u litewskich Polaków*, „*Język Polski*” XIX, Kraków, s. 183–184.
- Szwejkowska H. (1936), *Dodatkowe uwagi o regionalizmach Mickiewicza*, „*Język Polski*” XXI, Kraków, s. 109–111.
- Tekielski K. (1983), *Osobliwe formy bezokolicznika w polszczyźnie wileńskiej*, „*Prace Językoznawcze*” IV, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Kraków, s. 187–190.
- Truskowski W. (1996), *Wiadomości o Polsce w dziennikach podróży rumuńskiego mnicha z roku 1850*, [w:] *Collectanea Slavica*, red. F. Sławski, Kraków, s. 79–96.
- Trypućko J. (1955–1957), *Język Władysława Syrokomli. Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, I–II, Uppsala.
- Turska H. (1930), *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej*, Wilno.

- Turska H. (1939/1982), *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” I, Warszawa, s. 19–121.
- Tymborowska G. (1999a), *Uwagi o gwarze Czerwone Chatki w Żytomierskim*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” IX, Warszawa, s. 111–129.
- Tymborowska G. (1999b), *Gawędy pana Franciszka z Żytomierza*, „Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich” II, Warszawa, s. 245–257.
- Ułaszyn H. (1947), *Pochodzenie etniczne nazwy Ukrainiec*, Łódź.
- Ułaszyn H. (1985), *Polska gwara szkolna w Humaniu*, „Język Polski” LXV, Kraków, s. 241–257.
- Urbańczyk S. (1963), *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, [w:] *Studia linguistica in honorem T. Lehr-Splawińskiego*, red. T. Milewski, J. Safarewicz, F. Ślawski, Warszawa, s. 437–444.
- Urbańczyk S. (1983), *Polski kresowy dialekt literacki*, „Z Polskich Studiów Sławistycznych. Językoznawstwo” VI, Warszawa, s. 435–443.
- Vasilevskaja M. (1985), *Belorussija v pečati XVI, XVII, XVIII stoletija. Bibliografičeskij ukazatel na inostrannyx jazykach*, I–III, Minsk.
- Verenič V. (1990), *Polskoje-belorusskoje jazykovoje vzaimoidejstvije (na materiale mazurskiego ostrovnogo govora v Poles’je)*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” V, Warszawa, s. 7–141.
- Wajda L. (1976), *Pogranicze gwarowe góralsko-lachowskie*, „Prace Językoznawcze” III. Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Kraków, s. 273–290.
- Waszkis H. (1973), *Język utworów Juliana Ursyna Niemcewicza*, „Rozprawy Komisji Językowej”, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, IX, s. 171–217.
- Węgier J. (1969), *Język Franciszka Bohomolca*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo” IV, s. 233–288.
- Węgorowska K. (2004), *Językowe świadectwa kultury i obyczajowości Kresów północno-wschodnich utrwalone we wspomnieniach ich byłych mieszkańców*, Zielona Góra.
- Wiśniewska H. (1975), *Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII*, Wrocław.
- Witkowski W. (1996 / 1997), *Polonizmy w języku staroukraińskim*, „Annales UMCS”, FF, XIV/XV, s. 133–146.
- Wróblewski P. (1981), *Regionalizmy w języku inteligencji białostockiej*, [w:] *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*, pod red. H. Kurkowskiej, Warszawa, s. 309–320.
- Zajas K. (2008), *Nieobecna kultura. Przypadek Inflant Polskich*, Kraków.
- Zakhutska O. (2015), *Polszczyzna drobnoszlacheckiej wsi Siaberka na Wołyniu. Słownictwo*, Warszawa.
- Zaleski J. (1969–1975), *Język Aleksandra Fredry*, I–II, Kraków.
- Zaręba A. (1969–1998), *Atlas językowy Śląska*, I–IX, Kraków–Warszawa.
- Zaręba A. (1983), *Pisma polonistyczne i sławistyczne*, Kraków.
- Zaręba A. (1988), *Szkice z dialektologii śląskiej*, Katowice.
- Zdancewicz T. (1963), *Gwary powiatu sejneńskiego na tle procesów osadniczych*, [w:] *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, t. 1, pod red. J. Antoniewicza, Białystok, s. 231–266.
- Zdancewicz T. (1966), *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam*, Poznań.
- Zdancewicz T. (1980), *Mazurzące gwary suwalskie. I. Gwarowe cechy polskie (fonetyka, słowotwórstwo)*, Warszawa – Poznań.
- Zdaniukiewicz A.A. (1972), *Gwara Łopatowszczyzny*, Wrocław.

- Zdaniukiewicz A.A. (1982), *Charakterystyka konsonantyzmu gwar wileńskich*, „Język Polski” LXII, Kraków, s. 270–282.
- Zdaniukiewicz A.A. (1983a), *Samogłoski nosowe w gwarach wileńskich*, „Poradnik Językowy” 1, s. 17–24.
- Zdaniukiewicz A.A. (1983b), *System wokaliczny gwar wileńskich a język białoruski*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych. Językoznawstwo” VI, Warszawa, s. 475–483.
- [Zdaniukiewicz A.A.] (1999), *Archiwum fonograficzne Alojzego Adama Zdaniukiewicza*, „Acta Baltico-Slavica” XXIV, Warszawa, s. 337–359 (oprac. L. Bednarczuk).
- Zielińska A. (2002), *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa.
- Ziżyński J. (1927), *Samogłoski nosowe w gwarze wsi Krasna*, „Prace Filologiczne” XII, Warszawa, s. 375–394.
- Ziżyński J. (1932), *Opis fonetyczny języka ukraińskiego*, Kraków.
- Zinkevičius Z. (1992), *A Polish-Yatvingian vocabulary*, „Linguistic and Oriental Studies from Poznań” I, s. 99–133.

Wykaz skrótów

Skróty nazw języków

bałt. – bałtycki
 brus. – białoruski
 bułg. – bułgarski
 czes. – czeski
 dalm. – dalmatyński
 lit. – litewski
 łac. – łaciński
 łot. – łotewski
 niem. – niemiecki
 pol. – polski
 ps. – praszowieński
 ros. – rosyjski
 rum. – rumuński
 rus. – ruski
 scs. – staro-cerkiewno-słowiański
 słow. – słowiański
 słowac. – słowacki
 ukr. – ukraiński
 węg. – węgierski

Inne skróty

acc. – accusativus
 dat. – dativus
 dial. – dialekt(alny)
 f(em). – femininum
 fut. – futurum
 gen. – genetivus
 gw. – gwarowy
 instr. – instrumentalis
 loc. – locativus
 m(asc). – masculinum
 n(eutr). – neutrum
 nom. – nominativus
 os. – osoba
 pl. – pluralis
 praes. – praesens
 rec. – recenzja
 sg. – singularis
 st. – stary

Тетяна Ястремська

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України
Львів
tetyana.yastremska@gmail.com

Семантична опозиція *gori* – *dolі* в говірках південно-західного наріччя української мови

Реферат: Лексеми *gori* та *dolі* виражають значення протилежності, проте здебільшого зберігають тотожність семантичної організації. У статті на прикладі аналізу понад 300 мікроконтекстів функціонування лексем, засвідчених у діалектологічних джерелах (передусім у записах живого мовлення, діалектних словниках та текстах від XIX століття і дотепер), виявлено особливості семантики та граматики лексем, які у текстах виконують функції прислівників та прийменників. Окреслено повноту та точність лексикографічної інтерпретації та змодельовано семантичну структуру лексем у говорах південно-західного наріччя.

Ключові слова: семантика, мікроконтекст, прислівник, прийменник, говори південно-західного наріччя української мови

Abstract: The semantic *gori* – *dolі* opposition in the South-Western dialects of the Ukrainian language. While the lexemes *gori* and *dolі* express opposite meanings, they mostly retain the identity of a semantic entity. The article analyses more than 300 micro-contexts of the function of these lexemes from dialectological sources. The semantics and grammar of lexemes are studied in the light of the functioning and action of the words in “live” contexts where they act as adverbs and prepositions. This article reviews lexicographical interpretation of words. The semantic structure of lexemes in the South-Western dialects of Ukrainian language is modelled.

The analysed units represent the semantics and features typical of the South-Western dialects of the Ukrainian language. The sources of research are dialect dictionaries and texts (from 19th c. until now), regional linguistic atlases, records of the dialectal speech made by the author and other researchers. The dialectal data are provided in comparative tables of the lexemes' semantics.

Keywords: semantics, micro-context, adverb, preposition, South-Western dialects of the Ukrainian language

Аналізована семантична опозиція, що є фрагментом базової просторової опозиції „ВЕРХ – НИЗ”, слугує для опису орієнтації об'єкта у просторі, для просторової кваліфікації частини об'єкта, а також формує систему координат мовної картини світу.

Лексеми *gori* та *dolі*, які активно функціонують у діалектах південно-західного наріччя української мови, викликають зацікавлення передусім щодо особливостей семантики та граматики. Дослідження актуальне з огляду на такі моменти, як: повнота та точність лексикографічної інтерпретації, потребу узгодження дефініцій у словни-

кових статтях, відповідність дефініцій „живим” контекстам слів, а також формування семантичної структури лексем, беручи до уваги їхню „опозиційність”.

Джерелами розвідки слугували передусім діалектні словники й тексти із території поширення говорів південно-західного наріччя від XIX ст. (Яків Головацький, Михайло Мосора, Володимир Шухевич, Володимир Гнатюк, Антін Онищук, Іван Верхратський, Іван Панькевич, Євменій Сабов та ін.) і дотепер.

Аналіз майже 200 мікроконтекстів фіксації лексеми *gori* і понад 100 лексеми *doli*, засвідчених у діалектологічних джерелах, дав змогу виявити діалектні фонетичні особливості, зокрема варіативність голосних (*gɔpʲi* / *gɔpʲi* / *gypʲi* / *gɔpu* / *gɔrɛ* – *dɔlʲi* / *doʲlʲi* / *doʲlʲu* / *doʲlʲu* / *doʲlʲu* / *dɔlo*), що відображають специфіку мовлення носіїв говорів. Спорадично виявлено в бойківських говірках варіант *ori* (Свенціцький 1913, 124). Також зафіксовано акцентуаційну варіативність *gori* – *góri*, *dóli* – *dolí*.

Прислівники *gori*, *doli* є результатом „адвербіалізації форм давального відмінка (напряму)” (Німчук 1978, 389). Проте цікавим є припущення Іларіона Свенціцького про те, що форма *gori* є прикладом „локативу”, який „буває деколи без прийменника” (Свенціцький 1913, 125). Це міркування нашттовує на думку, однак, не про локатив, а про втрату **в** у прислівникові *вgori*: *вдоліні й gori, gori ци в долині*, зважаючи на неусталеність написання прислівників разом і окремо, зокрема в різночасових діалектних текстах.

Як засвідчує більшість діалектних словників, *gori* репрезентує значення ‘угору’, ‘угорі’¹ (Головацький 1982, 486-487: „*нар<ечие>* вверх”, „вверху”, „на высотах”; Мосора, 30: „в горі”; Кміт 1934-1939, 48: „до гори”; Онишкевич 1984, I, 185: „догори”; Пиртей 1986, 73: „вгору; вверх, в горішню частину”; ГГ, 47: *присл.* „догори, вгору”; Горошак 2004, 45: „w górę, do góry”; Піпаш, Галас 2005, 38: *присл.* „уверх, вгору, нагору”; Астаф’єва, Воронич 2014, 376: „*присл.* вище відносно місця перебування [щодо напрямку руху], проти течії ріки”; Rieger 1995, 55: „w górze”, „do gory”; Janów 2001, 72-73: „w górze, ku górze”; Негрич 2008, 52-53: „уверх”; Турчин 2011, 68: „*присл.* угору, вверх, по ходу”; ГПЗН, 149: „угорі”; УГПЗН, 208: „вгору”; Шило 2008, 95: „угору”; Гнатишак 2017, 131: „зверху, верхами”; Желеховський, Недільський 1885, I, 153: „*adv.* на висоті, на вершині”, „до вершини, – *рікою* вгору проти течії”; Гр., I, 311: „*нар<ечие>* вверх”; СУМ, II, 130: „*присл., діал.* угору” [за Іваном Франком та Іриною Вільде]).

Значно „скромніше” лексикографічно представлено слово *doli* (Головацький 1982, 521: „*нар<ечие>* вниз, на низь”; Rieger 1995, 45: „na dole, z dołu”; Пиртей 1986, 88: „вниз, внизу, в долішню частину”, „уздовж”; Кміт 1934-1939, 63: „на долину [у долину]”; Онишкевич 1984, I, 226: „*чим, рідше чого* ‘вниз’”; „без додатка ‘внизу’”; Турчин 2011, 86: „*присл.* вниз, уздовж”; „внизу”; Желеховський, Недільський 1885, I, 195: „*adv.* стрімко вниз; внизу; на землі; – *рікою* вниз за течією”; Гр., I, 417: „*нар<ечие>* внизу, на землѣ, на полу”; СУМ, II, 358: „*присл.* 1) внизу, на землі, на долівці; 2) вниз, додолу, на землю, на долівку”).

¹ У лапках („”) процитовано значення за оригіналом.

Як частиномовні омоніми – прислівник і прийменник – аналізовані слова кваліфікують тільки три із опрацьованих словників (пор.: Николаев, Толстая 2001, 87; Сабадош 2008, 51; Матіїв 2013, 104).

На підставі аналізу мовних ілюстрацій, мікро- та макроконтекстів, які дають змогу окреслити значення слів, виявлено лише по 40% вживання *gori* і *doli* як прислівника, натомість у більшості цитат аналізовані слова функціують як прийменники.

Прислівники *gori* / *doli*

Аналізовані лексеми виражають значення протилежності, проте здебільшого зберігають тотожність семантичної організації.

Прислівники *gori* / *doli* можуть виражати динамічну характеристику – напрямок, траєкторію руху – або статичну – вказівку на верхню або нижню частину предмета.

Динамічний аспект й орієнтацію ‘угору / вниз’ відображають прислівники місця, які репрезентують кілька значень (див.: таблицю 1).

Таблиця 1². Семантика прислівників *gori* / *doli* (динамічний аспект)

ГОРИ	ДОЛИ
1) ‘у напрямку догори; знизу вгору’ <піднімати, дивитися>	1) ‘у напрямку вниз; зверху вниз’ <опускати, знімати, падати, кидати>
<i>Gor'i nógu</i> (бойк.) (Онишкевич 1984, I, 185) <i>Дивий'са гор'і</i> (бойк.) (Онишкевич 1984, I, 185) <i>Бы горóх горі ішоў а шўміл обѣ долѡ(в) пáдаў</i> (зак.) (Верхратский 1899, 148; УЗГТ, 196) <i>До другого кінця ступаття присилений інурок, що іде відси горі, дальше жолобом колісцяти у долину</i> (гуц.) (Шухевич 1899-1908, II, 162)	<i>Меч дол'і</i> (бойк.) (Онишкевич 1984, I, 226) <i>Бувайт такі, ичо самі м'егайем сáни ўгору і спускайемо сам'і собоў дол'і</i> (бойк.) (Онишкевич 1984, II, 201) <i>Та-м упáў дол'у из гордóвом</i> [^{‘велика бочка’}] (зак.) (УЗГТ, 368) <i>Іс по н'ому на нѣбо ... // скрутивим ... мѡтузѡк таї дол'у зл'ізáву [...] таї так им упáў дол'і і застр'áгим до шійі ў зімлѹ</i> (зак.) (УЗГТ, 88) <i>Опустіў р'уку дул'у</i> (зак.-гуц.) (УЗГТ, 167) <i>Pazd'ír'ia padle dol'í a rak pot'otni na dr'uh'í t'erlycy d'ocysta</i> [^{‘випадає’}] (зак.) (УЗГТ, 245) У складі фразеологізму <i>метати доли</i> ‘знімати, скидати (одяг)’: <i>Меч 'реклик</i> [^{‘піджака’}] <i>дул'у та под' ви'чир'ати</i> (зак.) (Сабадош 2008, 71); пор.: <i>дати долов</i> ‘знімати (одяг, старку з молока тощо)’ (лемк.) (Hnát 2003, 46)

² Пропоновані таблиці авторка уклала за діалектними матеріалами. Цитати подано за джерелом, у квадратних дужках – [...] – наведено значення для маловідомих слів, у кутових – <...> – пропущений фрагмент, невідомий із контексту.

2) 'у напрямку до верхів'я дерева' <вилізати>	2) 'у напрямку з верхів'я дерева' <падати, злізати>
<p><i>Як по́дійшо́у ^[вниз] гори́, як го укуси́ла е́дна пчо́ла, а во́н ка́же: ку́сь бо́жа ма́тка, Бо́г тя да́у! (зак.) (Верхратский 1899, 128; УЗГТ, 183)</i></p> <p><i>А́бы на́р'вати чири́шин', т́реба л'істи гу́р'і, на 'дерево (зак.) (Сабадош 2008, 51)</i></p>	<p><i>Як т́ре́тя укуси́ла, то́гды ка́же: ку́сь бо́жа ма́тка, чо́рт тя да́у! і с тым до́льї з дуба упа́у (зак.) (УЗГТ, 183)</i></p> <p><i>Кум не кум / а ш чири́шин'і до́лу! (зак.) (УЗГТ, 362; Сабадош 2008, 71)</i></p>
3) 'у напрямку до вершини гори' <іти, їхати>	3) 'у напрямку із вершини гори' <спускати>
<p><i>Ви́ нї 'ви́г'іли́, ку́да бу́у то́ї ау́тобус, шо ли́ше по́йіха́у го́р'і – до Ве́р'хо́в'ни́ ци́ ле́ш до Йі́'воро́ва? (гуц.) (Астаф'єва, Воронич 2014, 376)</i></p> <p><i>Вз'ив наку́пив вськи́х убо́рів для жи́нки и для не́ї, купи́ли фи́ру, та́й пи́шли го́рі (гуц.) (Шухевич 1899-1908, V, 120)</i></p> <p><i>Ти си́ди на до́розі и а́бис не пу́стив ні́кого ні́ го́рі, ні до́лів (гуц.) (Шухевич 1899-1908, V, 164)</i></p> <p><i>Дивлю́ сі – є слі́д ма́ленько́ї ди́тини на сні́гу, пі́шла го́рі... (гуц.) (Онищук 1909, 58)</i></p>	<p><i>Ти кі́мнато́ моя, но́вая, А в гру́бїм бо́ру ру́бана, До́лі ве́ршечко́м спу́щена, Кра́йом – Дуна́йом спла́влена! (ндрн.) (Левинський 1908, 103)</i></p>
4) 'у напрямку проти течії річки' <плисти, вертати, черпати>	4) 'у напрямку за течією річки' <плисти, вертати, пускати>
<p><i>Т́реба ўз'а́ти то́т жму́ток тра́вьї і пу́стїти її́ до́лі́ водо́у // ус'а́ка тра́ва́ пльне́ до́лі́ водо́у / а та́ тра́вьїчка го́р'і (бойк.) (УЗГТ, 140)</i></p> <p><i>Усі́ тра́ва пі́де до́лі́у рі́коу, а одно́ зело́ бу́де пли́сти го́рі... (гуц.) (Онищук 1909, 45)</i></p> <p><i>Иди́, чо́лові́че, у рі́ку, заче́ри ме́нї во́ди у сю ко́ноу́чинку... Ві́н там є́му ўже́ до́пові́у, як би́ начерпа́ти – ві́дау́ го́рі, про́ті́у во́ди – и то́т пішо́у (гуц.) (Онищук 1909, 109)</i></p> <p><i>У скла́ді фразеоло́гізму як во́да го́рі ве́рне 'ні́коли': Пре́чїста взы́ла І́суса, а І́сус сказа́в до ко́ня: А́бис сі́ то́гды на́їв, як во́да го́рі ве́рне! – Ві́д то́го ча́су кї́нь ні́коли не мо́же на́їсти ся́ (гуц.) (Шухевич 1899-1908, IV, 225)</i></p>	<p><i>Пструги́ на те́рло підхо́те́т го́рі рі́коу́ та́й то́гды сі́ їх́ бе́ оста́ми; по́тому ве́рта́є ри́ба до́лі́ та́й па́де у ве́три (гуц.) (Онищук 1912с, 167)</i></p>
4а) 'у напрямку до верхів'я річки; уздовж річки проти течії' <іти>	<p><i>В'ін п'ішо́у го́р'і, а у́на удо́лину (гуц.) (КСГТ)</i></p>

Динамічний характер дериватів доповнюють і посилюють дієслова руху: *піднімати, вилізати, іти, їхати – опускати, злізати, знімати, падати, кидати, лягати, сідати* та ін.

Просторові прислівники можуть характеризувати ситуацію у статичному аспекті, репрезентуючи загальне значення 'угорі / унизу' – 'у верхній частині' / 'у нижній частині' (див.: таблицю 2). Вони слугують засобом просторового опису – опису місця розташування суб'єкта щодо інших об'єктів.

Таблиця 2. Семантика прислівників *gori* / *doli* (статичний аспект)

ГОРІ	ДОЛІ
‘у верхній частині; угорі, уверху’	‘у нижній частині; унизу’
<p><i>Хата має зруб і звід; усе, що зводиться гори до кути</i> (бойк.) (Кміт 1934-1939, 90)</p> <p><i>О я туди, туди – тай на рік буду – та ци гори, ци в долині ци на буковині</i> (бойк.) (Свенціцький 1913, 152)</p> <p><i>Лиш вершюк треба, на н’у <на копці ў>, гори, на кул уже кладé</i> (КГ)</p> <p><i>В’їшали на в’інкы так гóр’и</i> (зак.) (УЗГТ, 104)</p> <p><i>Через зиму осідас ся сіно під тягарем снігу і дощу так, що острева стирчить далеко гори над стогом</i> (Шухевич 1899-1908, II, 171)</p> <p><i>Шо, а не ка’заў йа, шо треба пи’сати гóр’и</i> (гуц.) (КСГГ)</p> <p><i>Ти зазулько мартова, покажи ми ворота: чи гори, чи доли, чи посередині (і в котру сторону полетить – туди щастя)</i> (гуц.) (КСГГ)</p> <p><i>Дивит сї – а то иде сива кобила гори, муром</i> (гуц.) (Онищук 1909, 54)</p> <p><i>Топорище яворове гори оповите писаною мосяжною бляхою</i> (гуц.) (Шухевич 1899-1908, II, 289)</p>	<p><i>Мотузок быў курты́ / а йа ўсе звір’хы прэ’рыва́ву / а дол’і / дотóчыву</i> (зак.) (УЗГТ, 88)</p> <p><i>Є у мене на пядь моту́зка, лы́зу бо я тым, а ото́ курто́с, іміў я з горы прырыва́ти а долó дотóчывати. Но так лёдв я ўдти ізлы́з</i> (зак.) (УЗГТ, 196)</p> <p><i>Бóчка з р’ї́нойі тінтини на капу́сту, в’у́шча ўгóр’і, дол’і шїрша</i> (бойк.) (Онишкевич 1984, I, 334)</p> <p><i>Такий будінок гру́бий ... / дол’і ко́мóра / а ўгóр’і ла́ты / а там ла́та так’і ф’ї́юўкі и там кукурúзу ... клáли</i> (зак.) (УЗГТ, 288)</p> <p><i>Zhore szirsze, dolu uzsze</i> (лемк.) (Rieger 1995, 45)</p>

Прислівник *gori* репрезентує, окрім указаних, значення:

– ‘у верхньому кінці села’: *Йа жи’йу гóр’и* (КСГГ; „верхній кінець села” – коментар В. Курильчука);

– ‘у горах’: *Гóр’и ўже дош’ч’і заку’рилис’а* (гуц.) (КСГГ); *Гори с’і курит* [‘стелитися туманом’] *слота буде* (бойк.) (Онишкевич 1984, I, 397); *Гори сї курит, слота буде* (бойк.) (Франко I, 584; „коли над горами підіймається мряка, віщують слоту” – коментар І. Франка); *Ўже два |рок’і пра’ц’у’йу гóр’и тракто’ристом* (гуц.) (КСГГ); *А самы́ с’а лішит гóр’и <з> в’їў’ами* (бойк.) (УЗГТ, 146); *Хіж’і у тот час лем на то́му бóц’і пун’а б’ули / гóр’і / а атіх хижóх ніже пун’а ш’і тоді не’ б’уло // а от тіміт’ова гóр’і то́то по́ле б’уло йедно́го мад’арс’кого капіта́на* (зак.) (УЗГТ, 366); *Там гори, у Зелениці, одна не мала більше тітий лиш одно; Там гори в оден чоловік, шо – кажут – шось зробиў, то єго сестру гет закривило* (Онищук 1909, 22, 117);

– ‘вище щодо місця перебування’: *Оден <воўк> мене з переду задуреї – суне сї ид мині, а другий из заду, а три гóр’и посідали, як пеньки* (Онищук 1909, 25); *Кувала ти зазулечка в саду на озниці, / Ой имили Уштулюка гóр’и в Йиблониці* (Шухевич 1899-1908, III, 208);

– ‘у верхів’ї річки’: *Перебрані ковбки кладуть на зарінок, а як той повний, пускають „гать”, якою гори заставлена ріка; Головатиця [...] жие особливо гори в Черемоши* (Шухевич 1899-1908, II, 181, 223).

Кілька прикладів ілюструють вживання *горі* як прислівника способу дії:

- ‘на рівні ноги <стати, піднятися>’: *Встань тázдо гóре, б’їлий день на двóре, Встань волóйкóмъ дáти, часъ пóйти ора́ти* (пд.-зх.) (Головацкий 1982, 486); *Эй устань горѣ господарéйку, Эй выйди собѣ ей до стайнэйки, Вь твоей стайни́цѣ бóже дáнья* [^{дар}]; *Корóвойки ся и положі́ли* (пд.-зх.) (Головацкий 1982, 507); *Станьмо гóре і помодльім ше за дáрі бóжі* (Гнатюк, 68);
- ‘дибом, стійма, на задні ноги <стати, піднятися> (про коня)’: *Кони собіж зцапили сї и зняли сї горі* (гуц.) (Онищук 1909, 13, 95);
- ‘головною вверх <покласти>’: *Id γορ’i, no ta ne bdút upróval* [^{униз}] *klásti, aj γορ’i* [„головной хоронят покойника” – коментар] (бойк.) (Николаев, Толстая 2001, 154).

В. Гнатюк у говірі бачванських руснаків зафіксував сполуки *гóре за столом, гóре от сто́ла*, у яких *горе* вжито зі значенням ‘на почесному, чільному місці’: *І пан староста відзі, же уж готóве, станьє гóре за столом* (Гнатюк, 68); *Стар-ші староста станє гóре от сто́ла і так прегва́ри...* (Гнатюк, 58).

Прийменники *горі* / *долі*

Конструкції з прийменниками *горі* та *долі* формують моделі прийменника з певними іменниками в орудному відмінкові; okazіonalно – у родовому: бойк. *гор’і сєли* (Кміт 1934-1939, 49), зак. *ду́лу бéрега* (УЗГТ, 151).

Найчисельнішу групу формують сполуки, що виражають просторові відношення, указуючи на напрямок угору (*горі селом, горі горою, горі деревам* та ін.) (див.: таблицю 3).

Таблиця 3. Семантика прийменників, утворених за моделлю „*горі / долі + селом*”

ГОРІ	ДОЛІ
+ селом	
‘вказує на напрямок до верхнього кінця села’	‘вказує на напрямок до нижнього кінця села’
<p><i>Їшла гур’і сє́лом старá Мóргіта</i> (зак.) (УЗГТ, 59)</p> <p><i>Горі сє́лом іде́ме</i> (зак.) (УЗГТ, 204)</p> <p><i>Хтось біжїт галь-пáль горі сє́лом</i> (бойк.) (Матіїв 2013, 93)</p> <p><i>Ой ішов я гóрі сє́лом та й ся заталапав</i> (бойк.) (Матіїв 2013, 166)</p> <p><i>Пиши парі́ци горі селом</i> (лемк.) (Пиртей 1986, 73)</p> <p><i>Гор’і селом пої́хав ає́тобус</i> (нддн.) (Шило 2008, 95)</p> <p><i>О я ішов орі селом, дурні ся дивили – де зарвали буки в руки мало ня не били</i> (бойк.) (Свенціцький 1913, 147)</p> <p><i>Ой я ішов гурі селом, всягда ся світило – де я мав ся повернути, там ся загасило</i> (бойк.) (Свенціцький 1913, 151)</p> <p><i>Гой два нас з товаришем, / Та два нас, та два нас, / Та не ходім горі селом / Та не робім галас</i> (Шухевич 1899-1908, III, 132)</p> <p><i>Ой, по два нас з товаришем, По два нас, по два нас. Та не ходім горі сє́лом, Та не робім гáлас</i> (гуц.) (Негрїч 2008, 52-53)</p>	<p><i>Дол’і силóм</i> (бойк.) (Онишкевич 1984, I, 226)</p> <p><i>Хтось піндає долі сє́лом</i> (бойк.) (Матіїв 2013, 116)</p> <p><i>Гáля вже потєпла пє́лехами</i> [^{поводочитися}] <i>долі сє́лом</i> (бойк.) (Матіїв 2013, 337)</p> <p><i>Фурдїт</i> [^{бігти, швидко йти}] <i>газдї́ня долі сє́лом вїт хáти, абї ні робїти</i> (бойк.) (Матіїв 2013, 491)</p> <p><i>Nes e som ar v oцka dól i sel om</i> (бойк.) (УЗГТ, 241)</p> <p><i>Дóло сє́лом невелічка ріка плїла</i> (лемк.) (Пиртей 1986, 88)</p>

У деяких реченнях (*Тот паробок лем си походжат, то горі селом, то доло селом* (лемк.) (Пиртей 1986, 73), *Гей, мам йа косу, але з ньом не кошу, Гори селом, дово селом* На параду ношу (лемк.) (Турчин 2011, 68)) поєднано обидві моделі „горі селом” + „доли селом”, виражаючи значення ‘туди-сюди’.

Прийменники, утворені за моделлю „*gori / доли + водою*”, виражають по два значення (див.: таблицю 4). Варто зазначити, що другий компонент – іменник *вода* – узагальнює різні назв водойм, а саме: *ріка (річка), потік (поточина), скіна ‘потік’,* а також топоніми (*Дунай, Чорний Черемош, Прут*).

Таблиця 4. Семантика прийменників, утворених за моделлю „*gori / доли + водою*”

ГОРІ	ДОЛІ
+ водою (річкою, потоком...)	
1) ‘вказує на напрямок проти течії річки’ <плисти, вертати, пускати>	1) ‘вказує на напрямок за течією річки’ <плисти, вертати, пускати>
<p><i>Пструг сильна риба: на нєрест впливе горі любім звором</i> ^[стрімка течія з волопадами] (бойк.) (Матіїв 2013, 178)</p> <p><i>Пструги на терлю підхоет горі рікоу тай тогди сї їх бе остами; потому вертає риба доли тай паде у ветри</i> (Онишук 1912с, 167)</p> <p><i>Ой зачыли каченята горі водов плити: / Вже Дмитреюк у Фурдизі, нема шо любити!</i> (Шухевич 1899-1908, III, 240)</p> <p><i>В часї терля, коли риба іде горі водою, з великої води у потоки, „ложать” рибарі у плитких місцях потоків „ійтірі” везані з прутя</i> (Шухевич 1899-1908, II, 226)</p> <p><i>Риба, що іде горі рікою, не може перебрати ся через наложене сучє</i> (Шухевич 1899-1908, II, 226)</p> <p><i>Головатця хоче їти горі водою, але сучє смереки тягне її у долину</i> (Шухевич 1899-1908, II, 224)</p> <p><i>Трава підет з водов в долину а ключ-зільи поплинет горі водов; против води и можна би го взьити и вітвирати замки, йікі хто схочет</i> (Шухевич 1899-1908, V, 258)</p> <p><i>І це соб’ї поч’ірез до’рогу йак зл’ізло по ц’ї бє^шрез’ї, ‘через до’рогу и ў шкарп на зар’інок і пр’осто до р’ік’є і гор’ї во’доу п’ішло</i> (гуц.) (КСГТ)</p>	<p><i>Трєба ўз’ати тот жмуток травї і пустити її дол’ї водоу // ус’ака травя пльнє дол’ї водоу / а та травічка го’р’ї</i> (бойк.) (УЗГТ, 140)</p> <p><i>Плавачку</i> ^[обрізки дерев’я] <i>пуцали доли водоб бес плав’яника</i> (бойк.) (Матіїв 2013, 352)</p> <p><i>Сплáу’лувау дєрево дол’ї водоу</i> (бойк.) (Онишкевич 1984, I, 226)</p> <p><i>Спускáлиц’а дол’ї р’ікоу</i> (бойк.) (Онишкевич 1984, I, 226)</p> <p><i>Павіанойє пєро доли Дунáйом пішло</i> (бойк.) (Онишкевич 1984, II, 33)</p> <p><i>Валами</i> ^[хвилі] <i>валит вода доло ріком</i> (лемк.) (Пиртей 1986, 38)</p> <p><i>Йік зачыли каченяти доли водов плисти: / А куди йідеи, Николайку? – Йіду до вііта пими!</i> (гуц.) (Шухевич 1899-1908, III, 228)</p> <p><i>Ті Гуцули, що живуть над більшими ріками, „плавлять” ковбкі, що йдуть водою, або пускають ся літом доли ріками з дарáбами</i> (гуц.) (Шухевич 1899-1908, I, 37)</p> <p><i>Вода позбирала їх <гip> верики, як і збирає до нині, та уносить материал із них з собою доли ріками, через що значно обнижує їх</i> (гуц.) (Шухевич 1899-1908, I, 13)</p>
2) ‘вказує на напрямок до верхів’я річки; уздовж річки проти течії’ <ити, бігти>	2) ‘вказує на напрямок від верхів’я річки; уздовж річки за течією’ <ити, бігти>

<p>Ой тожъ то'мь ся находїла горѣ тымъ потокомъ, Ой тожъ то'мь ся налюбїла милого пѣдъ бѣкомъ (Головацкий 1982, 487-488) Пушов гур'ї с'кінѣв ^[потік] (зак.) (Сабадош 2008, 51) Їшоу гур'ї потоком (зак.) (УЗГТ, 149) Їдучи дальше гори Чорним Черемошем приходимо до „Буркута” (Шухевич 1899-1908, I, 16) Їде він гори рікоу тай рибарит (Онищук 1909, 55) Єму стало якос лично тай уже не їде туди, але пішоу гори рікоу и зайшоу у другу скалу (Онищук 1909, 93)</p>	<p>А дол'ї тоу поточїноу ростѣ смерекѣва ^[смерека] (бойк.) (Онишкевич 1984, II, 231) Vñ dõl'ì pìotokot ut'ik[au] (зак.-бойк.) (УЗГТ, 241)</p>
---	--

Досить значну групу формують прийменники, утворені за моделлю „гори / доли + горою” (див.: таблицю 5), що зумовлене передусім їх поширенням у говірках, носії яких заселяють Карпатські гори. При цьому іменник *гора* „заміняють” інші діалектні назви, зокрема: *верх*, *скала*, *грунь* ‘гірське пасмо’, *стрім* ‘крутий схил гори’, *сътїна* ‘прямовисний схил гори’, *облаз* (*облазчиком*) ‘скеля, круча’, *бѣрег* ‘схил гори’, а також умовно зараховуємо до цієї групи слово *різи* – ‘спеціальний жолоб для спускання дерева з гори’.

Таблиця 5. Семантика прийменників, утворених за моделлю „гори / доли + горою”

ГОРІ	ДОЛІ
+ горою (верхом, берегом...)	
‘вказує на напрямок до вершини гори’	‘вказує на напрямок з вершини гори’
<p>Пѣшла мила горѣ горѣвъ, Не повѣла горѣ котровѣ; Пѣшла мила въ зеленїй гай Якъ си соумавѣ барзѣ мї ей жалѣ (Головацкий 1982, 361) Горї горѣвъ їтї лѣкше, чим пївѣрек (бойк.) (Матїїв 2013, 347) Щи-сь ни став дѣртїса гори вїрѣхом, а вже пухтїш (бойк.) (Матїїв 2013, 396) Дївляся у вїкнѣ, а Фїдїр ригїїдас ^[гїтн] д хатї гори вїрѣхом (бойк.) (Матїїв 2013, 402) Я вже бес тѣї сїли, абї-м ся дер за тобѣвъ горї сътїнѣвъ (бойк.) (Матїїв 2013, 451) А на тїм свїт'ї маїут повїшенники смерїча наѣстрїт' чатїни д гори т'їгати за суверїшок горї гороу тãгне, то галуз'ã запїнат (бойк.) (Онишкевич 1984, I, 158) Nogì berehom na werszok ide (лемк.) (Rieger 1995, 55) Горї гороу цорконьїло, а в долину не хотьїло (вѣз) (зак.) (УЗГТ, 202) Ци гѣден бы-с' ут'їкати гурї бѣругом? // ой їой / ци гѣден // а мидвїт кãже // їа не гѣден / бо їа / кãже / т'ãшкїї чулувїк гурї бѣругом / але дулу бѣругом гѣден-им (зак.-лемк.) (УЗГТ, 288) Lemkús vujde hor'ì berežkot a už funet' (лемк.) (Hnát 2003, 42) Але потому той пїднїс бук ударити – а мїх оберне сї тай горї скалоу... (гуц.) (Онищук 1909, 94) Він, нїбощик, метау сї горї трунем, абї туди гїстау сї на грунь, абї вїтїу дальше (гуц.) (Онищук 1909, 124) Пїшли горї облазчиком попїд царїночку (гуц.) (Шухевич 1899-1908, III, 230)</p>	<p>Т'ї кол'аднїк'и нас їак в'їз'мут / дол'ї бѣругом та пока'чайут / набїут с'н'їгом аш на до'розу пока'чайут (бойк.) (ГПЗН, 18) Мидвїт кãже // їа не гѣден / бо їа / кãже / т'ãшкїї чулувїк гурї бѣругом / але дулу бѣругом гѣден-им (зак.-лемк.) (УЗГТ, 288) Луб из смїреки лупс и седе голїї на луб – обернут мїскоу їд землї – тай дол'ї скалоу зїде (гуц.) (Онищук 1912а, 49) Полївãльщїк полївãвъ водѣвъ рїзи, та штуки лиш фурѣлї долї нїми (бойк.) (Матїїв 2013, 367)</p>

Зафіксовано також фразеологізм *пiти гори горев*, який Онишкевич подав як цитату до слова *gori*: *Тоді прийде, коли гор'ї горбў вода підє* (Онишкевич 1984, I, 185), тобто в напрямку вгору.

Конструкції, утворені за моделлю „*gori* / *doli* + *деревом*”, містять видові назви дерев – *смерєка, вільха, ліска* ‘ліщина’, *гачўга* ‘високе хвойне дерево’ (див.: таблицю 6).

Таблиця 6. Семантика прийменників, утворених за моделлю „*gori* / *doli* + *деревом*”

ГОРІ	ДОЛІ
+ <i>деревом</i>	
‘вказує на напрямок вгору – до вершини дерева’	‘вказує на напрямок униз – із вершини дерева’
<p><i>Дери, не дери, ай гори дубом с'а бери, бо бурило ^[вельміль] роздер...</i> (бойк.) (Онишкевич 1984, I, 77)</p> <p><i>То кози ходили гори гачўгами так, як білиці</i> (гуц.) (Онишук 1909, 66)</p> <p><i>Віхопит сї „той” <чорт> – осина сму – из коріні; віхопит сї и – гори смерекоў...</i> (гуц.) (Онишук 1909, 71)</p> <p><i>А кіт уськіми голосами зававорит тай гори вільхоў</i> (гуц.) (Онишук 1909, 95)</p> <p><i>Раз пішла одна жінка у горіхи тай підлізла гори ліскоў, а чирвак – ни дивуйти – ухопиў сї на шию и обвиў сї тай душит...</i> (гуц.) (Онишук 1912а, 53)</p>	<p><i>Спус'тиў шта'ны / то'то <сраў> дол'ї смерекоў / лоп / лоп / лоп / лоп / ў'пало на о'гєн'</i> (бойк.) (ГПЗН, 31)</p> <p><i>Тот 'вїйн'аў 'бобик / та ї то'то <с'ц'аў> дол'ї смерекоў / то на о'ген' ц'ап / ц'ап</i> (бойк.) (ГПЗН, 31)</p> <p><i>Але воўк такі захопиў за ноги и покирвавиў тай кроў пішла долї вільхоў. То через то вільха чирвона</i> (гуц.) (Онишук 1909, 25)</p>

На напрямок угору / униз – уздовж похилої площини – вказують прийменники *gori* / *doli*, поєднуючись з іменниками – назвами доріг (шляхів сполучення) чи місцевостей (*поле, ліс, долина, полонина* та ін.), пор.: таблицю 7.

Опрацьовані джерела фіксують також інші моделі – поєднання прийменників *gori* / *doli* з назвами частин тіла та внутрішніх органів (*нога, плечі, хребет, гартанка*), назвами одягу (*сорочка*), частин будинку (*стіна, вікно*), предметів побуту (*ніч, стіл*), пристосувань (*сходи, драбина, перелаз*) тощо, виражаючи такі значення:

– ‘уздовж; вказує на спрямованість дії по довжині чогось (у напрямку від ніг до голови (*gori*) чи навпаки (*doli*))’: *Лїг, та горі хребтóm му реміне здер с кóжи; здер і томў горі хребтóm ремінь* (зак.) (УЗГТ, 197); *Вовньаны волоки – вовньаны инурки, служат до обуви ходаків, а в зимі навіть по литстьянцы [sic!] горі ногою, вартніші за панчохи; вживають переважно жінки* (Кміт 1934-1939, 34); *Та тоудó totóв ходакóв, а тоудóв чор'ї поудóв totóв volóкóв* (Николаев, Толстая 2001, 87, 224); *Такій плов бов смачній, що лиш шлюгнув долї гартанков* (Матіїв 2013, 522); *М'їх вісит дол'ї плечіма* (Онишкевич 1984, I, 224); *В'їучар'ї смоліли сорочки і вода ст'їкала дол'ї німи ўпрóвал* (бойк.) (УЗГТ, 146);

Таблиця 7. Семантика приєменників, утворених за моделями „горі / доли + дорогою”, „горі / доли + полем”

ГОРІ	ДОЛІ
+ <i>дорогою</i> (<i>штрекою, путем</i>)	
<i>Йде мій лю́тко горі штріков</i> ^[“залізниця”] <i>літаючи</i> <i>сліни</i> (бойк.) (Матіїв 2013, 529) <i>Іде паніч гор’і штрекоу тай патічк’и стрўже</i> (бойк.) (Онишкевич 1984, II, 391)	<i>Іванко товды узяв зайдю на плечі, и недай!</i> <i>долъ путём</i> (зак.-лемк.) (УЗГТ, 262) <i>Поб’іг дол’і дорогоу</i> (бойк.) (Онишкевич 1984, I, 226)
+ <i>полем</i> (<i>лісом, долиною, полониною та ін.</i>)	
<i>Простицько</i> ^[“напростець”] <i>гори пасвисками</i> (лемк.) (Пиртей 1986, 324) <i>Кедь быхъ ’го я не любила, я быхъ не блудила:</i> <i>Горъ тьми долинами в’ чужий край не пляла...</i> (зак.) (УЗГТ, 253) <i>Ішов-им горі збирьом</i> ^[“зрубана ліжка лісу”] <i>а діча</i> <i>лиши зафўкало</i> (бойк.) (Матіїв 2013, 104) <i>Ой зайдю</i> ^[“вижену пасти”] <i>я сіві вџли та й горі</i> <i>ланами</i> (бойк.) (Матіїв 2013, 152) <i>Ужє лемзіт</i> ^[“швидко їти”] <i>Анна горі ланами</i> (бойк.) (Матіїв 2013, 254)	<i>Та дівится <медвідь> долі полем чи йдут</i> <i>молодіці</i> (бойк.) (Матіїв 2013, 390) <i>Напудіує’а [...]</i> <i>ує’о / по’б’іг дол’і ’л’ісом / то’ты иче ’дал’ше поут’ікали</i> (бойк.) (ПІЗН, 32) <i>Та й такъ помалу, долу городомъ спустилася</i> <i>идь хижџ</i> (зак.) (УЗГТ, 258)

– ‘угору / униз; вказує на напрямок вгору / униз’: *Дереса горџ стџнами, ожџ улџзе на вызџръ, та скочить утты, обы ся забивџ* (зак.) (УЗГТ, 255); *Іде Мар’я горі драбиночкоу* (Гр., I, 311 (за Я. Головацьким)); *Хватнўв за шкварки – та й долі схџдами* (Матіїв 2013, 520); *Паска вџкысла / поте’клџ ду’лі п’ічоу* (бойк.) (УЗГТ, 123);

– ‘через; вказує на предмет, місце та ін., над яким спрямовано рух, дію’: *Ой ішов я горі селом горі перелазом, Якас біда мене вџыла по плечџ три рази* (гуц.) (Шухевич 1899-1908, III, 109-110); *Мині то вџе не дивниця Горі вікном утїкати, Горі вікном утїкати, Під острішком ночувати* (гуц.) (Шухевич 1899-1908, IV, 197); *<Чоловік> пішоу у ліс [...] тай відтіу приходит воўком. И зачиу він скакати горі копєком* ^[“копця”] *а она вилами єго, тай прїгнала біду гет* (Онищук 1909, 131); *Ид мині приходіу явис пес скажений, тай скакау горі копєком, тай я єго вилами прогнала* (Онищук 1909, 131);

– ‘вказує на поверхню’: *Ой май старосто сором – подивис’а горі столом; На западі по три пили, Ми по итири заробили* (Кміт 1934-1939, 49; пор.: Онишкевич 1984, I, 185).

Незначну групу формують приєменники, що виражають об’єктивні відношення способу дії:

– *горі джегом* ‘назовні внутрішнім боком; навиворіт’: *Один мельник перевернуу кожух на собі горі джегом и сховау сі під міст* (гуц.) (Онищук 1909, 23);

– *горі кантом* ‘кантом, ребром угору’: *Doŝki treba obernuti kantom hor’i* (лемк.) (Hnát 2003, 57);

– *горі дном* ‘дном угору’: *Перевертают они тоту судину горі дном, на ўсі боки, – вода не вісипає сі...* (гуц.) (Онищук 1909, 109); *Як би имиу лилика и поклау у новий горнец, так аби поклау тот горнец горі дном* (гуц.) (Онищук 1909,

27); *Коритце перевернути горідном* [sic!] *и лишити цирез ніч на дворі* (гуц.) (Онишук 1912а, 99);

– *gori korinnjam* ‘корінням угору’: *Якос пішов Аридник у ліс з вівцьими, сів на вівороти (смереці, віверненій горі коренем), тай грає* (гуц.) (Шухевич 1899-1908, V, 2); *Як яблінку переверне (вітер) горі корінєм, то кажут, шо мусит тазда або газдині умерти* (гуц.) (Онишук 1909, 41).

Кілька прикладів демонструють об’єктні відношення, вказуючи на:

– об’єкт, вище якого відбувається дія; над: *Від’* ^[‘нечиста сила’] *ідé gorі мноє* (бойк.) (Кміт 1934-1939, 31; „коли говорять про страхів, особливо вночі” – коментар Юрія Кміта; Онишкевич 1984, I, 125);

– поверхню (наприклад, шкіри): *Го^рі мною^у мо^рос про^б’іх, та^ка ми с^туд’ін’* (гуц.) (КСГГ);

– місце біля (стосовно особи): *Мар’іка лиш гур’і Йуром сидит* (зак.) (Сабадош 2008, 51), *Як заліг чоловік, то сиділа-м горі ним півроку, поки бінний ни вмер* (бойк.) (Матіїв 2013, 104); *Вун за мною ходіу / йак то’та т’ін’ / на ви’чурніц’ах лиш го^р’і мною^у с’а чухтау / де^в йа / там і вун* (зак.) (УЗГТ, 156).

Прийменник *doli* у сполуці *doli sobou*: *Йа ліпнуу* ^[‘глинути’] *дол’і собоу* (Онишкевич 1984, I, 410), імовірно, вказує на напрямок згори вниз.

Складні прислівники з компонентами *gori*- / *doli*-

Форми аналізованих прислівників входять до складу складних прислівників на зразок *goriznach* – *doliznach*, *gorilic*’ – *dolilic*’, *gorinic*’ – *dolinic*, *gorinij* – *dolinij*, *goriduba*.

Прислівники із компонентами *gori*- / *doli*- часто вживають зі значеннями: ‘обличчям догори <лежати, впасти, плисти>; горілиць’ та ‘обличчям униз, до землі <лежати, впасти>; долілиць, ниць’, а саме:

– *goriznach* (зак., лемк.) – „очевидно, результат контамінації прислівників *gorilic* і *navznak*” (ЕСУМ, I, 566): *Там со’бі л’агнуу го^р’ізнач’ / та ле^жіт’* (УЗГТ, с. 359); *Хлопец плине горізнач* (Пиртей 1986, 73; пор. також: Турчин 2011, 68; Пиртей 1986, 73; Горошак 2004, 45; Желеховський, Недільський 1885, I, 153; Гр., I, 311); + *doliznach* (лемк.) (Пиртей, 88).

– *gorilic*’ (зак., бойк., гуц., гуц.-бук.) – „складний прислівник, утворений поєднанням прислівника (?) *gori* ‘вверх, угору’ і основи іменника *лице* у прислівниковій (історично — прикметниковій) формі *лиць*” (ЕСУМ, I, 566): *Тільки „вихопить ся” — зійде, сонце, стріляють у него, потім кладуть ся горілиць на землю, укривають лице хусткою і засипляють* (Шухевич 1899-1908, IV, 215); *А він каже: Льгай горілиць на землю; Льгає недужий на ліжку горілиць и так лежит доки не скінчит си злічене* (Шухевич 1899-1908, V, 106, 243); *Horilyc plawaw* (Janów 2001, 72-73); *Ле^жати го^р’іле^ц’, то ле^жати спи^нноїу до зем^л’і; Йа л’ублу с^пати го^р’ілиць’; Ле^жау-йім го^р’ілиць’, як не^божчик* (КСГГ); *Єк моя донька переходила потічок, коза її дуркнула, і вона горілиць на каміне* (БГС, 105); *Стефко ле^жав го^р’ілиць* (Шило 2008, 95; див. також: Головацкий 1982, 488; Кміт 1934-

-1939, 49; Онишкевич 1984 I, 185; Астаф'єва, Воронич 2014, 377; Желеховський, Недільський 1885, I, 153; Гр., I, 311; СУМ, II, 130) + **долілиць'** (зак., гуц.): *Як уродит сі долилиць — то буде умирати, як горілиць — то буде жити* (Онишук 1912а, 98); *Йа л'убл'у с'пати ду'дулиць'* (Сабадош 2008, 71; а також: Піпаш, Галас 2005, 50; Желеховський, Недільський 1885, I, 195; Гр. I, 417; СУМ II, 359; ЕСУМ, II, 106)

– **горініць'** (бойк., зак.) – „результат видозміни форми *горілиць* під впливом форми [*доліниць*] ‘вниз лицем’, утвореної з прислівників (?) *долі* ‘внизу’ і *ниць* ‘вниз лицем’, синонімічної з *долілиць*; зміна *горілиць* у *горініць* стала можливою після затемнення первісного значення *ниць*” (ЕСУМ, I, с 567): *Одін близніок спит горініць, а другий – на боці* (Матіїв 2013, 104; пор.: Головацкий 1982, 488; Кміт 1934-1939, 49; Онишкевич 1984 I, 185; Гнатишак 2017, 132; Желеховський, Недільський 1885, I, 153; Гр., I, 312) + **долініць'** (пд.-зх.) (Желеховський, Недільський 1885, I, 195; пор.: ЕСУМ, II, 106)

Іншу групу формують прислівники із семантикою ‘униз головою; догори ногами; сторч, сторчма <*ставати, перевертатися*>’:

– **горініж** (гуц., бук.), що утворене внаслідок „видозміни давнішого *горініж (пор. *горілиць*), складного прислівника, утвореного з прислівника (?) [*горі*] ‘догори, вверх’ і основи іменника *нога* в формі давніх невідмінюваних прикметників (пізніших прислівників) на -ь” (ЕСУМ, I, 565): *Раз аби був ухопив, коли перевернув'са горініж. Боже бороні, аби їей перевернув горініж* (КГ; КСГГ); *А той хлопчик граєси, стає горініж, лігає на землю* (БГС, 74; пор.: Гр., I, 311) + **долініж** (Гр. I, 417 („нар. ногами внизь кь землѣ”));

– **горидуба** (*горидубь*) (пд.-зх.) (Головацкий 1982, 486 („на голові ставать, ногами вверх”)), де друга частина -*дуба*, очевидно, пов'язана із *дуба*, *дубом* ‘сторч, догори ногами’ (Желеховський, Недільський 1885, I, 207), які є результатом видозміни слова *дубом* (*дубки*) ‘тс.’ ЕСУМ, II, 138).

Засвідчено також прислівник **горідолів** зі семантикою ‘уверх-униз; сюди-туди’ (Піпаш, Галас 2005, 38) та складений **гуп'і-ду'лу** ‘тс.’: *Ой ци йду гуп'і-ду'лу, не витко н'ікого, серце ми с'а роспу'кайє жс:ал'у вели'кого* (Сабадош 2008, 51). Те саме значення реалізує також конструкція **то горі, то доли**, наприклад: *Звід <в оборозі> треба заєдно зсувати то горі, то доли* (Онишкевич 1984, I, 295); *Річ, що шкодит здоровю, нпр. оборіє є для тазди збаві-здоровьє, бо звід треба заєдно сувати то горі, то доли* (Кміт 1934-1939, 88).

Висновки

На підставі аналізу мікроконтекстів уживання слів *горі* / *долі* в говірках південно-західного наріччя можна дійти висновку, що, як засвідчують опрацьовані джерела, лексеми поширені передусім у бойківських, гуцульських, закарпатських та лемківських говірках.

Аналіз лексикографічних інтерпретацій аналізованих слів дав змогу виявити помилки чи неточності у визначенні частиномовної належності слів. Можна при-

пустити, що слова *вгору*, *догори*, *вверх*, як і *gori*, *doli*, підсвідомо сприймаємо як прислівники, і навіть у складі конструкцій на кшталт *gori selom*, *gori dnom* тощо.

Дослідження міжчастиномовних омонімів – прислівників і прийменників – семантичної опозиції *gori* – *doli* „втягнуло на поверхню” проблему повноти структури контексту, імовірність пропущеного додатка: *Горі, рибки, зорі, зорі бистров водое* (Гр., I, 311 (за Я. Головацьким)); *Треба ўз'ати тот жмўток травьї і пустіти їй дол'ї водбў // ус'ака травá плынэ дол'ї водбў / а та травічка зор'ї* (УЗГТ, 140); *Усі трава піде доліў рікоў, а одно зело буде плисти зорі...* (Онищук 1909, 45); *Пструги на терло підхогет зорі рікоў тай тогди сі їх бє остами; по тому вертає риба долі тай паде у ветри* (Онищук 1912с, 167).

У визначенні семантичних та граматичних (окреслення моделі прийменникової конструкції) особливостей визначальними є не тільки повнота цитованого матеріалу, а й належна інформативність цитат. Зокрема йдеться про приклади із полісемічним словом *берег*, яке активно вживають носії говорів на позначення берега річки і гори, схилу гори, як-от: *Корóвы с'а збл'їцкали [б'рикатися] дуду бэрега* (зак.) (УЗГТ, 151); *Ўна пішла дол'ї бэрегом / бо не'далеко б'ло ўже се'ло* (бойк.) (УЗГТ, 137); *Їdut dol'ї b|erehom, ved|ut koz|u* (зак.) (УЗГТ, 238); *Казáў ... / обіў м зур'ї биригáми не ходіла* (бойк.) (УЗГТ, 144); *Пушбóв дуду бэрегом* (зак.) (Сабадош 2008, 71). Також конструкція зі словом *звір* – *долі звóром* (Онишкевич 1984, I, 226), яке в бойківських говірках може номінувати ‘провалля’, ‘водопад між горами’, ‘великий непрохідний ліс з яругами і вертепами’ і ‘потік’ (Онишкевич 1984, I, 300).

Важливою є також посилені уваги дослідника до структури й семантики речення, застосування широкого „діапазону розпізнавальних знаків”, як-от: особливості сполучуваності, позиція слова щодо інших компонентів, розділові знаки (наприклад, *Ї'исти зур'ї на д'ерево; иде сива кобила зорі, муром; начерпати – відаў зорі, протіў води; по'їихаў зор'ї – до Вер'хо'ви'ни'* тощо (детально див.: Глібчук, Добосевич 2016, 12-13)), хоча для діалектних текстів – особливо різних часових зрізів – характерна й орфографічна, і пунктуаційна неусталеність.

У деяких випадках з'ясувати значення допомагає макроконтекст, який „орієнтує” читача у цитованому просторі: *Ї'еден <ане'г'дом> по'в'іда о 'гáз'д'і / 'котриў 'ішоў до 'церкви п'ід 'гору / а 'пáскы маў ве'лик'і і 'т'ашк'і / бил с'тарим члò'в'е-ком / не маў 'сили / 'жеби їйх дви'гати 'зор'ї* (лемк.) (ГПЗН, 147); *Панок розв'їзав <міх>, Иван вліз и панка у міх зав'їзав. Сам пішов зорі. Жиди пана утопили. Тимчасом Иван наймив череди, шо йшла з полонини и жене против жидів* (гуц.) (Шухевич 1899-1908, V, 155), *Пішли в л'їс там кум указáў циганінови пчóли на дубі, та циганін ў'їшоў убирáти* („= вийшов вибирати” – коментар І. Верхратського). *Як пòддóйшоў зорі, як го укусіла єднá пчолá, а вон кáже: кусь бóжа мáтка, Бог тя даў!* (зак.) (Верхратский 1899, 127-128; УЗГТ, 183) та ін., тому найдостовірнішим джерелом дослідження діалектних матеріалів є тексти зв'язного мовлення.

Неоціненне значення мають коментарі експлоратора, наприклад: *В'ін п'ішоў зор'ї, а уна удо'лину* (КСГГ; „вгору, проти течії” – коментар В. Курильчука), *Їа жи'їу зор'ї* (КСГГ; „верхній кінець села” – коментар В. Курильчука), *Буду їти зор'ї до сестри* (КСГГ; „горішній бік села” – коментар М. Зеленчука); хоча ча-

сом і коментар є недостатнім: *Йа коли-м продала хату гоp'і то прийшла дол'їу* (гуц.) (КСГГ (Кваси Рахів.), „вгорі” – коментар) – ‘у верхньому кінці села’ чи ‘у гірській місцевості; у горах’; *Иду гоp'і ў Бистриц'у* (гуц.) (КСГГ; „догори, уверх села” – коментар) – ‘угору у верхній кінець села’ чи ‘угору до села, розташованого вище щодо місця перебування’?

Дослідження семантичних особливостей назв просторової опозиції підтвердив потребу в широких контекстах, міні-текстах, які демонструють семантичну поведінку лексем і дають змогу не помилитися у дефініції. Контекст також допомагає чітко визначити частиномовну належність слів, їх граматичні особливості, що має важливе значення для лексикографічної інтерпретації слів – для формування словникових статей та формулювання дефініцій.

Умовні скорочення

бойк. – бойківські говірки
 гуц. – гуцульські говірки
 зак. – закарпатські говірки
 лемк. – лемківські говірки
 нддн. – наддністрянські говірки
 пд.-зх. – говірки південно-західного наріччя

Література

- Астаф'єва М.М., Воронич Г.В. (2014), *Словник гуцульських говірок Річки та Яворова*, ч. I, Івано-Франківськ.
- БГС**, *Словник буковинських говірок*, ред. Н. Гуйванюк, Чернівці, 2005.
- Верхратский I. (1899), *Знадоби до пізнання угорско-руских говорів*, ч. II: *Говори з наголосом движимим*, [в:] *Записки Наукового товариства імени Шевченка*, т. XXX, Львів, с. 127–200.
- ГГ**, *Гуцульські говірки. Короткий словник*, ред. Я. Закревська, Львів, 1997.
- Глібчук Н., Добосевич У. (2016), *Проблеми визначення частиномовного статусу слів*, [в:] Н. Глібчук, У. Добосевич, *Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови*, Львів, с. 12–15.
- Гнатишак Ю. (2017), *Слова з Болехова*, Львів.
- Гнатюк В. (1908) *Весіле в Керестурі (бач-бодрогської столиці, в полудневій Угорщині)*, [в:] *Матеріали до українсько-руської етнології*, т. I., ч. II, Львів, 1908, с. 30–78.
- Головацкий Я.Ф. (1982), *Матеріали для словаря малорусского наречия*, [в:] *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, т. 10, Пряшів, с. 311–612.
- Горошак Я. (2004), *Словник лемківсько-польській – польско-лемківській*, Warszawa.
- ГПЗН**, *Говірки південно-західного наріччя української мови. Збірник текстів*, упор. Н.М. Глібчук Львів, 2000.

- Гр., *Словарь української мови*, ред. Б. Грінченко, Київ, 1907–1909.
- ЕСУМ, *Етимологічний словник української мови*, О.С. Мельничук, ч. I–II, Київ, 1982, 1985.
- Желеховський Є., Недільський С. (1885), *Малоруско-німецький словар*, т. I–II, Львів.
- КГ, *Картотека „Словника говірок Закарпатської обл.” М. А. Грицака*, зберігається в Інституті української мови НАН України (Київ).
- Кміт Ю. (1934–1939), *Словник бойківського говору*, [в:] *Літопис Бойківщини*, ч. III–XI, Самбір.
- КСГГ, *Картотека „Словника гуцульських говірок”*, зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (Львів).
- Левинський В. (1908), *Бойківське весілля в Доброгостові (дрогобицького повіта)*, [в:] *Матеріали до українсько-руської етнології*, т. I., ч. II, Львів, с. 101–120.
- Магіїв М. (2013), *Словник говірок Центральної Бойківщини*. Київ; Сімферополь, 2013.
- Мосора М., *Словар гуцульський зібраний Михайлом Мосорою 1885–1896*, рукопис, зберігається в архіві І. Франка у Києві, №3/100.
- Негрич М. (2008), *Скарби гуцульського говору: Березові*, Львів.
- Николаев С.Л., Толстая М.Н. (2001), *Словарь карпатоукраинского торуньского говора*, Москва.
- Німчук В. (1978), *Прислівник*, [в:] *Історія української мови. Морфологія*, ред. В. Німчук, с. 342–412.
- Онишкевич М.Й. (1984), *Словник бойківських говірок*, ч. I–II, Київ.
- Онищук А. (1909), *Матеріали до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907–1908*, [в:] *Матеріали до української етнології*, т. XI, Львів, с. 1–139.
- Онищук А. (1912a), *Народний календар у Зелениці, Надвірнян[ського] пов[іту] (на Гуцульщині)*, [в:] *Матеріали до української етнології*, т. XV, Львів, с. 1–61.
- Онищук А. (1912b), *З народнього життя Гуцулів*, [в:] *Матеріали до української етнології*, т. XV, Львів, с. 90–158.
- Онищук А. (1912c), *Останки первісної культури у Гуцулів*, [в:] *Матеріали до української етнології*, т. XV, Львів, с. 159–177.
- Пиртей П. (1986), *Словник лемківської говірки: Матеріали до словника*, Івано-Франківськ.
- Піпаш Ю., Галас Б. (2005), *Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської області)*, Ужгород, 2005.
- Сабадош І. (2008), *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*, Ужгород.
- Свенціцький І. (1913), *Бойківський говір села Бітля*, [в:] *Записки Наукового товариства імени Шевченка*, т. СХІV, Львів, с. 117–153.
- СУМ, *Словник української мови*, ред. І. Білодід, т. II, Київ, 1971.
- Турчин Є. (2011), *Словник села Тилич на Лемківщині*, Львів.
- УГПЗН, *Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти*, упор. Н.М. Глібчук, Львів, 2005.
- УЗГТ, *Українські закарпатські говірки. Тексти*, упор. О. Миголинець, О. Пискач, Ужгород, 2004.
- Шило Г. (2008), *Наддністрянський регіональний словник*, Львів, Нью-Йорк.

Шухевич В. (1899–1908), *Гуцульщина*, ч. I–V, Львів.

Hnát A. (2003), *Krátky rusínsky slovník*, Trebišov.

Janów J. (2001), *Słownik huculski*, oprac., przygot. do druku J. Rieger, Kraków.

Rieger J. (1995), *Słownictwo i nazewnictwo lemkowski*, Warszawa.

Anna Kostecka-Sadowa
Polska Akademia Nauk w Krakowie
Instytut Języka Polskiego
annasadowa@op.pl

Nazwy części kosi w ukraińskiej gwarze nadsańskiej (na przykładzie rejonu mościskiego, obwodu lwowskiego)

Abstrakt: Celem artykułu jest zaprezentowanie nazw elementów budowy kosi oraz zmian w nazewnictwie na przestrzeni 30 lat w gwarze ukraińskiej rejonu mościskiego, obwodu lwowskiego. Analiza opiera się na przesłedzeniu zmian dokonujących się w mowie mieszkańców wsi reprezentujących dwa pokolenia.

Słowa kluczowe: gwara ukraińska, zróżnicowanie pokoleniowe, słownictwo, pogranicze językowe

Abstract: **Names of the scythe in the Ukrainian Nadsanie dialect (based on an example of the district of Mościska).** The article describes the parts of a scythe and the changes in the nomenclature over a span of 30 years in the Ukrainian Mościska dialect. The author analyses changes which occurred in the speech of rural area inhabitants representing two generations.

Keywords: Ukrainian dialect, cross-section of generations, lexis, linguistic borderland

Kosa jako podstawowe narzędzie służące do koszenia była w powszechnym użyciu do końca XX wieku. Jednak wraz z mechanizacją prac polowych używa się jej coraz rzadziej. Proces zanikania rozpoczął się w latach 50. Wypierana stopniowo przez kombajn na niektórych terenach już po pierwszej wojnie światowej, kosa odchodzi w przeszłość zarówno jako obiekt etnograficzny, jak i w wymiarze lingwistycznym – znajomość budowy oraz stosownych nazw jest coraz słabsza, a wśród najmłodszych pokoleń niemal marginalna. Kosa obecnie traktowana jest jako relikw przeszłości, zalega w budynkach gospodarczych jako rzecz mało przydatna, wręcz niepotrzebna.

Artykuł ten ma na celu zaprezentowanie elementów budowy kosi oraz zmian w ich nazewnictwie na przestrzeni 30 lat w gwarze ukraińskiej rejonu mościskiego, obwodu lwowskiego. Materiał gwarowy zbierałam w 2016 oraz 2017 roku, reprezentuje on słownictwo III i IV pokolenia¹ (III – ur. 1946-1970, IV – 1971-1995). W badaniach skoncentrowałam się na przesłedzeniu modyfikacji dokonujących się w mowie miesz-

---

¹ Podział pokoleniowy podaję według Jerzego Sierociuka (2003, 134). Informatorzy z poszczególnych punktów badawczych to: Czyszki: p. III – [RS] mężczyzna ur. 1952; [MS] mężczyzna ur. 1953; p. IV – [WS] mężczyzna ur. 1976; [MJ] mężczyzna ur. 1975; Kryrowice: p. III – [JK] mężczyzna ur. 1950; [TK] mężczyzna ur. 1962; p. IV – [MK] mężczyzna ur. 1980; [SN] mężczyzna ur. 1978.

kańców wsi w przekroju pokoleniowym. Przedstawiona analiza obejmuje materiał współczesny dotyczący budowy narzędzia wykorzystywanego tradycyjnie do prac polowych. Jest to niewielka próba badawcza, lecz wystarczająca dla stwierdzenia obecności danej nazwy i desygnatu w świadomości użytkowników języka.

Ukraiński materiał gwarowy porównałam z nazewnictwem występującym w ukraińskim języku literackim. Badaniami dialektologicznymi została objęta lokalna społeczność wsi Czystki oraz Krysowice, w których Ukraińcy stanowią obecnie większość narodową, bo ponad 85% mieszkańców. Pozostałe 15% to ludność polska, która w latach 90. XX wieku stanowiła jeszcze niemal 30%. Na podstawie *Kwestionariusza do badań słownictwa ludowego* Witolda Doroszewskiego przeprowadziłam i nagrałam wywiady z tamtejszą ludnością ukraińską na temat budowy kosy i jej elementów, choć w trakcie nagrań pojawiły się też luźne rozmowy na różne tematy. Po przesłuchaniu materiału wynotowałam cechy językowe badanych respondentów, z których wynika, że pojawiające się stałe zjawiska językowe wyraźnie nawiązują do systemu gwar nadszańskich.

Omawiana gwara zaliczana jest do zespołu gwar dialektu południowo-zachodnio-ukraińskiego, obejmuje dawne tereny Nadsania – ziemie położone na północ od nurtu Sanu, między rzeką Strwiąż na południu, do Bełzca i okolic Tomaszowa Lubelskiego na północy (Rieger 2012). Termin *gwara nadszańska*, wskazujący na bezpośrednie jej usytuowanie w dorzeczu rzeki San, wprowadzony został do terminologii naukowej w latach 30. XX wieku przez Marię Przepiórską (*надсянський говір*). Obszar występowania tych gwar określany jest w pracach językoznawczych rozmaicie. Na terenie dzisiejszej Polski były to tereny pomiędzy liniami biegnącymi od Sanoka i Dobromila na południe oraz rzeką Tanew na północy, na północ od Tarnobrode. Wschodnia granica gwar nadszańskich oddzielająca je od gwar naddniestrzańskich nie jest do końca wytyczona. Hryhorij Szyło lokalizuje gwary nadszańskie w granicach dzisiejszej Ukrainy – w wąskim pasie wzdłuż granicy z Polską pomiędzy Niżankowicami a Krakowcem. Władysław Kuraszkiwicz wskazuje teren od Dobromila po Rawę Ruską. Maria Przepińska wyznacza granicę południową na południe od linii Dynów-Przemyśl, dalej mówi o pograniczu z gwarami łemkowskimi i bojkowskimi.

Myron Onyszkiewicz zgromadził zapisy terenowe od różnych osób z kilku wsi nadszańskich oraz, również na podstawie wywiadów z przesiedleńcami na Ukrainie, opracował materiał do przyszłego *Atlasu gwar nadszańskich i łemkowskich*. Opisał on język bliski stanowi sprzed wojny, sprzed silnych wpływów z jednej strony ukraińskiego języka literackiego, z drugiej – rosyjskiego; obecnie przygotowuje go do druku Instytut Ukrainoznawstwa NANU we Lwowie. *Atlas gwar nadszańskich* w znacznej mierze potwierdza spostrzeżenia Marii Przepińskiej-Owczarenko odnośnie do cech właściwych tym gwarom, w wielu miejscach je uściśla, w pewnych przedstawia inaczej, niektóre dodaje. Pokazuje też zasięg wielu cech, choć brak zapisów z biłgorajskiego, z okolic Mościsk oraz z terenów pomiędzy Sanem i Wiarem nie pozwala na pełny opis gwar nadszańskich w oparciu jedynie o materiały *Atlasu* (Rieger 2012, 233-234). Prezentowana praca będzie zatem stanowiła uzupełnienie luki.

Historia wzajemnych kontaktów i związanych z nimi wpływów językowych polsko-ukraińskich jest długa i trwa odkąd te dwa zespoły językowe wyodrębniły się z jednego pnia prasłowiańskiego (co sprawia, że są sobie bliskie) i od kiedy ich użytkow-

nicy zaczęli mieszkać obok siebie. To wielowiekowe sąsiedztwo obu narodów sprawiało, że spotykając się i ścierając się ze sobą, mieszając i uzupełniając nawzajem, wzbogacały się. We współczesnym języku ukraińskim można odnaleźć szereg polonizmów, najczęściej wewnątrznie zruszczonych czy rozwiniętych pod względem słowotwórczym lub znaczeniowym zgodnie z duchem języka polskiego. Język i gwary polskie oddziaływały również na gwary zachodnioukraińskie. Najsilniejszego wpływu ze strony polszczyzny doznał dialekt łemkowski, za nim plasuje się grupa gwar nadsańskich. Podobnie jest z językiem polskim i gwarami polskimi na pograniczu wschodnim, w których pojawiają się wyrazy ukraińskie. Niżej przedstawiam podstawowe systemowe osobliwości gwar nadsańskich, które odnotowałam u badanych respondentów.

W zakresie fonetyki w systemie samogłosek można wyróżnić kilka charakterystycznych cech:

a) wymowa ogólnosłowiańskiego *i*, które nie zmiękcza poprzedzających spółgłosek, np. *дiміна, малина, гудіна, ху̀дими* (tę cechę dźwiękową gwar nadsańskich uznaje się za najistotniejszą, M. Przepiórska pisała, że to zjawisko jest „jednym z archaizmów, który dosyć silnie utrzymuje się w gwarach pogranicznych dzięki wpływowi w analogicznym zjawisku sąsiednich języków” [Пшепюрьська 1938: 132], chodzi tu oczywiście o wpływ sąsiednich gwar polskich i polskiego języka literackiego);

b) utrzymywanie się średniego *ы* po wargowych i sonornych spółgłoskach, również w zakończeniach przymiotników: *я був: був*, zjawisko to jest znane też w gwarach łemkowskich;

c) wahania samogłosek *i / y // u*: *живім // жувим*;

d) przejście połączeń *ки, ги, хи* w *кі, гі, хі*: *сніги, гріхі, кінути*;

e) samogłoska *o* w pozycji nieakcentowanej zwęża się do *y*, jest to tzw. *ukanie*: *гулува, куро́ва*;

f) samogłoska *a* po miękkich i syczących spółgłoskach przechodzi w *e* (*е*): *жеба, декую, ред, флешка, н’еть, м’есу*;

g) samogłoska *a* przechodzi w *e* przede wszystkim w sąsiedztwie spółgłoski *r*, niezależnie od akcentu, np.: *сарадіна, чаравікі, грачка, грабінь, рамінь* (według M. Przepiórskiej to zjawisko jest bardzo silnie zakorzenione w gwarze nadsańskiej i rozpowszechnione na całym tym obszarze [Пшепюрьська 1938: 145]).

Wśród cech charakterystycznych dla systemu spółgłosek gwar nadsańskich, na uwagę zasługują następujące zjawiska:

a) miękkie wargowe spółgłoski ulegają dyspalatalizacji, po miękkich *n’, б’, в’* pojawia się *й*, a po *м’ – н’*: *пійет, бйїлий, мнесу, мніхкій*;

b) *l* epentyczne na ogół nie występuje po spółgłoskach wargowych: *люб’ю* zamiast *люблю*, *роб’ю* zamiast *роблю*, *сп’ю* : *сплю*, *див’юсі* : *дивлюся*;

c) przyimek lub przedrostek *в* przechodzi w *з*, a *ф* w *х*: *гмер, гдома, гдова, гперід // хперід, хнав, глімі* (zjawisko to jest również charakterystyczne dla gwar łemkowskich [Пшепюрьська 1938: 151]);

d) wymowa *ст’* jak *сц’*: *сціна, в місці* (zamiast *в місті*);

e) proteza *в-, з-* na początku słów rozpoczynających się na samogłoskę: *воку, вообраз, вогірок, гамерика, вубід // губід*;

f) stwardnienie końcowego:

-ть w zakończeniu 3 os. lp. i lm. czasu teraźniejszego, 2 os. lm. trybu rozkazującego: *ходит, рубит, пишит*, oraz w przysłówkach: *досит, навит*,

-ць: *кінець, місце, хлопець, перець*,

-сь, -ць w sufiksach -ськ, -цьк: *польський, німецький, хлопчиську*.

Tak w skrócie można przedstawić najbardziej rozpowszechnione zjawiska fonetyczne gwar nadszańskich występujące w rejonie mościskim, które w całości zaświadczały odrębność tego ukraińskiego arealu językowego z fonetycznego punktu widzenia.

W zakresie fleksji odnotowałam następujące zjawiska:

a) w N. lp. rzeczowników, przymiotników oraz zaimków rodzaju żeńskiego często występuje zakończenie *-ом* zamiast ogólnoukraińskiego *-ою*, *-єю*, np. *том дорогом, з глумом бабом, з ньом дурном*, natomiast rzeczownik *рука* w N. lp. występuje w dwóch formach: *лівом руком // руков (рукоў)* – to zjawisko morfologiczne w gwarach nadszańskich spokrewnia je z łemkowskimi;

b) w C. lp. rodzaju męskiego i nijakiego występują zakończenia zgodnie z systemem ogólnoukraińskim: *-ові, -еві*, lecz w gwarach nadszańskich występują szerzej – w formach rzeczowników pierwszej i czwartej odmiany rodzaju męskiego i nijakiego: *луштіві, куритіві, діїчтіві, Миколуві*;

c) w Msc. lp. rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego występuje czasem *-у* zamiast *-і*: *на тилетю*;

d) forma wołacza niektórych rzeczowników czasem zanika, jego funkcję spełnia mianownik: *Микола!, Галя!*, czasem forma wołacza traci końcową samogłoskę: *мам, Гань, Марік*;

e) w D. lm. powszechne jest zakończenie *-ів*, które przechodzi nawet na formy rzeczowników rodzaju żeńskiego i nijakiego: *бабів, сестрів*;

f) w N. lm. obok zakończeń *-амі, -емі, -мі* pojawiają się formy *-іма, -ума, -ема*, pochodzące z dawnej odmiany liczby podwójnej: *вучима, пальцима, косарема*.

W odmianie przymiotników zwracają uwagę nieściągnięte formy mianownika lp. rodzaju nijakiego: *малої дівче, тиле; ладнуї полі* oraz formy mianownika lm.: *добриї люди, малиї діти*. Takie nieściągnięte formy przymiotników występują również w ukraińskim języku literackim, najczęściej w stylu poetyckim.

W odmianie zaimków występują stare enklityczne formy celownika: *мі // ми „мені”, ти // ти „тобі”, сі // си „собі”, ї „ї”,* np. : *дай ми їсти, шось ти пувім, вось си сам*. W ukraińskiej gwarze badanego terenu odnotowałam również formy zaimków, które odróżniają się od odpowiednich form ogólnoukraińskich: *той „цей”, тута „ця”, туто „це”, ти, туты „ці”*.

W formach liczebników od 11 do 30 m.in. zanika końcowe *-ть*: *їдинайці, дванайці, штырнайці, шіснайці, дваїці, трийці*.

Z osobliwości koniugacji zasługują na uwagę następujące zjawiska:

a) ściągnięte formy czasowników na *-ати* w czasie teraźniejszym: *гадам, гадаш, чекам, знам*; nieściągnięte formy w lm.: *гадаїмо, гадаїти, гадають*;

b) formy trybu rozkazującego często tracą zakończenia: *ходь ту „ходи”, викуп, прив'яз, ходьму „ходімо”, ходьти „ходіть”, возьти „визьміть”*;

c) formy czasowników czasu przeszłego są złożone: *мав'їм, малас, мализму, худив'їм, худилизму, худилисти; дем був „де я був”, шось гадала? „що ти*

говорила?», *жизмо їздили* „що ми їздили”, *ви Львові сти є* „ви є у Львові”, *де сти ходили?* „де ви ходили?”;

d) formy czasu przyszłego tworzone są od czasownika *бути* i odpowiednich form czasownika czasu przeszłego: *буду їла* „буду їсти”, *буду спала* „буду спати”, *він буди браў* „він буде брати”;

e) powszechnie są przymiotnikowe formy czasownika: *руспуротий, забратий, віддатий*.

Wśród przysłówków na uwagę zasługują specyficzne dla tej gwary formy: *сперши* „скоріше”, *міцно* „дуже”, *зев* „сюди”. Istotną cechą dystynktywną jest też zaimek *без* używany w dwóch znaczeniach: ‘bez’ i ‘przez’, podobnie jak w gwarach polskich: *биз дорогу, биз ліс, биз річку*.

Po tym krótkim wprowadzeniu w specyfikę gwar nadszańskich warto przywołać rezultaty współczesnych badań. Materiał, jakim dysponuję, pozwala na przedstawienie w niniejszym artykule przemian leksykalnych w perspektywie chronologicznej, ponieważ różnica wieku między kolejnymi respondentami wynosi 30 lat, oraz określenie rozmiaru i zakresu przeobrażeń zachodzących w wycinku pola tematycznego związanego z nazwami elementów kosy.

Zdawać by się mogło, że narzędzie to wraz z upływem lat zaczęło tracić kojarzoną z nim prostotę. Nazwa desygnatu nie wykazuje w gwarze zróżnicowania – w użyciu pozostaje tylko jedna nazwa – *кос’а*. Sprawdźmy zatem, jakie określenia poszczególnych części tego narzędzia do koszenia funkcjonują w mowie współczesnych mieszkańców wsi.

‘Kij na którym osadzona jest kosa’ ma w badanej gwarze dwie nazwy – *кусиско* oraz *кисе*. Używane są one przez pokolenie III badanych respondentów obocznie, natomiast IV pokolenie użytkowników gwary zna tylko wyraz *кусиско*. Nazwa *кисе* jest gwarową postacią ukraińskiego literackiego *кісся*, leksem *кусиско* występuje powszechnie również w gwarach polskich na tym terenie – *kosisko*: *Кисе // косиско рубили з дивев’яного бруска, десь від 1.5 до 2 метрів дувжини*.

Nazwa ‘rączki u kosiska’ to w większości *ручка* albo *держак*: *Я гадаю на то держак, бу за то сі тримаї косу. Я то називаю ручка, бо тов руков за то сі тримаї*. Nazwa *ручка* jest postacią literacką języka ukraińskiego, używana głównie w języku młodszych respondentów.

Nazwa ‘bocznej, szerokiej części kosy’ to *полотно* ‘płótno’, podobnie jak w ogólnym języku ukraińskim: *Та жилізна частина куси маї два боки – тупу, верхню і нижню, гостру. А ціле то жилізу ту пулотно*. Niestety, badani z IV pokolenia użytkowników gwary nie znają żadnej nazwy na ten element kosy.

Istnieją dwie postaci gwarowe na określenie ‘samego końca kosy’ – mówi się tu *кінець куси* albo *чубок*: *Пирід куси ту він нимаї назви. Ту тово ту то кінець куси або чубок*. W ukraińskim języku literackim istnieje nazwa *дзьоб* ‘dziób’. Badani respondenci z IV pokolenia używają leksemu – *чубок*.

Na ‘ostrzy brzeg kosy’ funkcjonuje nazwa taka sama jak w języku literackim – *лезо*, znana powszechnie wszystkim użytkownikom gwary.

Kolejnym elementem określającym ‘grubszy brzeg kosy po drugiej stronie’ jest *прут* lub zdrobniale *прутик*: *Та таво во верхня тупа стурруна куси ту тово є прут. Я на то говору прут, прутик*. Ta sama nazwa występuje w języku ogólnie-

ukraińskim – *прут*, młodsze pokolenie respondentów nie zna tej nazwy, mówi po prostu – *то тина стурпуна* – strona tępa tego narzędzia.

‘Najszersza część kosi blisko kosiska’ znana jest pod nazwą *п’ятка* – *п’єтка* – tylko w mowie III pokolenia respondentów, młodszy nie znają żadnej nazwy. W języku literackim określenie to jest bardziej opisowe: *п’ятка з шийкою* ‘piętka z szyjką’ lub *бухо з пупком* ‘ucho z pępkiem’.

‘Kosę do kosiska przymocowywano’ za pomocą desygnatu, który w tej gwarze ma dwie nazwy – *жизізне кільце* (w języku literackim: *залізне кільце*) lub *перстень*. Ta druga znana jest młodszemu użytkownikowi gwary. Niezbędnym był jeszcze jeden desygnat – drewniany klin (*дири́в’єний клин до забивання*) – służył on do stabilnego utrzymywania kosi z kosiskiem. Mocowano go w uchu w pierścienia: *Косу, ту жлизну частину, ми спудучували з кусискум за дупумогою жлизного кільця – перстєня і ше сі забивату дири́в’єним клином – клином до забивання того перстєня, жиби то сі ни рухалу*.

Nazwy związane z procesem ostrzenia kosi są podobne jak w literackim języku ukraińskim oraz polskim: kosi się nie ostrzy, tylko klepie się: *косу клепают*. Wyrazy te są używane przez wszystkich badanych respondentów.

‘Nazwa desygnatu, na czym klepie się kosę’: ostrą stroną młotka – *молотка* klepie się na specjalnej podstawie – *бабці*: *бабка та то є забита в пиньок гострою частиною, в дири́в’єну кулоду. Клепаї сі пучинаючи від п’єтки ду чубка куси, рівнумірну пу цілій нижній дувжині пудутна*. Te nazwy są znane również młodszemu użytkownikowi gwary.

‘Podłużne narzędzie z kamienia do ostrzenia kosi’: *камінь*. Po klepaniu, już podczas koszenia w polu, ostrze kosi toczy się kamieniem – *камінь з покритими дрібними зирнетками*. Kamień ten trzyma się w specjalnej pochwie z wodą – *камінь туютою тримаї сі в похві при поясі, він муси бути гводи*.

‘Osoba kosząca kosą’ to *косар*, *косарі*, nazwa ta znana jest obu badanych pokoleń: *Кусарі ставали фчас зраня, як руса ше лижєсла на траві і йшли кусити траву. Типер малу хто коси кусою, типер є косяркі, хіба жи субі для кролів, абу в бульбі пирид викупанням бульби*.

Zestawienie materiału w przekroju dwupokoleniowym daje podstawy do wyciągnięcia wniosków dotyczących co najmniej kilku zjawisk – z jednej strony ukazuje stopniowy zanik desygnatu, z drugiej zaś – pozwala obserwować modyfikacje systemu leksykalnego powodowane powyższym procesem. Postępujące wraz z zanikaniem desygnatu przeobrażenie leksyki jest zjawiskiem oczywistym. Ten materiał pozwala jednak obserwować mechanizmy tego procesu oraz jego dynamikę w perspektywie pokoleniowej. Możemy nadto dostrzec, że niektóre nazwy elementów kosi są również znane w języku polskim czy w gwarach polskich.

Wzajemne oddziaływanie na przestrzeni wieków języków dwóch sąsiednich narodów – polskiego i ukraińskiego – miało wpływ na ich wzajemne podobieństwo. Dlatego można powtórzyć za polskim językoznawcą Tadeuszem Lehrem-Spławińskim: „nie ma na obszarze Słowiańszczyzny dwóch języków, które byłyby sobie równie bliskie, jak polski i ruski”. Profesor Michał Łesiów pisze z kolei:

Wielowiekowe żywe kontakty i wzajemne wpływy języka polskiego i ukraińskiego stały się przyczyną większego pokrewieństwa tych języków, niż mogłoby to wynikać tylko ze względu na wspólną przynależność do tej samej grupy języków słowiańskich. Stąd ta na pozór dziwna sytuacja, że Ukraińiec nieznający wcale języka polskiego, zasłyszawszy tekst polski po raz pierwszy, lepiej go zrozumie, niż postawiony w tej samej sytuacji Rosjanin, i z drugiej strony Polak, który nigdy nie uczył ukraińskiego i rosyjskiego, lepiej zrozumie tekst ukraiński, niż rosyjski. Stwierdzono również, że Polacy nieraz łatwiej pojmują tekst ukraiński niż na przykład czeski mimo to, że język czeski i polski należą do grupy języków zachodniosłowiańskich, a ukraiński – do grupy wschodniosłowiańskich (Łesiów 1973: 50).

Literatura

- Czyżewski F., Sajewicz M. (1992), *Polsko-ukraińskie paralele leksykalne w gwarach b. powiatu włodawskiego*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem*, Część IV. *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim*, pod red. J. Bartmińskiego, M. Łesiowa, Lublin, s. 121–132.
- Czyżewski F., Warchoła S. (1998), *Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny*, Lublin.
- Janiak B. (1995), *Polsko-ukraińskie związki językowe na przykładzie gwary Niemirowa nad Bugiem. Fonetyka, fonologia, słownictwo*, Łódź.
- Karaś M. (red.). (1975), *Studia nad dawną dialektologią polską i ruską* (Z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ), „Zeszyty Naukowe UJ CCCLXXVI, Prace Językoznawcze” z. 44, Kraków–Warszawa.
- Kołodźńska T. (1998), *Uwagi o fleksji gwary ukraińskiej wsi Nienowice*, „Slavia Orientalis”, XLVII, nr 1, s. 103–111.
- Kołodźńska T. (2010a), *Kalki językowe w ukraińskich gwarach nadsańskich*, „Linguistica Copernicana”, nr 2 (4), s. 287–296.
- Kołodźńska T. (2010b), *Z badań nad derywacją rzeczownika w ukraińskich gwarach nadsańskich*, „Slavia Orientalis”, LIX, nr 2, s. 253–265.
- Krawczyk A. (2007), *Zapożyczenia leksykalne w sytuacji wielojęzyczności. Ukrainizmy i rusycyzmy w gwarze Maćkowiec na Podolu*, Warszawa.
- Kuraszkiewicz W. (1985), *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa.
- Łesiów M. (1973), *Gwary ukraińskie na terenie Polski Ludowej*, „Slavia Orientalis”, XXII 1, Warszawa.
- Łesiów M. (1978), *Polsko-ukraińskie oboczności leksykalne w gwarach pogranicza*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria Językoznawstwo, Warszawa, s. 279–286.
- Łesiów M. (1997), *Ukrajński howirky u Polsce*, Warszawa.
- Nepop L. (2004), *Interferencja leksykalna i jej odmiany (na przykładzie słownictwa kresowego)*, [w:] *Język mniejszości w otoczeniu obcym*, red. J. Rieger, Warszawa, s. 101–127.
- Obara J. (1989), *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wrocław.
- Pluskota T., Rudolf-Ziółkowska E. (1979), *Ze słowotwórstwa rzeczownika dawnej gwary nadsańskiej*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, XVIII, s. 207–216.
- Rieger J. (2002), *Ze słownika gwar nadsańskich (na podstawie zapisów Stefana Hrabca)*, [w:] *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Łemkowszczyzna i gwary nadsańskie*, pod kier. J. Riegera, Warszawa, s. 11–6.

- Rieger J. (2012), *Gwary nadszańskie w nowym świetle*, „Slavia Orientalis”, LXI 2, s. 231–256.
- Rudolf-Ziółkowska E. (1996), *Rzeczowniki motywowane w dawnej ukraińskiej gwarze nadszańskiej*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, XXXIII, s. 193–212.
- Sajewicz M. (1993), *O ustaleniu przynależności językowej gwar peryferyjnych (na przykładzie gwar poleskich)*, [w:] *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich*, pod red. S. Warchoła, Lublin, s. 255–261.
- Sierociuk J. (2013), *Założenia metodologiczne badań języka wsi*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. XI, pod red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań, s. 131–136.
- Warchoła S. (1992), *Specyfika gwar mieszanych i przejściowych na terenach etnicznie zróżnicowanych*, Lublin.
- Верхратський І. (1900), *Про говір долівський*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові”, т. XXXV, с. 1–128.
- Жилко Ф.Т. (1966), *Нариси з діалектології української мови*, Київ.
- Онишкевич М. (1995), *Атлас давніх говорів Надсяння та суміжних земель (АГН)*, [w:] *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, pod red. M. Kondratiuka, Białystok, s. 41–51.
- Пшепюрьська М. (1938), *Надсянський говір*, „Праці Українського Наукового Інституту, Т. XLIV: Серія філологічна”, Кн. 7, Warszawa. [Przedruk w: Пшепюрьська-Овчаренко М., 2007, *Мова українців Надсяння*, Перемишль, s. 87–212].
- Хомчак Л. (2008), *З історії дослідження надсянських говірок*, „Діалектологічні студії” 7. *Традиції і модерн*, ред. П. Грищенко, Н. Хобзей, Львів, с. 171–182.

Tadeusz Lewaszek

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Filologii Polskiej
lewtad@amu.edu.pl

O zapisach fonetycznych polskiej i słowiańskiej mowy ludowej i potocznej

Abstrakt: Wiele transkrypcji polskich i słowiańskich tekstów gwarowych należy uznać za nie w pełni wiarygodne, jeśli chodzi o szczegółowe cechy fonetyczne samogłosek i spółgłosek. Dla potrzeb badań dialektologicznych z zakresu fleksji, słowotwórstwa, składni i słownictwa w pełni wystarczą teksty w transkrypcji uproszczonej. Za wiarygodne teksty w transkrypcji fonetycznej, które mają służyć głównie badaniom nad fonetyką dialektów, powinno się obecnie uznawać te, które są oparte na analizach współczesnej akustyki mowy wykorzystujących najnowsze programy komputerowe.

Słowa kluczowe: dialektologia, polonistyka, slawistyka, transkrypcja fonetyczna, transkrypcja uproszczona, polszczyzna kresowa, współczesna akustyka mowy

Abstract: *Phonetic transcriptions of Polish and Slavic rural and colloquial speech.* Many transcriptions of Polish and Slavic dialectal texts should be viewed as not fully reliable with respect to the detailed phonetic features of the vowels and consonants. Texts with simplified transcription are entirely sufficient for the purposes of studying the inflections, word formation, syntax and vocabulary of dialects. On the other hand, texts based on analyses of contemporary speech acoustics where the latest software has been used should be viewed reliable when presented in phonetic transcription, typically used in research into the phonetics of dialects.

Keywords: dialectology, Polish language studies, Slavic language studies, phonetic transcription, simplified transcription, Borderlands dialect, contemporary speech acoustics

Istnieją niewątpliwie ludzie, którzy znakomicie rozpoznają różnice dźwięków, w tym również dźwięki bardzo podobne. Na ogół też bardzo dobrze odróżniają różne typy intonacji zdaniowej. Mówimy o nich, że mają słuch absolutny lub zbliżony do tego stanu. Ale nie należy przesadzać w wyrokowaniu o możliwościach percepcji dźwięków konkretnych osób i możliwości emisji głosu.

Zacytuję fragment ze słynnego szkicu Romana Jakobsona *Poetyka w świetle językoznawstwa*:

Pewien były aktor teatru Stanislawskiego opowiadał mi, jak na egzaminie wstępnym słynny reżyser kazał mu powtórzyć zwrot „dziś wieczorem” na czterdzieści sposobów, z różnymi odcieniami ekspresywnymi. Zrobił on spis czterdziestu sytuacji emocjonalnych, a następnie wypowiedział zwroty w sposób odpowiedni do każdej sytuacji, słuchacze zaś musieli rozpoznać daną sytuację na podstawie zmiany formy dźwiękowej tych samych dwu słów. Po-

prosiłem owego aktora, aby powtórzył to ćwiczenie na użytek naszych badań nad opisem i analizą współczesnego rosyjskiego języka literackiego. Zapisał około pięćdziesięciu sytuacji, ujętych w takie same eliptyczne zdania, i wykonał z nich pięćdziesiąt odpowiednich przekazów, nagranych na magnetofonie. Większość przekazów została ściśle i dokładnie „zdekodowana” przez słuchających moskwičan. Trzeba dodać, że wszystkie te rysy ematywne poddają się łatwo analizie lingwistycznej (Jakobson 1989, 83).

Wydaje mi się, że chodzi tutaj o jakąś anegdotę związaną z Konstantym Stanisławskim, a z anegdotami nie ma sensu polemizować. Ale R. Jakobson wypowiedź „pewnego byłego aktora teatru Stanisławskiego” traktuje jak najbardziej poważnie. Nie wierzę, że K. Stanisławski był takim geniuszem. Skoro nie dysponujemy odpowiednim nagraniem (potwierdzającym niewiarygodny wyczyn „recytatorski” wybitnego reżysera) i wobec tego nie możemy zweryfikować prawdziwości zaistniałej sytuacji, to należy ją potraktować jedynie jako opowieść anegdotyczną. Gotów jestem uwierzyć w możliwość wypowiedzenia połączenia wyrazowego „dziś wieczorem” na dwadzieścia sposobów. Następna część sugestii R. Jakobsona też nie jest w pełni wiarygodna, gdyż nie da się jej zweryfikować. Ale przynajmniej tutaj mowa jest o tym, że na 50 wypowiedzi zdekodowano większość, tj. zapewne około 30. Istnieje więc jakieś ograniczenie. Trudno też zgodzić się z wybitnym uczonym, że „wszystkie te rysy ematywne poddają się łatwo analizie lingwistycznej”. Po prostu zbyt często bezrefleksyjnie wierzymy autorytetom. W podobny sposób można się odnieść do sprawy dokładności zapisów dialektologicznych. Językoznawcy słowiańscy od ponad stu lat posługują się tzw. transkrypcją fonetyczną¹. Była ona cały czas modyfikowana i dostosowywana do systemów fonologicznych różnych dialektów słowiańskich. Dlatego zasób znaków, służących do transkrypcji różnych dialektalnych tekstów słowiańskich, bardzo się różni.

Za przykład niech posłużą prezentowane na ilustracjach próbki tekstów słowiańskich oraz kaszubskich Friedricha Lorentza (1905, 1925, il. 1 i 2)², jak również wyjątek z tekstów rezjańskich (słoweńskich) Jana Baudouina de Courtenay (1875, reprodukcja 1989, il. 3).

41. *Wie es dem Förster nach seinem Tode erging.*

Té-bél lišók vu-pānā Bonīnā a-tēn-lišók bēl-χerī ā-co·ul zdēi·nōgc. Ā-te vōn-vedrō·ul ksāzā, vōn-jēmā-mjō·ul vūgbřōgd dāc. A-ksōuc-řek: «Jāq-cā-nīmoga dāc, tā-jēs jīnē vjārā». A-tēi tēn-lišók zdēi·χ ā-šed dūq-nēbā ā-co·ul v-nīębō. A-Pētrūs řiek: «Māos-tā vūgbřōgt krōpnē?» A-lišók řiek: «Ksōuc mja-nīęcō·ul vūgbřōgd dāc, jāq-bēl jīnē vjārā». Ā-te Pētrūs řiek: «Jāq-mušā vāizdřec, nīęjā v-nīębjā ksōuc do-krāyānā, te-vōn tūębjā dō·ul tēn-vūgbřōgt. Jā, Pētrūs vūębezdrō·ul v-nīębjā, tā-nīębēl zōgdēn ksōuc do-krāyānā. Ā-te Pētrūs jēmā-řiek: «Jāq-cā-nīmoga nīc pūęmoc, tā-nīęjā žōgdēn ksōuc do-krāyānā». A-tēn-lišók šīed dūo-dieklā. Tā-stūęjōy třā-stōulhī. A-vō·n-sā nā-jādēn pūęsazēl.

Il. 1. Friedrich Lorentz (1905, 39)

¹ Transkrypcja fonetyczna = pisownia fonetyczna: „W pisowni fonetycznej oprócz zwykłych używa się także liter zmodyfikowanych i specjalnych znaków (...)” (EJP, 403).

² Tzw. Słowińcy to z historycznego punktu widzenia Kaszubi.

Wies, parafia leścińska (Lešno — Lesno — Lysnoę), powiat kościerski.

822. Ušsëu, kòt, p'xés, kúrowk b'łł fššsthy ná podv'úžú. A'le tyn gbútr b'łú xeb'vı i dóu jım lë žžébušë žrýc. Tòę jım sã nè v'ízaušë i únı́ uóbrázłı, còę únı́ ròb'ıc mánłı. 'Tédz tyn ušsëu m'úvjıu: „V'ıjta va còę? Mz móžymz fššsthy štr'z dób'že spsývãc. Mz púzıymz vé svıat i bãn-zıymz kòle m'úzz'łı. Lıšı únı́ tú nı́ može nòm nıgze jısc“. Ta ráda v'ízaua šòę jım jı únı́ sã vzánı́ ná tá drògã i šlı vé svıat.

Il. 2. Friedrich Lorentz (1925, 665)

- 12 An kraj ɣa-j-je-uprašù: «kój visokò jè tas-tlù ɣòr-do-te -p'və «zvjézdš?» An òn-mu-je-jáv: «tkèj d'lx, kš jè télə (télja) špálš; àn je néjjeju vjéruvatš, nej-mjérijı šè on'š».
- 13 Anzàt ɣa-je-je-uprašù kraj: «kój zvjézdè je tùw-firmamèntu?» An òn-mu-je-jáv: «Tkej-dlák kš-jè tú-moji-súnkəš (tù-moji-súnkəš), tkèj zvjézdè jè šè ɣòr-u-firmamèntu; kàr jè blò vıj, sšn tà-otajèku škàrjamš».
- 14 Anzàt ɣa-je-je-uprašù, də «kwó pensàn jàst, kš-sšw-kraj?» An te-dr'v' m'ù-jè-jáv: «Òn (òm)-pensà, de sšm plevàn, jıvšce sin din -mlnšr».

Kormòš Antón, kòndon (kòndom)-Dovàni.

Il. 3. Jan N. Baudouin de Courtenay (1989, 459)

Jak widać, przedstawione zapisy są bardzo skomplikowane. Jeśli chodzi o teksty słowiańskie, zapisane z użyciem rozmaitych znaków przez różnych autorów (m.in. przez F. Lorentza), to korzystanie z nich było do tego stopnia utrudnione, że Zenon Sobierajski (Sobierajski 1997) postanowił wydać słownik słowiański z ujednoliconą postacią haseł. Ukazał się jednak tylko jeden jego zeszyt (A–C) i nie wiadomo, czy będzie kontynuowany.

Oprócz transkrypcji fonetycznej tekstów gwarowych stosuje się również transkrypcję uproszczoną³. Takimi wydaniem tekstów są zainteresowani zwłaszcza folklorysty, etnografowie i miłośnicy kultury regionalnej, którzy nie są w stanie czytać tekstów w transkrypcji fonetycznej. Z zapisów w transkrypcji uproszczonej korzystają również dialektolodzy, zwłaszcza gdy chodzi o badania fleksji, słowotwórstwa oraz słownictwa wraz z frazeologią.

Różnice między tymi sposobami zapisu ilustruje urywek tekstu w transkrypcji fonetycznej i jego odpowiednik w transkrypcji uproszczonej zaprezentowany na il. 4.

³ Transkrypcja uproszczona polega na użyciu tylko tradycyjnych liter alfabetu. Oddaje ona rzeczywistą wymowę w mniejszym stopniu niż transkrypcja fonetyczna.

Jesienne prace na roli

(Płyta nr 2, tekst 3)

Transkrypcja fonetyczna	Transkrypcja uproszczona
1 nã ¹ ---iũz ² e ^f ---s ³ tũej yno ⁴ pi ⁵ erhi ⁶ *	Na, Józef, suchej yno ¹ , Piemi ² *
2 ko ³ sz ⁴ ---ju ⁵ še ⁶ t ⁷ ote ⁸ l'ato ⁹ skũ ¹⁰ nc ¹¹ ly ¹² *	ko ¹ rz ² . Ju ³ sie ⁴ t ⁵ ote ⁶ l'ato ⁷ skõ ⁸ h ⁹ *
3 yo ¹ nã ² m ³ ---õ ⁴ ě ⁵ i ⁶ p ⁷ ov ⁸ a ⁹ ---l ¹⁰ ale ¹¹ nõ ¹² uz ¹³ *	cyto num--(j)to ci powiã--ale nõ ¹ s ²
4 jescy ¹ rob ² ota ³ c ⁴ ekõ ⁵ na ⁶ polu ⁷ ---	jescy robota cekõ ¹ na polu.
5 a ¹ ---h ² ie ³ j ⁴ es ⁵ tag ⁶ l'ekõ ⁷ ---a ⁸ f ⁹ šeba ¹⁰	A! Nie jes tak lekõ. A trzeba

II. 4. *Polskie teksty gwarowe z ilustracją dźwiękową* (Sobierajski, Nowak, Gruchmanowa 1961, 10)

Teksty F. Lorentza i J.N. Baudouina de Courtenay były zapisane w czasie badań terenowych. Z pewnością później uczeni ci uzupełniali je i poprawiali, dostosowując do fonetyki dialektu. Ich zapisy transkrypcyjne są mniej pewne niż transkrypcja tekstów odtwarzanych z płyt, taśm magnetofonowych lub znacznie później z nośników cyfrowych. Niewątpliwie przywołana transkrypcja Z. Sobierajskiego jest bardziej wiarygodna, zwłaszcza że w jej sporządzeniu uczestniczyło kilkoro dialektologów.

Wróćmy jeszcze do sprawy wiarygodności zapisów fonetycznych tekstów i oddzielnych form językowych dokonanych w terenie bez wsparcia w postaci nagrań. Chodzi mi nie tylko o transkrypcje z lat 50. i wczesnych lat 60., ale również o te znacznie późniejsze. Wydaje mi się, że są one w niektórych szczegółach fonetycznych niewiarygodne lub mało przekonujące. Odwołam się do wybranych zapisów Zygmunta Zagórskiego (1964). Poznański dialektolog zamieszcza w swojej książce m.in. następujące transkrypcje fonetyczne wyrazów: *mêtr* (s. 14), *ješěni* (s. 158), *ro^ok||roek* (s. 19), *võhõ || võxo* (s. 26), *kso^oška* (s. 27), *pi^ot^oř^otě*, *pot^o kšivõ* (s. 141). Takich zapisów w książkach i artykułach Z. Zagórskiego jest mnóstwo. Powstaje pytanie, czy rzeczywiście zawsze jest pewne, że materiał poświadcza zwężone *ě*, zwężone *õ* oraz zwężone i labializowane *õ*, zwężone *o*, labializowane *ę* w drugim elemencie dyftongu. Tego typu wątpliwości można mieć również, gdy chodzi o prace wielu innych polskich i słowiańskich dialektologów. Niewątpliwie przynajmniej częściowo zapisy nie odzwierciedlają precyzyjnie wymowy informatorów. Można je określić jako wyidealizowane, sztuczne lub spekulatywne.

W dziejach archiwizacji polskiej i słowiańskiej mowy ludowej szczególną rolę odegrał wspomniany już Z. Sobierajski, który słusznie wątpił w dokładność fonetyczną wielu zapisów sporządzanych „na gorąco” podczas badań terenowych bez wykorzystania urządzeń nagrywających. Przekonująco pokazał, że najlepszą metodą transkrypcji tekstów gwarowych (dającą często pewne wyniki, ale również niekiedy niewystarczającą w ustalaniu poprawnej transkrypcji) jest zespołowe odsłuchiwanie nagranych tekstów (na płytach, taśmach magnetofonowych, obecnie z zastosowaniem urządzeń cyfrowych).

Bardzo ważny, gdy chodzi o poruszany temat, jest artykuł Z. Sobierajskiego (1960), w którym poznański uczonec pokazał różnice w przeprowadzonej przez siebie tran-

skrypcji fragmentu z płyty (421B – Bnin, pow. Śrem). Otóż autor zapisał ten fragment w trzech odczytach na trzy sposoby:

I. 'a un po'ado

II. 'an po'ado

III. 'an po'ado

W tym miejscu zacytuję komentarz do transkrypcji:

Widzimy na tym przykładzie, jak zawodne mogą być ręczne zapisy bezpośrednie szybkich, nie powtarzanych wypowiedzi ciągłych. Wynikiem pierwszego posłyszenia był zapis 'a un, choć do wymówienia samogłoski u wcale nie doszło. Pod wpływem fragmentu tekstu transkrybowanego z tej samej płyty wcześniej, fragmentu, w którym zaimiek osobowy un raz już występował, szybko wymówione an w zespole z następującym po nim po'ado zrozumiane zostało jako a un (Sobierajski 1960, 41).

W innym wypadku badacz różnie percypował postać fonetyczną końcówki -ovi: jako -ovi, -o'i, -uoi⁴ (I. tymu byd^uovi, II. tymu byd^uo'i, III. tymu byd^uoi).

Powyższe przykłady pozwalają przypuszczać, że w bezpośrednich ręcznych zapisach wielu dialektologów polskich i słowiańskich roi się od błędów i nieściśłości. Nie pomoże tutaj zastrzeżenie, że ludzie o słuchu absolutnym popełniają rzadko błędy⁴. Zenon Sobierajski przeszedł odpowiednie badania, które udowodniły, że ma słuch bardzo dobry, tj. na wysokim poziomie. Podobnie oceniono słuch jego współpracowników – Moniki Gruchmanowej i Henryka Nowaka. A jednak okazało się, że dialektolodzy różnią się w percypowaniu szczegółowych cech fonetycznych, a oprócz tego te same wyrazy lub połączenia wyrazowe w różnym czasie transkrybują niejednakowo.

Zastosowanie odsłuchu zespołowego pokazało różnice w transkrypcji – najczęściej drobne, czasem jednak dosyć znaczne (Sobierajski 1962, 12). Pierwsze odsłuchanie nagrania i transkrypcję tego tekstu transkrybenci przeprowadzili oddzielnie. W następnych dwóch odsłuchach uczestniczył w tym samym czasie cały zespół. Oto wybór wyrazów, w których stwierdzono różnice w zapisie:

H. Nowak	Z. Sobierajski	M. Gruchmanowa
uz	už	už
ž'iška	ž'iška	žiška
tš'(e)a	tš'ea	tš'a
hlāp _c 'y ⁵	hlāpcy	hlāp _c 'y ⁶
'u _o 'rać ⁷	'uorać	'uorać

Różnice można uznać za dosyć istotne, szczególnie w zapisie ostatniego wyrazu. Warto zauważyć, że tylko M. Gruchmanowa słyszała dźwiękowe *t*. Sądzę, że zaznacza-

⁴ Termin słuch absolutny jest używany zbyt często. W rzeczywistości jest to zjawisko niezmiernie rzadkie. Wolę sformułowanie: słuch bardzo dobry, słuch na wysokim poziomie.

⁵ W transkrypcji H. Nowaka *s* znajduje się nad *c*, co oznacza wymowę pośrednią *c||s*.

⁶ Zob. przypis 6.

⁷ W transkrypcji H. Nowaka nad *o* jest nadpisane *e*.

nie dźwiękowości *t* lub *n* w transkrypcji tekstów gwarowych to często tylko sprawa idealizacji zapisów. Transkrybent najczęściej nie słyszy różnicy między *t* a *t̥* oraz *n* a *n̥*, ale zaznacza dźwiękowość *t*, *n* przed spółgłoskami dźwiękowymi, ponieważ wie, że to zjawisko fonetyczne może się pojawić w takim kontekście.

*

Poniżej zajmę się kilkoma problemami fonetycznymi dotyczącymi polszczyzny dawnych kresów wschodnich, szczególnie polszczyzny północnokresowej. Chodzi o *l* przedniojęzykowo-zębowe, *l* miękkie, *h* dźwięczne oraz kresowe (zwłaszcza północnokresowe) odpowiedniki ogólnopolskich spółgłosek *ś*, *ź*, *ć*, *ń* (różne stopnie miękkości). Odwołuję się tutaj do moich doświadczeń zdobytych podczas długoletnich badań języka powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy (Lewaszkiwicz 2017).

W EJP (1999, 369) znajdujemy następującą informację: „Przedniojęzykowe *l*: *lava*, *łażił* utrzymało się głównie na pograniczu wsch. i pd., w pn. Małopolsce, na Podhalu, na Krajnie, w różnych punktach Mazowsza. Na przeważającym obszarze Polski centralnej i pn.-zach. *l* przeszło w wargowe *u* jak w jęz. ogólnym: *uava*, *uaził*”.

W ustnych wypowiedziach polonistów i sławistów oraz w wielu publikacjach dominuje opinia o powszechnej (w przeszłości i obecnie) lub niemal powszechnej przedniojęzykowo-zębowej wymowie *l* na dawnych kresach wschodnich. Jest to mit (tj. w dużym stopniu nieuzasadnione przekonanie), który wymaga komentarza. Niezbyt przekonujące są także informacje o obecności *l* zębowego na części polskiego obszaru etnicznego.

Problem polega głównie na tym, że od dawna w dyskusjach naukowych utożsamia się wzorcowe *l* zębowe z *l* zredukowanym. Zdzisław Stieber pisał o *l* zredukowanym w ten sposób:

Ponieważ więc „zredukowane *l*” jest artykulacyjnie czymś pośrednim między *l* lateralnym (zębowym) a niezgłoskotwórczym *u*, zaś funkcjonalnie jest prawie identyczne z *l* zębowym, można je w zasadzie uznać za wariant fakultatywny fonemu [*l*]. Świadczy o tym np. fakt, że wielu Polaków wymawiających *l* zredukowane na ogół nie słyszy różnicy między tym *l* a *l* zębowym. Autor tej książeczki, choć językoznawca, ma też wielkie trudności w odróżnianiu uchem obu dźwięków. Na ogół też oba dźwięki występują dokładnie w tych samych pozycjach i tych samych formach (Stieber 1966, 112).

W polszczyźnie północnokresowej *l* zębowe należy uznać za archaizm staropolski podtrzymywany głównie pod wpływem języka białoruskiego, ale również rosyjskiego i litewskiego. Z badań językoznawców wynika, że w drugiej połowie XX w. *l* zębowe nie było bezwyjątkowe. Alojzy A. Zdaniukiewicz (1972, 37) w drugiej połowie lat 50. stwierdził wśród przesiedleńców z Łopatowszczyzny (wsi w pobliżu Wilna) także wymowę *u* zamiast *l*, tj. „wymowa *l* jak *u* wynosi 12,5% ogólnej sumy wariantów artykulacyjnych (*l* i *u*)”. W tej sprawie istotna jest inna uwaga autora:

(...) pojawienie się *u* zamiast *l* w formach czasownikowych, zwłaszcza niektórych form czasu przeszłego i trybu przypuszczającego, jest rezultatem wpływu języka białoruskiego. Sporadyczne pojawianie się *u* w innych wyrazach jest najprawdopodobniej rezultatem wpły-

wu mowy młodszego pokolenia mieszkańców Wilna, gdzie *ɥ* zaczęło nieznacznie wypierać *ʃ* językowo-zębowe⁸ (Zdaniukiewicz 1972, 37).

Halina Karaś (2001, 111) wspomina o sporadycznych poświadczeniach na Kowieńszczyźnie walzonego *ʃ*, np. *tak kuaml'ive*. Bardzo ważne są wyniki badań terenowych Irydy Grek-Pabisowej (2002, 93–94) z lat 1986–1996. Autorka stwierdza dominację *ʃ* zębowego we wszystkich zbadanych punktach terenowych (tylko jeden informator ma prawie regularne *ɥ*); brak idiolektu z wyłącznym *ɥ* na miejscu *ʃ* (w kilkunastu idiolektach występuje sporadycznie lub w pewnych wyrazach oboczne *ɥ*). Spółgłoskę *ɥ* (< *ʃ*) wymawiali ludzie starsi bez wykształcenia średniego, uczęszczający przed wojną do polskich szkół.

Niewiarygodna wydaje się informacja Barbary Dwilewicz (1997, 25), że we wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie *ʃ* przedniojęzykowo-zębowe jest „realizowane konsekwentnie przez wszystkich niezależnie od wieku i wykształcenia”. W dwutomowym wydawnictwie *Pol'skie govory v SSSR* (Martynov 1973) *ɥ* ani razu nie pojawiło się zamiast *ʃ* zębowego, co jest – moim zdaniem – nieprawdopodobne.

Jak wiadomo, wielu mieszkańców dawnych kresów północnych to ludzie w pełni lub częściowo dwujęzyczni – znali oni polski język kresowy/gwarę kresową oraz gwarę białoruską. Niektórzy przyswoili sobie oba języki na poziomie kodu rozwiniętego, w różnym stopniu posiadali też umiejętność przełączania kodów podczas komunikowania się, co po kilkunastu czy kilkudziesięciu latach skutkowało interferencjami z białoruszczyzny. A przecież w języku białoruskim *ɥ* zamiast kontynuantu prasłowiańskiego *ʃ* twardego jest częste. Spółgłoska *ʃ* zębowe przechodzi w tym języku w *ɥ* zamykające sylabę (zarówno w śródgłosie, jak i w wygłosie wyrazu), np. *воўк, пабій*.

Białoruskie *ɥ* zamykające sylabę z pewnością pojawiało się w polszczyźnie kresowej Polaków, jak również zapewne oddziaływało na artykulację *ʃ* zębowego, zbliżając je brzmieniowo do *ɥ*. Chodzi mi o to, że *ʃ* północnokresowe to nie tylko pełne *ʃ*, ale również i to dosyć często – *ʃ* zredukowane, o którym pisał Z. Stieber. Na występowanie *ʃ* zredukowanego nie zwrócono dotąd uwagi w literaturze przedmiotu. W wielu idiolektach wymowa była rozchwiana – najczęściej *ʃ* zredukowane, rzadziej *ʃ* pełne, rzadko *ʃ* zredukowane prawie tożsame z *ɥ*, sporadycznie typowe *ɥ*.

W języku ukraińskim *ʃ* zamykające sylabę (zarówno w śródgłosie, jak i wygłosie) przechodzi – jak w białoruskim – w *ɥ*. Warto zauważyć, że w *ʃ* zębowe istnieje w obu tych systemach językowych, ale ma prawdopodobnie niższą frekwencję niż *ɥ* (< *ʃ*). Zjawisko to powinno znaleźć odbicie w polskich gwarach południowokresowych, dotychczasowe opracowania jednak milczą na ten temat, np. Michał Łesiów (1957), Karol Dejna (1956), Iwona Cechosz (2001), Ewa Dzięgiel (2001, 2003). Z wymienionych autorów jedynie M. Łesiów wspomina o istnieniu *ɥɥ* w kilku zapożyczeniach z ukraińskiego, np. *kouban* || *koban* ‘pień, na którym się drzewo rąbie’, *kobtyk*, *stobba*. Z moich obserwacji języka południowokresowych starszych przesiedleńców na terenie zachodnie wynika, że obok *ʃ* zębowego istniało w niektórych idiolektach także *ʃ* zredukowane i rzadko *ɥ* lub *ʃ* zredukowane zbliżone do *ɥ* ogólnopolskiego.

⁸ Chodzi o okres tuż przed II wojną światową i w czasie wojny.

Gdy chodzi o dawne i współczesne gwary polskie na Ukrainie, jest mało prawdopodobne, aby nie ulegały one (przynajmniej w odniesieniu do niektórych idiolektów) wpływowi ukraińskiego *ʎ*. Przecież już w 1914 r. Tadeusz Lehr-Splawiński (1914) zauważył, że w tzw. Galicji wschodniej wymowa *ʎ* zamiast *l* dotyczy coraz częściej języka młodego pokolenia. Warto też przytoczyć wypowiedź Zofii Kurzowej: „W latach poprzedzających II wojnę światową *ʎ* charakteryzowało już powszechnie fonetykę mieszkańców Lwowa (zwłaszcza inteligencji), *l* zaś wymowę mieszkańców miast bardziej na wschód położonych: Stanisławowa i Tarnopola” (Kurzowa 1983, 91). Nie można wykluczyć, że częściej chodziło nie o typowe *ʎ*, lecz o *l* zredukowane. Ale prawdopodobnie proces wałczenia *l* nie dotyczył tylko południowokresowej ludności miejskiej.

Sądzę, że od dawna badacze polskich gwar południowokresowych często nie odróżniają *l* zębowego od *l* zredukowanego, a także nie dostrzegają *l* zredukowanego, które może być podobne do *ʎ*.

Nikt z moich najstarszych nowogródzkich informatorów nie wymawiał zawsze pełnego *l* kresowego. Prawdopodobnie zaledwie kilka osób wymawiało najczęściej pełne *l* kresowe i znacznie rzadziej *l* zredukowane. W języku sióstr mojej babci słyszałem czasem – jak mi się wydaje – pełne *l* kresowe i znacznie częściej *l* zredukowane. Zdarzały się również w ich językach osobniczych realizacje *ʎ* zbliżone do zredukowanego *l* oraz *ʎ*. Moi rodzice zasadniczo – jak sądzę – nigdy nie artykułowali pełnego *l* kresowego. W języku mojej matki dominowało chyba *l* zredukowane, ale często słyszało się też *l* bliskie *ʎ* oraz typowe *ʎ*. Podobnie scharakteryzowałbym wymowę *l* jej braci. W języku mojego ojca częściej niż w mowie mojej matki i jej braci występowały realizacje *l* zredukowanego. Dokładniej o wymowie *l* w języku powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy informuję w mojej książce (Lewaszkiewicz 2017, 189–192).

Na temat *l* lateralnego w innych językach słowiańskich (w bułgarskim i w językach wschodniosłowiańskich) funkcjonują uproszczone opinie. Jest sprawą oczywistą to, że proces wałczenia *l* objął już w dużym stopniu język bułgarski (Albuł, Soroka 2016). Nie znam odpowiednich publikacji o zachodzeniu procesu wałczenia *l* w rosyjskim oraz *l* niezamykającego sylaby w białoruskim i ukraińskim, lecz lingwiści zajmujący się tymi językami dostrzegają już taką tendencję wymawianiową.

*

W sprawie charakteru artykulacyjnego północnokresowego *l* autorzy są w zasadzie zgodni. Alojzy A. Zdaniukiewicz (1972, 40) pisze na ten temat tak: „Sposób artykulacji tej spółgłoski i zakres jej występowania jest inny niż w języku ogólnopolskim. Stopień miękkości jest różny. Poszczególni informatorzy wymawiają tę głoskę niejednakowo”. Autor wyróżnia „trzy sposoby artykulacji tej spółgłoski”:

- 1) Przed samogłoską *i* oraz przed *e*, *ę* spółgłoska *l* jest przeważnie najbardziej spalatalizowana; w tej pozycji jest to spółgłoska niemal środkowojęzykowa, np.: *bl'in* (...);
- 2) Przed pozostałymi samogłoskami i spółgłoskami *l'* jest spalatalizowane w mniejszym stopniu, np.:

bl'ady (...); 3) Informatorzy (...) sporadycznie wymawiają spółgłoskę *l* tak samo jak w języku ogólnopolskim (Zdaniukiewicz 1972, 40).

Zacytowany badacz bardziej miękkie *l* oznacza małym apostrofem, mniej miękkie *l* większym apostrofem.

Barbara Dwilewicz (1997, 25–26) pisze: „Głoska ta we wszystkich pozycjach wyrazu, a więc przed samogłoskami szeregu przedniego, tylnego, przed spółgłoskami, a także w wygłosie jest palatalna. Oczywiście stopień miękkości może być różny, (...)”. Ale również ta autorka nie widzi potrzeby odróżniania w transkrypcji *l* miękkiego i półmiękkiego – wprowadza do transkrypcji jedynie *l'*, np. *kartoffl'a*, *k'is'el'*, *l'ečyc'*, *pol'sk'i*.

Stanowisko H. Karaś (2001, 111) w sprawie wymowy *l* jest następujące: „Podobnie jak i na całych kresach obserwuje się wymowę miękką spółgłoski *l*, niezależnie od pozycji fonetycznej”, np. *l'asu*, *l'eše*, *Pol'sk'i*. Autorka stosuje tylko znak *l'*, choć z pewnością zdaje sobie sprawę z tego, że *l* może być mniej lub bardziej miękkie.

Jednakowe oznaczenie *l* palatalnego stosuje I. Grek-Pabisowa, chociaż zwraca uwagę na różne stopnie jego miękkości.

Natomiast wymowa *l* przed samogłoską przednią i spółgłoskami miękkimi wykazuje znaczne w stosunku do wymowy ogólnopolskiej różnice.

Miękkie *l* może być wymawiane przy mniejszej lub większej powierzchni przylegania języka do podniebienia twardego, stąd możliwe są warianty od średnio miękkiego do bardzo miękkiego *l'* (bardziej miękkiego niż *l* przed *i* w polszczyźnie literackiej). Zaledwie w mowie kilku informatorów nie wystąpiło *l'*, w mowie kilku zanotowano wyłącznie *l'*. Ogólnie, na całym obszarze wymawiane jest obocznie *l* || *l'*, ale możliwy jest też pośredni stopień zmiękczenia. Różny stopień zmiękczenia *l* odnotowali uczeni, którzy zajmowali się językiem mówionym na Kresach północno-wschodnich (Grek-Pabisowa 2002, 92–93).

Niemniej w całej książce I. Grek-Pabisowa stosuje przy *l* palatalnym zawsze jednokowe oznaczenie, tj. *'*, a zatem nie widzi potrzeby odróżniania stopnia miękkości. Jest to najprawdopodobniej wynik przekonania, że w konkretnym zapisie sprawa stopnia miękkości jest dyskusyjna.

Niemal 50 lat obserwowałem różne stopnie zmiękczenia *l* przez moich informatorów. Wydaje mi się, że można wyróżnić w ich wymowie kilka stopni miękkości: miękkość pełna (oznaczenie *l'*) – przed *i* oraz przed innymi samogłoskami i spółgłoskami, półmiękkość (oznaczenie *l'*), pogranicze półmiękkiego i twardego *l* (oznaczenie *l''*). Dostyc często towarzyszyła mi wątpliwość, czy *l* jest półmiękkie, czy miękkie oraz czy jest prawie twarde (*''*), czy też rzeczywiście twarde.

Brak miejsca nie pozwala na szersze omówienie tego zagadnienia. Wspomnę jedynie, że w wielu idiolektach stwierdziłem wahania wymowy, zwłaszcza przy uwzględnianiu długiej perspektywy czasowej (np. różnice między wymową z lat 70. oraz 80. i 90.).

Ograniczę się do refleksji o wymowie *l* moich rodziców. Wymowę matki określiłbym w ten sposób: czasem *l* półmiękkie (zwłaszcza przed *e*, np. *al'e*), dominacja *l''* w innych pozycjach, nierzadko *l* twarde. Nigdy nie zauważyłem w jej wymowie pełnego *l* miękkiego (oprócz pozycji przed *i*). W wymowie ojca dominowało *l* półmiękkie, czasem pojawiała się *l* miękkie (nie tylko przed *i*) i częściej niż *l* miękkie *l''* oraz

sporadycznie *l* twarde. Przypadków realizacji *l''* oraz *l* twardego było coraz więcej pod koniec życia ojca, tj. od połowy lat 90. W latach 80. i 90. słyszałem warianty wymawianiowe, np. w wyrazach: *al'e – al'e – al''e – ale*; *l'ampa – l'ampa – l''ampa – lam-pa*; *l'as – l'as – l''as – las*. Jestem przekonany, że różne szczegóły wymowy w poszczególnych idiolektach mogą się zmienić w ciągu kilkunastu lub tym bardziej kilkudziesięciu lat.

*

Dźwięczne γ występuje od stuleci w polszczyźnie kresów wschodnich pod wpływem ukraińskiego, białoruskiego oraz w pewnym stopniu jako wynik kontaktów z językiem potocznym północno- i środkoworosyjskim.

W polszczyźnie północnokresowej γ dźwięczne nie jest bezwyjątkowe. Alojzy A. Zdaniukiewicz (1972, 44) już w latach 1956-1959 zanotował wśród przesiedleńców z Łopatowszczyzny 13,7% artykulacji „słabo udźwięcznionego γ ” (tj. γ półdźwięcznego)⁹. Iryda Grek-Pabisowa (2002, 96–97) pisze o regularnej wymowie γ , γ' (np. *γektary*), ale jednocześnie wspomina o nielicznych przypadkach „ubездźwięcznienia γ ” w sześciu punktach terenowych. Autorka dodaje, że są to przeważnie oboczne artykulacje, np. *γektaruf* || *χektaruf*.

Barbara Dwilewicz (1997, 26–27) odnotowuje w Bujwidzach całkowite rozróżnianie χ i γ . Halina Karaś (2001, 111) w odpowiednich wyrazach zanotowała na badanym terenie jedynie dźwięczne γ , np. *γodowała*, *γrab'a*.

Sądzę, że badacze zbyt często utożsamiali γ z γ półdźwięcznym, tj. γ , które czasem przechodziło po prostu w χ bezdźwięczne. Przyczyną pojawiania się γ półdźwięcznego i χ bezdźwięcznego jest oddziaływanie języka białoruskiego, w którym istnieją dwie odmianki γ dźwięcznego (Czekman, Smułkowa 1988, 117–118). Pierwsze γ jest dźwięczne, twarde i tylnojęzykowe, drugie zaś jest dźwięczne, twarde, szczelinowe i krtaniowe. Wydaje się, że białoruskie tylnojęzykowe γ jest trochę podobne akustycznie do bezdźwięcznego χ . Białoruskie odmianki γ dźwięcznego z pewnością oddziaływały na wymowę polskiego dźwięcznego γ północnokresowego, skoro polskie gwary północnokresowe intensywnie się kontaktowały z gwarami białoruskimi. Wariant tylnojęzykowy (niekrtaniowy) γ mógł się przyczynić do pojawiania się w polskich gwarach północnokresowych γ półdźwięcznego już przed drugą wojną światową. W niektórych idiolektach γ półdźwięczne przechodziło w χ bezdźwięczne.

W gwarach południowokresowych typowe γ dźwięczne występuje częściej niż w gwarach północnokresowych – zapewne również z tego powodu, że dźwięczne γ ukraińskie nie jest akustycznie tak skomplikowane jak dźwięczne γ białoruskie.

*

⁹ Na oznaczenie półdźwięcznego γ wprowadzam osobny znak γ .

Alojzy A. Zdaniukiewicz (1982, 274) słusznie doszedł do wniosku, że w opisie fonetycznym gwar północnokresowych nie wystarczy odróżnianie *ś, ź, ć, ...* *ż* od półmiękkich *s', z', c', ʒ'*. Autor widzi potrzebę wyszczególniania spółgłosek „o nieco mniejszym stopniu uśrednionojęzykowania” w stosunku do *ś, ź, ć, ʒ* które oznacza za pomocą apostrofu: *s', z', c', ʒ'* (są one trochę inne fonetycznie od półmiękkich *s', z', c', ʒ'*).

Z moich wieloletnich obserwacji języka przesiedleńców z Nowogródka i okolicy wynika, że można by wyróżnić również stopień pośredni między *ś, ź, ć, ʒ* a *s', z', c', ʒ'*. Spółgłoski te oznaczam jako *s'', z'', c'', ʒ''* – tylko na podstawie długich obserwacji można dostrzec odrębności wymawianiowe między nimi a *ś, ź, ć, ʒ*. Wahania *s'' || s', z'' || z', c'' || c', ʒ'' || ʒ'* dotyczyły zaledwie kilku idiolektów. W mowie kilkunastu informatorów zauważalne były wahania *ś || s'', ź || z'', ć || c'', ʒ || ʒ''*, przy czym typowa (tj. częściej występująca) dla nich była wymowa *ś, ź, ć, ʒ*. Dostrzeganie przeze mnie tak nieznacznych różnic wymawianiowych (zwłaszcza między *ś, ź, ć, ʒ* a *s'', z'', c'', ʒ''*) może jednak budzić wątpliwości, tj. krytycy tego stanowiska mają prawo twierdzić, że oparte jest ono na intuicyjnym i jednocześnie nieprzekonującym interpretowaniu osobliwości wymawianiowych.

*

Opublikowane dotychczas teksty mowy ludowej oraz potocznej różnych języków słowiańskich, zapisane przez dialektologów i socjolingwistów ze słuchu, często nie odzwierciedlają precyzyjnie rzeczywistej wymowy. Znacznie częściej niedokładności transkrypcyjne dotyczą mało istotnych cech fonetycznych, rzadziej zasadniczych faktów wymawianiowych. Stopień zgodności z rzeczywistą wymową informatorów zależał od stanu słuchu zapisujących gwary, od ich umiejętności szybkiego i dokładnego rejestrowania wypowiedzi, jak również od innych czynników, np. od miejsca i okoliczności sporządzania zapisów (np. tylko w obecności jednego informatora, w gronie kilku osób włączających się do wypowiedzi głównego informatora itd.), od sporządzania zapisu przez badacza wypoczętego czy zmęczonego itd. Niedoskonałe pod względem fonetycznym zapisy można jednak uznać za wartościowe z punktu widzenia fleksji, słowotwórstwa, składni i słownictwa.

Znacznie bardziej wiarygodne są teksty gwarowe transkrybowane z płyt, taśm magnetofonowych i współczesnych urządzeń nagrywających, ponieważ transkrybent mógł wielokrotnie odsłuchać ten sam fragment tekstu i ustalić jego ostateczną wersję brzmieniową. Ale i ta metoda nie jest gwarantem poprawności transkrypcji, ponieważ transkrybenci różnią się pod względem jakości percypowania dźwięków. Zenon Sobierajski słusznie doszedł do wniosku, że indywidualne odsłuchy mogą być nieprzekonujące i dlatego zaproponował – jako metodę bardziej obiektywną – odsłuch zespołowy. Różnice w zapisach fonetycznych poszczególnych transkrybentów zespołu (pracujących zarówno jednocześnie, jak i oddzielnie) skłaniają do zajęcia stanowiska, że przynajmniej niektóre opublikowane transkrypcje pojedynczych transkrybentów (również korzystających z nagranych tekstów) mogą mniej lub bardziej odbiegać od rzeczywistej wymowy informatorów. Z drugiej strony różnice w transkrypcji przeprowadzonej przez

członków zespołu uświadamiają potrzebę podejmowania wielokrotnych prób wspólnego ustalania kłopotliwych miejsc w transkrypcji. Korzystający z metody opracowanej przez Z. Sobierajskiego wiedzą jednak o tym, że czasem jednolite stanowisko zespołu nie jest możliwe, ponieważ struktura danego komponentu fonetycznego jest skomplikowana.

W zapisach Władysława Brzezińskiego (1982–2009) w krajniackich tryftongach słabo artykułowany element *e* jest zawsze labializowany (np. w t. II, s. 139: *uo^ε, yo^ε*), słabo artykułowane *y* w dyftongach jest również labializowane (np. w t. II, s. 149: *mũ^k*), chociaż nie wiadomo, czy autor słownika zawsze lub kiedykolwiek rzeczywiście słyszał słabo artykułowane labializowane *e* i słabo artykułowane labializowane *y*.

Aby pomniejszyć liczbę nieprawdziwych i niepewnych zapisów fonetycznych (ograniczających wiarygodność tekstów gwarowych i słowników gwarowych), należy częściej korzystać z transkrypcji uproszczonej w publikowaniu tekstów gwarowych, słowników gwarowych oraz monografii i artykułów dialektologicznych. Transkrypcja uproszczona pozwala zaproponować całkowicie wiarygodny materiał do badań fleksji, słowotwórstwa, składni i słownictwa gwar oraz języka wsi z naleciałościami gwarowymi. W pełni wystarcza też do badań nad systemami fonologicznymi gwar.

Inną sprawą są szczegółowe badania fonetyczne gwar i dialektów. Od pewnego czasu nie wystarczy już sprawne ucho i zespołowy odsłuch jako obiektywna metoda ustalania szczegółowych wariantów fonetycznych samogłosek i spółgłosek. Istnieje konieczność skorzystania z narzędzi badawczych, jakimi dysponuje współczesna akustyka mowy oparta na najnowszych programach komputerowych. Stwarza ona niewątpliwie lepsze możliwości badawcze w zakresie poznania struktury fonetycznej języka ogólnopolskiego i dialektów polskich niż fonetyka artykulacyjna. Dotychczasowe osiągnięcia badawcze w zakresie akustyki mowy ogólnopolskiej, np. zaprezentowane w syntezach Bożeny Wierzchowskiej (1980) i Leokadii Dukiewicz (Dukiewicz, Sawicka 1995), są już dzisiaj w dużym stopniu przestarzałe. Gdy chodzi o gwary polskie, porządne analizy akustyczne nigdy nie powstały. To samo można powiedzieć o dialektologii innych języków słowiańskich.

W ostatnich latach Lechosław Jocz (2011, 2013, 2014, 2015) stosuje nowoczesne metody akustyczne w badaniach systemów samogłoskowych i spółgłoskowych górnołużycczyzny i kaszubszczyzny. W jego badaniach struktura akustyczna np. spółgłosek obejmuje m.in. wartości formantowe spółgłosek (tutaj m.in. zjawisko rozmycia się formantów, zjawisko szerokości formantów itd.), przebieg natężenia dźwięku w połączeniach spółgłosek z samogłoskami. W analizach akustycznych wymieniony autor korzysta z programu Praat oraz dodatkowo z programu SFSWin i Speech Analyzer.

Mam nadzieję, że w przyszłości nowoczesne metody badań akustycznych (wspomagane przez programy komputerowe) pozwolą lepiej poznać fonetykę gwar/polszczyzny północnokresowej i południowokresowej, w tym również zagadnienia fonetyczne, o których pisałem powyżej, tj. zróżnicowaną kresową wymowę *l*, *ł*, *γ* oraz różne stopnie miękkości kresowych odpowiedników ogólnopolskich spółgłosek *ś*, *ź*, *ć*, *ź*

Z istniejących nagrań polszczyzny kresowej (od nagrań najstarszych do pochodzących z obecnego stulecia) należałoby wybrać – według dobrze przemyślanej zasady – reprezentatywne próbki do szczegółowych badań akustycznych – z zastosowaniem wspomnianych programów. Mogłyby one objąć zagadnienia fonetyczne, o których pisałem powyżej.

Na podstawie przyjętych parametrów cech akustycznych można by się pokusić o statystyczną ocenę udziału pełnego *l* lateralnego, *l* zredukowanego oraz *u* niezgłoskotowórczego (typowego *u* oraz *u* zbliżonego do *l* zredukowanego), udziału *l* miękkiego i półmiękkiego, *ɣ* dźwięcznego i półdźwięcznego (*ɣ*) oraz *χ* bezdźwięcznego, przynajmniej trzech stopni kresowej miękkości odpowiedników ogólnopolskiego *ś*, *ź*, *ć*, *ń*. Tego typu badania ukazałyby też rozchwianą wymowę w wielu idiolektach i w całych wspólnotach komunikacyjnych. Gdy chodzi o inne kwestie fonetyczne, na specjalne potraktowanie zasługiwałyby np. cechy akustyczne północnokresowego *n* przed spółgłoskami tylnojęzykowymi *k*, *g*. W tym wypadku istotne byłoby dowiedzenie, jak często nie dochodzi do utylnojęzykowania *n* oraz czy można wyróżnić półutylnojęzykowane *n*¹⁰.

Wzmiankowane badania miałyby przede wszystkim cel poznawczy, tj. pozwoliłyby ustalić rzeczywiste cechy fonetyczne polszczyzny kresowej drugiej połowy XX wieku, a nie z góry zakładane w praktyce badawczej i często niezgodne ze stanem faktycznym.

Teksty gwarowe w transkrypcji fonetycznej powinno się publikować tylko na podstawie komputerowych analiz akustycznych. Powstaje jednak pytanie, czy należy oznaczać zróżnicowanymi literami pisowni fonetycznej np. pełne *l* lateralne, *l* zredukowane, *l* prawie identyczne z *u*, *l* miękkie (*l'*) i *l* półmiękkie (*l''*), *h* dźwięczne (*ɣ*) oraz *h* półdźwięczne (*ɣ*), trzy stopnie niepełnej miękkości odpowiedników ogólnopolskiego *ś*, *ź*, *ć*, *ń* oraz inne właściwości fonetyczne. Sądzę, że takie postępowanie można by zalecić w transkrypcji konkretnych przykładów (wyrazów i połączeń wyrazowych) i tekstów zawartych w publikacjach poświęconych specjalnie problematyce wariantów wymawianiowych i rozchwianiu wymowy idiolektalnej. W publikacjach o szerszym przeznaczeniu (służących do badań fleksji, słowotwórstwa, składni i słownictwa) wystarczyłby komentarz, że *l* oznacza zarówno *l* lateralne, jak i zredukowane (a nawet bliskie *u*), *ɣ* zaś *h* dźwięczne i półdźwięczne (*ɣ*), jeśli takie rozchwiania wymowy są poświadczone.

Widzę sensowność odróżniania pełnej miękkości i półmiękkości *l* tylko w transkrypcjach opartych na komputerowej analizie akustycznej. W innych wypadkach wystarczy jednolite oznaczenie *l'*, które może dotyczyć *l* miękkiego i półmiękkiego. Stosowanie ujednoczonego oznaczenia *l* z apostrofem (*l'* także przed *i*) uważam za nieuzasadnione, ponieważ apostrof jednak zwykle oznacza półmiękkość. W zapisach dotyczących odpowiedników ogólnopolskich spółgłosek *ś*, *ź*, *ć*, *ń* opowiadam się za użyciem trzech oznaczeń: *ś*, *ź*, *ć*, *ń* (jeśli taki stopień miękkości jest rzeczywiście poświadczony), *s''*, *z''*, *c''*, *ń''* (pośredni stopień miękkości między pełną miękkością i półmiękkością) oraz *s'*, *z'*, *c'*, *ń'* (typowa półmiękkość). Powyższa obserwacja nawią-

¹⁰ Takie *n* należałoby odpowiednio oznaczać, np. jako *n*.

zuje do stanowiska A.A. Zdaniukiewicza, który brał pod uwagę dwa stopnie niepełnej miękkości odpowiedników spółgłosek *ś, ź, ć, ǰ*

W opracowaniach mowy/gwar dawnych kresów wschodnich stosuje się prawie wyłącznie zapisy odzwierciedlające miękkość pełną (*ś, ź, ć, ǰ*) oraz półmiękkość (*s', z', c', ʒ'*). Wprowadzony przeze mnie (Lewaszkiwicz 2017) system oznaczania trzech stopni niepełnej miękkości odpowiedników *ś, ź, ć, ǰ* obecnie uważam (po dłuższych przemyśleniach) za mało przekonujący. Można by się do niego odwołać tylko na podstawie komputerowej analizy akustycznej.

Literatura

- Albuł O., Soroka O. (2016), *Bułgarsko-polskie paralele w rozwoju systemu fonetycznego – wymowa spółgłoski [l]*, [w:] *Zielonogórskie seminaria językoznawcze. Kontakty językowe w komunikowaniu*, pod red. M. Steciąg, M. Adamczyk, M. Biszczyk, Zielona Góra, s. 149–155.
- Baudouin de Courtenay J.N. (1989), *Опыт фонетики резыанских говорів (reprodukcja wydania z 1875 r.)*, [w:] idem, *Dzieła wybrane*, tom III, Warszawa.
- Brzeziński W. (1982–2009), *Słownictwo krajniackie. Słownik gwary wsi Podrózna*, t. 1–5, Wrocław.
- Czechosz I. (2001), *Polska gwara Oleszkowiec na Podolu. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków.
- Czekman W., Smułkowa E. (1988), *Fonetyka i fonologia języka białoruskiego z elementami fonetyki i fonologii ogólnej*, Warszawa.
- Dejna K. (1956), *Gwara Milna*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” IV, s. 5-41.
- Dukiewicz L., Sawicka I. (1995), *Fonetyka i fonologia*, Kraków.
- Dwilewicz B. (1997), *Język mieszkańców wsi Bujwid na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- Dzięgiel E. (2001), *Polska gwara wsi Zielonej na Podolu na tle innych gwar południowokresowych. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków.
- Dzięgiel E. (2003), *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa.
- EJP**, *Encyklopedia języka polskiego*, wyd. III, red. S. Urbańczyk, M. Kucala, Wrocław 1999.
- Grek-Pabisowa I. (2002), *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa.
- Hrabec S. (1955), *O polskiej gwarze wsi Duliby w byłym powiecie buczackim*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, III, s. 31–76.
- Jakobson R. (1989), *Poetyka w świetle językoznawstwa*, [w:] R. Jakobson, *W poszukiwaniu istoty języka*, t. 2, red. M. R. Mayenowa, Warszawa.
- Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia. Sytuacja socjolingwistyczna. Cechy językowe. Teksty*, pod red. H. Karaś, Warszawa–Wilno 2001.
- Jocz L. (2011), *Wokalowy system hornjoserbskeje řeče přitomnosće*, Szczecin.
- Jocz L. (2013), *System samogłoskowy współczesnych gwar centralnokaszubskich*, Szczecin.
- Jocz L. (2014), *System spółgłoskowy współczesnych gwar centralnokaszubskich*, Lipsk.
- Jocz L. (2015), *Studien zum obersorbischen Konsonantismus*, Szczecin.
- Kurzowa Z. (1983), *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa.

- Lehr T. (1914), *O mowie Polaków w Galicji wschodniej*, „Język Polski” II, s. 40-51.
- Lewaszkiewicz T. (2017), *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i z okolicy*, Poznań.
- Lorentz F. (1905), *Slovinzische Texte*, St. Petersburg.
- Lorentz F. (1925), *Teksty pomorskie (kaszubskie)*, Kraków.
- Łesiów M. (1957), *System fonetyczny gwary hutniańskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, V, s. 131–153.
- Pol'skie govory w SSSR*, č. 1.: *Issledovanija i materialy 1967–1969*; č. 2.: *Issledovanija i materialy 1969–1971*, red. V.V. Martynov, Mińsk 1973.
- Słownik gwarowy tzw. Słowińców kaszubskich*, z. 1 (A–C), pod red. Z. Sobierajskiego, Warszawa 1997.
- Sobierajski Z. (1960), *Przydatność płyty gramofonowej w badaniach metodą subiektywno-odsluchową*, „Biuletyn Fonograficzny”, III, s. 29-48.
- Sobierajski Z. (1967), *Identyfikacja fonemów w percepcji mowy*, „Biuletyn Fonograficzny”, VIII, s. 105–123.
- Sobierajski Z., Nowak H., Gruchmanowa M. (1961), *Polskie teksty gwarowe z ilustracją dźwiękową. II: Śląsk – Wielkopolska*, Poznań.
- Sobierajski Z., Nowak H., Gruchmanowa M. (1962), *Zastosowanie odsluchu zespolowego do odczytywania tekstów gwarowych z płyt gramofonowych*, „Biuletyn Fonograficzny”, V, s. 11–44.
- Sobierajski Z., Steffen-Batogowa M. (2006), *Mieszanie samogłosek w percepcji mowy gwarowej a ich struktura akustyczna*, [w:] *Gwary dziś. 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 33–44.
- Stieber Z. (1966), *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, wyd. IV, Warszawa.
- Wierzchowska B. (1980), *Fonetyka i fonologia języka polskiego*, Wrocław.
- Zagórski Z. (1964), *Gwary Krajny*, Poznań.
- Zdaniukiewicz A.A. (1972), *Gwara Łopato-wszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo*, Wrocław.

Łukasz Piotr Zapala

Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu
Instytut Nauk Humanistyczno-Społecznych i Turystyki
lukasz.zapala.es@gmail.com

Kosa w gwarze i kulturze Zagórzezan

Abstrakt: Artykuł jest próbą zrekonstruowania gwarowej nomenklatury dotyczącej kosa ręcznej. Badania prowadzono na terenie występowania gwary zagórzańskiej. Analiza leksykalna obejmuje zarówno nazwy poszczególnych elementów tego narzędzia, jak i gwarowe określenia czynności z nim związanych. Istotnym aspektem prowadzonych badań jest także kulturowa funkcja kosa w społeczności Górali Zagórzańskich. Z tej perspektywy odtworzono m.in. proces wytwarzania i przygotowania kosa do pracy. Ze względu na zróżnicowanie wiekowe informatorów, artykuł pośrednio ilustruje proces ewolucji słownictwa dotyczącego tematyki agrarnej na badanym terenie.

Słowa kluczowe: kosa, gwara zagórzańska, Górale Zagórzańscy, rolnictwo, kultura

Abstract: **The scythe in the culture of Zagórze inhabitants. This article is an attempt at reconstructing the dialect nomenclature of the scythe.** The research was carried out in areas where the Zagórze dialect is spoken. The lexical analysis includes both the names of the individual elements of the hand tool as well as the vocabulary of activities related to the scythe. An important aspect of the analysis is the cultural function performed by the scythe in the Zagórze community. From this perspective, manufacturing and sharpening of the scythe have been recreated. Because of the research population's diverse age, the article indirectly shows how the vocabulary related to agrarian themes evolved in the area under scrutiny.

Keywords: scythe, Zagórze dialect, Zagórze population, agriculture, culture

Kosa w dawnej zagórzańskiej wsi pełniła ważną funkcję zarówno użytkową, jak i kulturową. Zdolność posługiwania się tym narzędziem była znakiem dojrzałości. Na miano *k^oosiorza* trzeba było sobie jednak zapracować. To, czy ktoś posiadał umiejętność koszenia, można było poznać po tym, jaki *mo siust*, czyli po dźwięku, jaki wydaje koszona przez niego trawa. Mówiło się o takich, w zagórzańskich wioskach, że *wyciongajo^o piykny p^ookos* – czyli koszą równo i szeroko. Tradycja nakazywała, aby to gospodarz inicjował koszenie: *Jo siyk na Przysłopku z k^oosiorzami, był tamok taki Ślaga, on miał tako^o dobro^o k^ooso^o, k^oońcysko^o. Gazdo^o wse przódy puscali, jak se dol rado^o, to se dol. Jak nie, to go przechodzili i sie^o musiol z drógi usuwać. I nie było, ze se śli leko. G^oonili siy, ścigali jedon bez drugieg^oo¹*. Sianokosa były więc również po-

---

¹ 'Jak kosiłem na Przysłopku (polana w Lubomierzu) z kosiarzami, był tam taki Szlaga, on miał taką dobrą kosę, kończystą (ostrą). Gazda zawsze szedł pierwszy, jak dał sobie radę, to dał. Jak nie to mijali

lem rywalizacji. Ustąpienie komuś miejsca podczas koszenia łąki uznawano za wstyd, więc mężczyźni, którzy kosili wolniej, ustawiali się z tyłu, aby nikt ich nie *przesed*, czyli nie prześcignął.

Celem artykułu jest przedstawienie leksyki dotyczącej kosy i pojęć pobocznych, związanych z czynnościami wykonywanymi podczas sianokosów oraz zniw na obszarze zamieszkiwanym przez górali zwanych Zagórcami. Ma to posłużyć opisowi poszczególnych elementów tego narzędzia oraz jego funkcji. Próba etnolingwistycznego zrekonstruowania fragmentu rzeczywistości nie może pomijać aspektu socjolingwistycznego. Kosa, która jest narzędziem wypieranym, w pełni daje się opisać gwarą, będącą zarówno kluczem, jak i przewodnikiem po dawnym i współczesnym świecie zagórzańskiej wsi.

Charakterystyka regionu

Górale Zagórzańscy zamieszkują północne stoki Gorców oraz część Beskidu Wypowego, znajdującą się w kotlinie rzeki Raby. Obszar ten na południu graniczy pasmem górskim z Podhalem, na wschodzie z Lachami, natomiast na północnym-wschodzie z Kliszczakami (Flizak 1956, m. 67). W południowo-zachodniej części ziemi zagórzańskiej widoczne są wyraźne wpływy Podhala, natomiast w północno-wschodniej silnie oddziałuje kultura lachowska.

Gwara zagórzańska wchodzi w skład dialektu małopolskiego. Początkowo zaliczano ją do gwar jednosódkowych (Nitsch 1911, 157). W późniejszych badaniach wzięto pod uwagę wewnętrzne zróżnicowanie języka Zagórców i włączono gwara tego regionu do pasa karpacko-podgórskiego (Pawłowski 1966, RKJWTV, VI, 191–202). Słuszność tej klasyfikacji potwierdzili Kazimierz Ożóg, Bogusław Dunaj, Halina Kurek (1979, JP, LIX, 289–291), oraz Józefa Kobylińska (2001, 5). Dowiedziano wówczas, że język Zagórców wykazuje więcej cech wspólnych z mową innych grup góralskich Małopolski niż z gwarami sąsiednich Lachów, a ponadto, że cechą fonetyczną, która w największym stopniu różnicuje język ludności zagórzańskiej, jest realizacja samogłosek nosowych. Główne cechy gwary zagórzańskiej to:

- mazurzenie,
- udźwięczniająca fonetyka międzywyrazowa,
- przejście wygłosowego $x > k$,
- zachowanie samogłosek pochylonych: $a > a^o$, $o > o^u$, $e > y$,
- brak przegłosu $'e > 'o$,
- przejście wygłosowego $-ej > -i/-y$ lub $-ij/-yj$,
- labializacja nagłosowego i śródgłosowego o oraz u ,
- prejotacja,
- uproszczenia grup spółgłoskowych trz , $strz$,
- słabo artykułowane x i jego tendencja do zaniku,

---

i musiał schodzić im z drogi. I nie było, że szli lekko. Kosili na wyścigi, kto szybciej' – informator: mężczyzna, lat 76, Lubomierz, badania terenowe autora 2016;

– archaizm podhalański (tylko w Olszówce, Rabie Niżnej oraz Porębie Wielkiej [Małecki 2004, 18]),

– formy bezokolicznika oraz czasu przeszłego z przyrostkiem *-ov* zamiast *-yv*,

– ślady aorystycznej końcówki w 1. os. lp. czasu przeszłego, aorystyczne *x* przechodzi w *k*,

– zakończenie imiesłowu przeszłego nie na *-qt/-ęta/-ęli*, ale na *-on*, *-ena*.

Elementem, który najbardziej różnicuje region zagórzeński pod względem językowym, jest sposób realizacji nosówek (Kobylińska 1985, 162–167). Na północnym i północno-wschodnim obszarze tego terenu występuje tylko jedna samogłoska nosowa, która dodatkowo może się ścieśniać (Kobylińska 2001, 5). Obszar ten stanowi ok. 70% całego regionu. W pozostałej części wymowa samogłosek nosowych jest podobna jak w gwarze podhalańskiej. Reasumując:

– samogłoska *ę* w śródgłosie zawsze jest realizowana synchronicznie (często z osłabionym rezonans nosowym) jako *q* lub *o^u* np.: *zqby* ‘zęby’, *do^uba* ‘dębu’, *pro^ut* ‘pręt’; analogicznie do tej wymowy realizowana jest grupa *eN*, która brzmi jako *oN*, np.: *ciomno* ‘ciemno’, *viom* ‘wiem’,

– samogłoska *q* w śródgłosie charakteryzuje się realizacją synchroniczną, zarówno przed spółgłoską zwartą jak i szczelinową – jako *o^u* lub *óⁿ* np.: *ksio^udz* ‘ksiądz’, *ksióⁿzek* ‘ksiązek’,

– wygłosowe samogłoski nosowe brzmią synchronicznie, często jednak mają osłabiony rezonans nosowy:

· w 1. os. lp. czasu teraźniejszego *ę* jest realizowane jako *o^u*, np.: *widzo^u* ‘widzę’, *ido^u* ‘idę’,

· samogłoska *ę* w bierniku lp. rzeczowników rodzaju żeńskiego wymawiana jest jako *o^u*, np.: *babo^u* ‘babę’, *dziywko^u* ‘dziewkę’,

· samogłoska *q* w 3. os. lm. czasu teraźniejszego realizuje się jako *o^u*, np.: *zapuscajo^u* ‘zapuszczają’, *robio^u* ‘robią’,

· w narzędniku przymiotników, liczebników, zaimków i rzeczowników żeńskich *q* jest realizowane jako *om*, np.: *drugom stróⁿom*; natomiast w bierniku jako *o^u*, np.: *na staro^u izbo^u* – ‘na starą izbę’.

Metodyka

Badaniami zostały objęte wszystkie zagórzeńskie miejscowości (15)². Przeprowadzono 30 wywiadów terenowych, zarejestrowano ok. 60 godzin nagrań. Interlokutorami byli mężczyźni reprezentujący dwa pokolenia. Grupa młodsza mieści się w przedziale 45–65 lat, starsza – 70–90 lat. Każda wieś jest reprezentowana przez co najmniej dwóch informatorów. Wszyscy są rodowitymi Zagórzeńcami. Gwara jest ich pierwszym i na ogół jedynym językiem. W tekście głównym w nawiasie podano liczbę interlokutorów, u których zanotowano konkretne słowo. W przypisach zaznaczono lokalne róż-

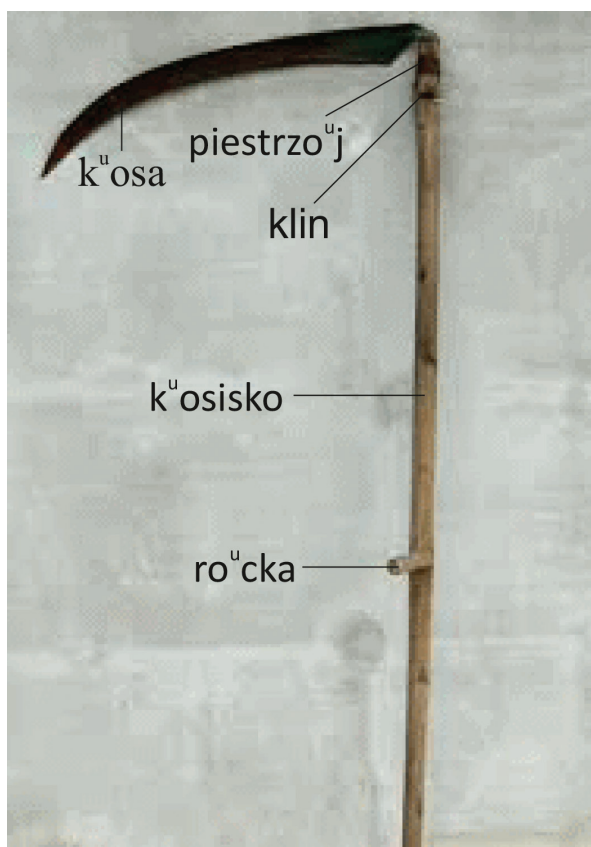
² Glisne, Kasinka Mała, Kasina Wielka, Konina, Koninki, Lubomierz, Łętowe, Łostówka, Mszana Dolna, Mszana Górna, Niedźwiedź, Olszówka, Podobin, Poręba Wielka, Raba Niżna.

nice w jego realizacji fonetycznej. W analizie zebranego materiału dotyczącego poszczególnych części kosi oraz w opisowej części artykułu zastosowano zapis półfonetyczny. Zachowano więc ważniejsze cechy gwarowe, bez wyszególniania typowych dla polszczyzny ogólnej upodobnień.

Budowa kosi

Na terenie zamieszkiwanym przez Zagórzan używano kosi z jednym uchwytem. Drzewce kosi nazywano wyrazami: *k^uosisko* (28) i *trzonek* (3). Element ten interlokutorzy wskazywali zazwyczaj jako pierwszy. Najczęściej używano pierwszego określenia, które funkcjonuje obok słowa *kosidło* również w innych częściach Polski. Wyrazem *trzonek* posługiwali się przedstawiciele młodszego pokolenia. To znaczenie odnotował Samuel Bogumił Linde (Linde 1994, 456) w *Słowniku języka polskiego*. Nie potwierdzają go natomiast słowniki gwarowe regionu (Kąs 2011, Kobylińska 2001), ani *Słownik języka polskiego* Witolda Doroszewskiego (Doroszewski 1967, 324).

Il. 1. Zagórzańskie określenia poszczególnych części kosi

Drewniany uchwyt przymocowany do *k^uosiska* większość interlokutorów określiło mianem *ro^ucka*³ (26). W Kasinie Wielkiej informator należący do najstarszego pokolenia użył słowa *cop* (1). Być może dlatego że, opisując czynności związane z wyrabianiem kosiska, mówił on o *copowaniu* uchwytu (*cop* < *copowanie*), czyli przytwierdzeniu go do drzewca kosi. Podobne podłoże etymologiczne, mające związek ze sposobem osadzania rękojeści, może mieć słowo *trpio^uj*⁴ (2), które zanotowano jako określenie tego elementu kosi w dwóch zagórzańskich miejscowościach w wypowiedziach przedstawicieli III pokolenia. Potwierdzeniem może być fakt, że w gwarze zagórzańskiej znaczy ono tyle co ‘zatycka’ (Kobylińska 2001, 186). W trzech przypadkach uchwyt *k^uosiska* określano słowem *trzóska*. W *Słowniku gwary gorczańskiej* (Kobylińska 2001) odnotowano je jedynie w znaczeniu części pługa. Nie ulega jednak wątpliwości, że słowo *trzóska* (potwierdzone przez rozmówców w różnym wieku) funkcjonuje do dziś w gwarze zagórzańskiej jako określenie uchwytu kosi ręcznej.

Metalową objemę, za pomocą której mocuje się ostrze do drzewca, Zagórzanie określają nazwą: *piestrzo^uj* : *piersciyj*⁵(19). Wyrazem *klin*⁶ (26) na badanym obszarze określa się drewnienko z ostrym końcem (wcześniej także kawałek krowiego rogu) wbijane między *piestrzo^uj* i *k^uosisko*. Z czasem drewno zastąpiono klinami żelaznymi.

Wygięty nóż, nazywany ostrzem lub klingą, u Zagórzan określa się mianem: *k^uosa* (26) ‘kosa’. Wszyscy interlokutorzy zapytani o to, z czego składa się narzędzie do ścinania trawy, odpowiadali bez zastanowienia, że z *k^uosy* i *k^uosiska*. Nóż kosi według Zagórzan składa się z *pro^utu*, *plótna* i *ostrza*. Nie były to jednak dla informatorów pojęcia oczywiste. Jedynie starsi ludzie potrafili wyszczególnić konkretne miejsca na nożu i podać ich dawne określenia. *Pro^ut*⁷ (5), którego inna nazwa to *karb* (3) lub *grzbiyt* (1) to miejsce zgrubienia metalu, które zaczynając się na *spicu* (6) – czyli na ostrym końcu klingi, przechodzi przez całą jej długość aż do *pio^utki*⁸ (10) – najszerzej jej części zakończonej uchwytem. Inny wyraz, jakim Zagórzanie określają ten element noża to: *sto^upka*⁹ (2). Uchwyt, będący częścią *pio^utki*, dzięki któremu drzewiec łączy się nożem interlokutorzy nazywali *uchym* (7). Jest to według ich objaśnienia część wsuwana pomiędzy *piestrzo^uj* i *klin*. Niekiedy respondenci opisywali element nazywany *pio^utkom* jako koniec drzewca lub miejsce łączenia noża z *k^uosiskom*. Powierzchnia między *pro^utom* a *ostrzem* to w gwarze zagórzańskiej *plótno* (5). *Ostrze* (7) stanowi tnącą część *plótna*.

Podczas prac polowych równie ważne jak kosa były przyrządy potrzebne do jej eksploatacji. Kamień w kształcie podłużnej sztabki używany do ostrzenia kosi to w gwarze zagórzańskiej *oselka* (23). W Rabie Niżnej oraz Porębie Wielkiej używano w tym znaczeniu słowa: *krzemij* (2). Zapewne ta nazwa wzięła się stąd, że kosiarz

³ Tam, gdzie występuje dyftongiczna wymowa samogłosek nosowych: *roncka*.

⁴ Tam, gdzie samogłoski wymawiane są podobnie jak w gwarze podhalańskiej: *trpiyj*.

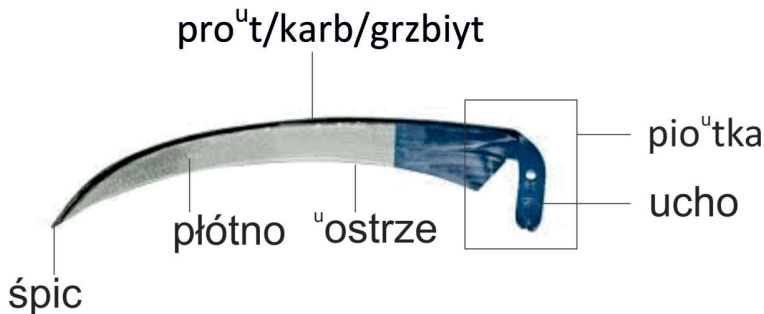
⁵ Tam, gdzie samogłoski wymawiane są podobnie jak w gwarze podhalańskiej: *piersciyj*.

⁶ W Lubomierzu odnotowano również formę: *klij*.

⁷ Tam, gdzie samogłoski nosowe wymawiane są podobnie jak w gwarze podhalańskiej: *prynt*.

⁸ Tam, gdzie samogłoski nosowe wymawiane są podobnie jak w gwarze podhalańskiej: *piyntka*.

⁹ Tam, gdzie samogłoski nosowe wymawiane są podobnie jak w gwarze podhalańskiej: *stympka*.

II. 2. Części ostrza kosi

ostrząc narzędzie, krzesał iskry. Kilku informatorów reprezentujących młodsze pokolenie opisując przedmiot służący do ostrzenia kosi, posługiwało się wyrazem: *śmiyr-główka* (6). Ciekawy leksem, określający to narzędzie, pojawił się podczas wywiadu w Koninie. Starszy człowiek posługujący się archaiczną gwarą użył w tym znaczeniu słowa *k^orzyj* (1). Na ziemi zagórzańskiej funkcjonuje także określenie *brusek* (4). Termin ten na badanym obszarze opisuje dwa różne przedmioty nawiązujące do czynności *brusynio*, czyli ostrzenia. W *Słowniku gwary gorczańskiej* Kobylińska opisuje *brusek* jako: „przyrząd obracający się na osi, na którym ostrzy się i szlifuje np. sierpy, siekiery” (Kobylińska 2001, 9). Podobnie termin ten definiuje *Słownik gwary orawskiej* (Kąś 2011, 57) oraz *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej* (Kąś 2015, 388). W obydwu tych publikacjach *brusek* opisywany jest jako „okrągły kamień do ostrzenia”. Był to przyrząd stacjonarny, którego koszący nie mógł wziąć na pole. Mimo to termin ten funkcjonuje na badanym terenie w odniesieniu do *oselki*. Słowa *brusek* używano tam, gdzie była mowa o czynności *brusynio* w znaczeniu ostrzenia kosi.

Naczynie z wodą, w którym kosiarz trzymał *oselko*, Zagórzanie nazywają *kuska* (28). Podczas badań odnotowano również określenie *róg* (2). Zapewne dlatego, że dawne *kuski* na *oselko* wytwarzane były z byczych rogów.

Do klepania kosi służyła *babka* (30), czyli małe kowadełko wbijane do drewnianego klocka zwanego *dziadkom* (5). Do kucia kosi Zagórzanie używali płaskiej *babki* i *młotecka* (28), który nie mógł mieć ostro zakończonych krawędzi.

Przy ścinaniu zboża do kosi zakładano *obło^k / obło^cek*¹⁰ (29). Był to metalowy drut, na którym mocowano *obsywko*¹¹ (4) z twardego płótna lub materiału po zagórzańsku zwanego *materyjom* (2), do *k^osiska* przytwierdzano ją małymi *gwoździcka-*

¹⁰ Tam gdzie samogłoski nosowe wymawiane są podobnie jak w gwarze podhalańskiej: *oblonk*.

¹¹ Tam, gdzie samogłoski nosowe wymawiane są podobnie jak w gwarze podhalańskiej: *obsywke*.

mi¹². Aby założyć "obło"k, w *k"osisku* robiono dwa otwory: pierwszy przy *piestrzoniu*, drugi – za *ro"ckom* po przeciwległej stronie *k"osiska*. Do dziś wśród Zagórzan funkcjonuje frazeologizm: *Zgarbio"ł sie jak tyn "obło"cek na starym k"osisku* (Maciejczak 1994, 5). Pierwsze "obło"ki wykonywano z wikliny. Ślad po tym pozostał również w nomenklaturze. Informatorzy III pokolenia podawali dawne określenie *obło"cka* – *pro"ć*¹³ (4). W niektórych miejscowościach (Raba Niżna, Olszówka) do ścinania zbóż zamiast "obło"ka na kosę zakładano *grabki* (3) znane również na Podhalu i Orawie.

Czynności związane z kosą

Kosa wisiała na *k"ozdym b"oisiku*. Choć gotowe drzewce można było kupić na *jarmaku*, *gazdowie* ich nie uznawali. Gospodarz najczęściej strugał *k"osisko* własnoręcznie z drewna *smrekowego* 'świerkowego', a następnie obrabiał je *heblom* 'heblem' i *ośnikom* 'ośnikiem' – specjalnym nożem do strugania drewna. Musiało ono być *łyne*, czyli giętkie i elastyczne. *R"ocko"* – rękojeść kosi również wykonywano samodzielnie. Później *copowało sie ją*, czyli przytwierdzało do *k"osiska*, wydrążywszy dłu-tem tzw. *wejście*. O ile *k"osisko* każdy wykonywał sam, aby dobrze leżało w ręce, *k"oso"* kupowano w tzw. sklepach żelaznych, u wędrownych handlarzy lub na jarmarku, gdzie dostać można było te pochodzące z Czech, uznawane za najlepsze¹⁴. Niełatwo było wybrać dobre ostrze, potrzeba było do tego dużego doświadczenia: *Jo kie k"oso" "opatrujo", to biero" do rynki, kóro lekcejsó, i przejezdóm palcom leko, kie sie chyto palca, bedzie d"obro. K"osa musi mieć d"obry rzoó – tako" swojo" "ostroś w metalu, w dźwinyku*¹⁵.

Nowo kupioną kosę trzeba było *naklepać*. Była to czynność, która polegała na tym, że gospodarz na małym kowadełku kuł na zimno młotkiem ostrze celem uzyskania odpowiednio cienkiego metalu. Służył do tego specjalnie wyprofilowany i zahartowany młotek. Nieumiejętne klepanie kosi mogło doprowadzić do *zezo"bowanio płótna* w wyniku powstawania tzw. *zo"bów* (zębów) i w rezultacie do uniezdatnienia narzędzia do pracy. Umiejętności wymagało również *nabicie k"osy*, czyli osadzenie jej na *k"osisku*. Klingę trzeba było *zaklinować* pod odpowiednim kątem, aby koszący się nie męczył. W zależności od tego, co miało być *siecone*, wbijano klin od góry lub od dołu. W przypadku gdy *gazda* kosił *p"otrow*, czyli drugie siano, stosowano pierwszą metodę, żeby *pio"tka sła colko"m p"o zymy*, czyli żeby kosa ścinała trawę jak najniżej¹⁶. Biorąc pod uwagę różne czynniki, takie jak umiejętności kosiarza i rodzaj trawy, ustawiano też odpowiedni kąt ostrza. Najpowszechniejszym sposobem osadzenia *k"osy*

¹² Informator: mężczyzna, lat 78, Kasina Wielka, badania terenowe autora, 2016 r.

¹³ Tam, gdzie samogłoski nosowe wymawiane są tak, jak w gwarze podhalańskiej: *pry"ić*.

¹⁴ Informator: mężczyzna, lat 74, Raba Niżna, badania terenowe autora, 2016 r.

¹⁵ *Ja, kiedy oglądam kosę, to biorę do ręki, sprawdzam, która jest lżejsza i przejeżdżam po niej palcem lekko, gdy złapie się palca – wtedy się nada. Kosa musi mieć dobry rzoó – taką swoją ostrość w metalu, w dźwinyku* – informator: mężczyzna, lat 76, Lubomierz, badania terenowe autora, 2016 r.

¹⁶ Informator: mężczyzna, lat 87, Łętowe, badania terenowe autora, 2016 r.

w przypadku koszenia *siana*, czyli pierwszych zbiorów, było tzw. ustawienie „*od siebie*”. *Śpic* tworzył w tym przypadku większy kąt z *k^osis^oskom* ‘kosiskiem’. Gospodarz opierał *k^oso^o* o framugę drzwi i zaznaczał na niej wysokość *k^osis^osk^o*, następnie dzielił ten odcinek na pięć części i ustawiał *śpic* kosi tak, aby znajdował się o piątą część niżej, niż punkt wyznaczony przez wysokość drzewca. Takie ustawienie pozwalało wygodnie kosić, gdyż *nie brało dużo na k^oso^o* – czyli nie zagarniała ona zbyt dużej ilości trawy. Gdy *k^oso^o* ustawiona była pod kątem prostym, kosiarz musiał inaczej się ustawiać i szybciej się męczyć.

Siec, żać i kosić

Według dawnej zagórzańskiej tradycji kosi używano tylko do ścinania trawy: „Kosą nie koszono zbóż, które wyłącznie żęło się sierpem, więc żyta i pszenicy. Trzeba pamiętać, że mówimy o żniwach sprzed 60 lat¹⁷” (Flizak 1963, 7).

Górale mieszkający obecnie na tym terenie, używają słów *siyc* i *k^osić*. Pierwotnie jednak na całym badanym obszarze dominowało pierwsze określenie. Wspomina o tym S. Flizak: „Trzeba wiedzieć, że lud dawniej nie mówił [kosić], tylko [siec]. [Dosić] znaczyło ‘siec do samego końca’, dzisiaj przyjęło się już w mowie ludowej inteligentne słowo [kosić]” (Flizak 1963, 7). Powołując się na powyższy cytat oraz przeprowadzone badania terenowe, można stwierdzić, że słowo *k^osić* jest wtórne wobec *siyc* – określającego tę samą czynność. Nie dotyczy to jednak całego obszaru zamieszkiwanego przez górali zwanych Zagórcami. W Rabie Niżnej i Olszówce interlokutorzy zaznaczali: *U nas się k^osi, na Lubomierzu sie siece*¹⁸. Zróżnicowanie to może być więc uwarunkowane wpływami podhalańskimi.

O ile w dawnych czasach na obszarze zamieszkiwanym przez Zagórców trawę można było *siyc* lub *k^osić*, górale ci w kontekście ścinania zbóż używali tylko jednego określenia, a mianowicie *zo^oć*. Pierwotnie zboże żęły tylko kobiety, ponieważ gospodarzowi nie wypadało pracować sierpem (Flizak 1963, 2). U Zagórców zwyczaj ten zachował się bardzo długo, ponieważ żęcie sierpem zapobiegało *rafaniu sie kłósek*, czyli wysypywaniu się zboża z kłósów podczas pracy (Lulek 2015, 84).

Wnioski

Nomenklatura poszczególnych części kosi w dużym stopniu pokrywa się z tą stosowaną w innych częściach Polski. W gwarze Zagórców dostrzec można jednak ślady dawnego nazewnictwa. Wciąż jeszcze funkcjonują określenia poszczególnych elementów kosi (*trzpio^oj*, *róg*, *materyja*) w tym także jej klingi (*plótno*, *pro^ot*, *ostrze*), a także terminy dotyczące dawnych sianokosów i żniw (*k^orzyj*, *krzemij*, *pro^oć*).

¹⁷ Rękopis pochodzi z 1963 r.

¹⁸ *U nas się kosi, w Lubomierzu się siece* – informator: mężczyzna, lat 70, Olszówka, badania terenowe autora, 2016 r.

Analiza zebranego materiału wykazała, że region zamieszkiwany przez grupę etniczną zwaną Zagórzeńami nie jest jednolity, jeśli chodzi o słownictwo związane z kosą i koszeniem. Różnice w nazewnictwie poszczególnych części kosi czy narzędzi używanych podczas żniw i sianokosów widoczne są najmocniej między wsiami, które różnią się realizacją samogłoski nosowej. Zróżnicowanie nomenklatury związanej z kosą ma jednak bardzo często podłoże nie fonetyczne, a leksykalne. Część badanego obszaru pozostająca po wpływie Podhala wykazuje wiele cech wspólnych z tym właśnie regionem. Występowanie różnych słów określających ten sam element kosi, pokrywa się z podziałem regionu, którego dokonano w kontekście stroju ludowego (Flizak 1963, m. 67).

Nazewnictwo dotyczące poszczególnych części kosi oraz typowe dla kultury agrarnej dawne określenia, na obszarze zamieszkiwanym przez Zagórzeń, stopniowo zanikają. Starsi informatorzy znali najczęściej gwarowych wyrazów opisujących budowę tego narzędzia. Interlokutorzy reprezentujący młodsze pokolenie nie mieli już szczegółowej wiedzy w zakresie nomenklatury poszczególnych jego elementów. W ich świadomości językowej słowo *kosa* często poszerza swoje znaczenie, denotując nowoczesne urządzenia o tej samej funkcji (spalinową podkaszarkę określają mianem *zylkowo k^oosa*).

Literatura

- Doroszewski W. (1967), *Słownik języka polskiego*, t. 9, Warszawa.
- Dunaj B., Kurek H., Ożóg K. (1979), *Teksty gwarowe z Gorców*, „Język Polski” nr 59, s. 289–291.
- Dunaj B., Kurek H., Ożóg K. (1979), *Ewolucja gwar jedenosówkowych w Beskidzie Wyspowym*, „Zeszyty Naukowe UJ”, nr 532, s. 119–130.
- Flizak S. (1956), *Strój Zagórzeń*, Wrocław.
- Flizak S. (1963), *Zwyczajne żniwne*, rękopis przechowywany w Archiwum PTL oddział w Mszanie Dolnej.
- Kąs J. (2011), *Słownik gwary orawskiej*, t. 2, Kraków.
- Kąs J. (2015), *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 1, Bukowina Tatrzańska–Nowy Sącz.
- Kobylińska J. (1985), *Samogłoski nosowe w utworach Władysława Orkana*, „Język Polski”, nr 65, s. 162–167.
- Kobylińska J. (2001), *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzeńskiej)*, Kraków.
- Linde S.B. (1895), *Słownik języka polskiego*, t. 5, Lwów.
- Lulek P. (2015), *Zagórzeń. Tradycja, muzyka, taniec*, Kasina Wielka.
- Maciejczak W. (1994), *Zwroty i powiedzenia w gwarze zagórzeńskiej*, Mszana Dolna.
- Małecki M. (1928), *Monografie polskich cech gwarowych nr 4: Archaizm podhalański (wraz z próbą wyznaczenia granic tego dialektu). Z mapą*, Kraków.
- Nitsch K. (1911), *Mowa ludu polskiego*, Kraków.
- Pawłowski E. (1966), *Podział gwar małopolskich na tle wzajemnych wpływów gwarowych oraz nowych tendencji językowych*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 4.
- Urbańczyk S. (1984), *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.

Aneks

Zestaw innych wyrażeń gwarowych pochodzących z obszaru zamieszkiwanego przez Zagórzan dotyczących kosi i koszenia:

dźbło – kłos

głowiynki – gałązki dzikiej róży wbijane na polach, mające zapewniać urodzaj

łynk, mlaka – podmokła łąka w dolinie

mierzwa, barłog – połamana słoma, która powstała w wyniku koszenia kosą

mocorz, mocórka – podmokła łąka

siano – trawa skoszona i zasuszona podczas pierwszych w roku sianokosów

"ociępka – niewielka kiść zboża

"ogród – ogrodzony kawałek ziemi znajdujący się najbliżej domu

"owsisko – odległy, położony pod lasem gorszy kawałek ziemi

plań : *blań* – duży obszar pola

p^oodcepie – snopki zwiezione i ułożone obok siebie w rzędzie do młocenia

p^oośłod – gorszy gatunek zboża

potrow : *"ótow* – siano z drugiego zbioru, koszone z końcem sierpnia

powłócysko – pole urodzajne, na którym sieje się lepsze gatunki zbóż

psiora – chuda, śliska, twarda trawa, którą źle się kosiło

przepłocha – niepełne kłosa

rzynsa : *rzo^osa* – kłos owsa

sciernia – pole po ściętym zbożu

smykaniec – pasmo wyodrębnione z jednego pola przeznaczonego do żęcia

snurecka – wąska łąka

sor – rząd świeżo związanych w polu snopków

stajanie – miara pola; długość jaką mogły przejść woły zaprzężone do pługu w jednym ciągu bez odpoczynku

tłok – rola nieobsiewana przez kilka lat

zycznisko – pole po ściętym życie

Justyna Kobus

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Filologii Polskiej

jusper@amu.edu.pl

Dokumenty Archiwum UAM dotyczące doc. Adama Tomaszewskiego

Abstrakt: Artykuł jest faktograficznym przedstawieniem przebiegu kariery naukowej docenta Adama Tomaszewskiego na Uniwersytecie Poznańskim. Autorka opisała dokumentację dotyczącą A. Tomaszewskiego, a przechowywaną i udostępnioną przez Archiwum UAM. Zostały zatem opisane akta Państwowej Komisji Egzaminacyjnej za l. 1920–1922, akta osobowe Wydziału Filozoficznego UP 1921–1923 i Wydziału Humanistycznego oraz akta Rektoratu – Wykaz profesorów i docentów UP 1919–1939.

Słowa kluczowe: Adam Tomaszewski, Archiwum UAM, dokumentacja archiwalna, Uniwersytet Poznański

Abstract: Documents from the Poznan University (UAM) regarding Adam Tomaszewski. The article is a factual presentation of the academic career of Adam Tomaszewski, assistant professor at the Poznan University. The author presents the documentation regarding A. Tomaszewski, stored and made available in the UAM Archives. The article describes files of the State Examination Commission for the years 1920-1922, personal files of the Faculty of Philosophy in 1921-1923 and the Faculty of Humanities as well as files from the Rector's Office, a list of professors and assistant professors of the Poznan University in 1919-1939.

Keywords: Adam Tomaszewski, UAM Archives, archival documentation, Poznan University

Docent Uniwersytetu Poznańskiego Adam Tomaszewski (1895–1945), językoznawca – sławista i polonista, dialektolog szczególnie miłujący Wielkopolskę – syn tej ziemi, patriota, bohater, człowiek honoru, nieprzeciętny nauczyciel, troskliwy ojciec. Te i jeszcze więcej pozytywnych cech można by wymienić na podstawie relacji osób znających poznańskiego badacza języka. Urodzony 11 grudnia 1895 r. w Łopienniu koło Wągrowca, skończył tam szkołę ludową, a następnie niemieckie gimnazjum w Wągrowcu; przez krótki czas studiował w Berlinie, następnie na Uniwersytecie Poznańskim, równocześnie wykonywał pracę nauczyciela w Państwowym Gimnazjum im. św. Jana Kantego w Poznaniu. Uczestnik strajku szkolnego 1906 r. i Powstania Wielkopolskiego 1918 r., organizator tajnego nauczania podczas II wojny światowej. Zmarł

30 kwietnia 1945 r. w miejscowości Kirchau koło Lindau w powiecie Straguth nieopodal Magdeburga.

O docencie Tomaszewskim napisano dotychczas kilka artykułów, są to życiorysy oraz krótkie wspomnienia. W pierwszej kolejności należy wymienić tu publikacje osób, które znały i miały bezpośredni kontakt z uczonym, zatem pierwsze powojenne wspomnienie autorstwa prof. Kazimierza Nitscha (1947), charakterystykę naukowej sylwetki z całościową bibliografią prac spisaną przez prof. Leona Kaczmarka (1957), wspomnienie nauczyciela skreślone po wielu latach ręką jego ucznia, a następnie studenta prof. Zenona Sobierajskiego (1996) czy osobiste wspomnienie o ojcu autorstwa Dobromiry Banks (1996). Kolejne informacje czy nawet życiorysy sporządzały osoby z nowego pokolenia, któremu znane są jedynie przekazy ustne i pisane o docencie Tomaszewskim, jak np. Tadeusz Lewaszkiwicz (w druku), autor biogramu przygotowanego do jubileuszowej publikacji pt. *Stulecie poznańskiej polonistyki (1919–2019)*, red. S. Wysłouch, S. Karolak, B. Judkowiak, A. Piotrowicz.

Niestety nadal odczuwany jest niedosyt informacji na temat przedwcześnie zmarłego językoznawcy, protoplasty poznańskiej dialektologii, którego postać wzbudza ciekawość i fascynację najmłodszego pokolenia badaczy gwar. Nie dziwi zatem fakt sięgania do źródeł w postaci dokumentacji archiwalnej czy kontaktów z rodziną uczonego.

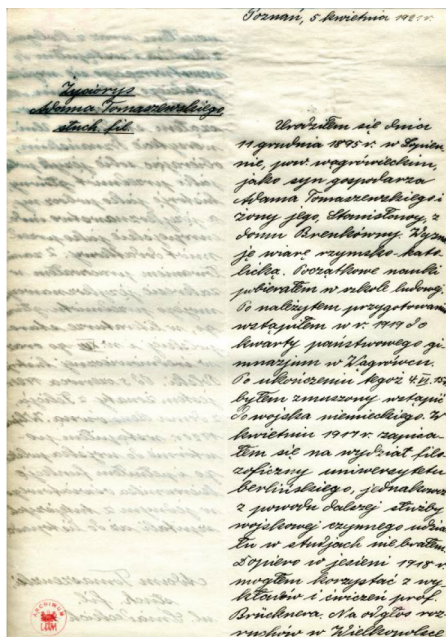
W związku z powyższym, w tym miejscu chcę zaprezentować materiały archiwalne dotyczące doc. A. Tomaszewskiego, które są przechowywane i zostały udostępnione przez Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zasadniczo wspomniana dokumentacja nie jest zbyt obfita. Obejmuje ona dokumenty Komisji Egzaminacyjnej (sygn. 103a/T/40), teczkę osobową Wydziału Filozoficznego UP 1921–1923 (sygn. 103b/3166), teczkę osobową Wydziału Humanistycznego (sygn. 153/141), akta Rektoratu – Wykaz profesorów i docentów UP 1919–1939 (sygn. 15A/1).

Liczba dokumentów w poszczególnych teczkach jest zróżnicowana. Przybliżę zatem ich zawartość.

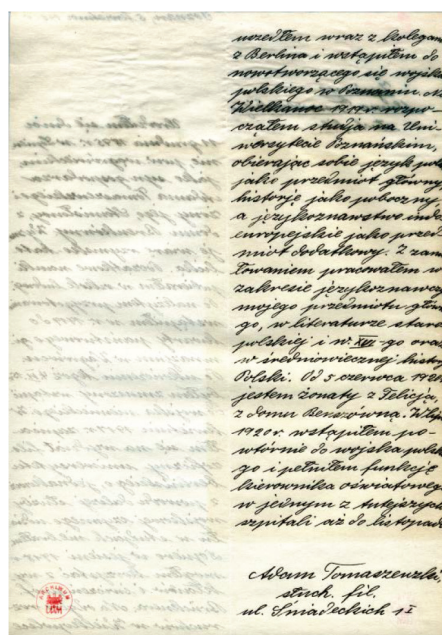
1. Dokumenty Komisji Egzaminacyjnej (sygn. 103a/T40) –teczka zawiera dokumenty datowane na l. 1920–1922. Można tu znaleźć wniosek A. Tomaszewskiego do Państwowej Komisji Egzaminacyjnej w Poznaniu (dalej: PKE) o dopuszczenie do egzaminu kandydackiego na nauczyciela szkół średnich z 5 kwietnia 1921 r. Z dokumentu tego dowiadujemy się, że A. Tomaszewski wnioskował o egzamin z języka polskiego jako przedmiotu głównego, historii jako przedmiotu pobocznego oraz językoznawstwa indoeuropejskiego jako przedmiotu dodatkowego; pracę pisemną zaś proponował z języka polskiego na temat *Fonetyka proklityk w języku polskim i połabskim* (praca ta została później opublikowana w czasopiśmie „Slavia Occidentalis” II, 1922). Z dokumentu wynika że PKE wniosek zaakceptowała oraz że egzaminy ze wskazanych przedmiotów kandydat zdał dobrze, jedynie z filozofii został oceniony dostatecznie. Dodatkowo poświadczają ten fakt: opinia prof. Stanisława Dobrzyckiego odnośnie do pracy pisemnej z 13 maja 1921 r., Świadectwo (protokół) zbiorczy z posiedzenia PKE z 2 lipca 1921 r., Protokół z egzaminu z językoznawstwa indoeuropejskiego z dnia 2 lipca 1921 r. podpisany przez prof. Mikołaja Rudnickiego i Witolda Klingera, Protokół z przedmiotów głównego, dodatkowego i pobocznego z dnia 2 lipca 1921 r. – egzaminowali profesorowie S. Dobrzycki i Tadeusz Lehr-Splawiński (jako świadek) z ję-

zyka polskiego, Adam Skalkowski i Jan Sajdak z historii, Stefan Błachowski i J. Sajdak z filozofii.

Teczka zawiera także: życiorys A. Tomaszewskiego datowany na 5 kwietnia 1921 r., poświadczenie z dnia 3 stycznia 1920 r. dra Kazimierza Tymienieckiego o złożeniu przez A. Tomaszewskiego pracy na zakończenie seminarium z historii, poświadczenie z 4 kwietnia 1921 r. o uczestniczeniu w seminarium indoeuropejskim prof. M. Rudnickiego, poświadczenie prof. T. Lehra-Splawińskiego z 4 kwietnia 1921 r. o uczestnictwie A. Tomaszewskiego w ćwiczeniach seminarium słowiańskiego przez okres 6 półroczy oraz że złożył w tym czasie dwie prace i opracował dwa referaty; następnie: dowód wpłaty do kasy UP 200 marek za egzamin kandydacki z datą 6 maja 1921 r., poświadczenie A. Tomaszewskiego z dnia 24 listopada 1921 r. o wypożyczeniu od PKE swojej pracy pisemnej do dnia 15 stycznia 1922 r., bez daty – notatka prof. S. Dobrzyckiego z tematem egzaminu (ustnego?) z przedmiotu głównego – język polski (Stosunek powieści historycznej polskiej w epoce romantyzmu do przeszłości – 6 stron rękopisu A. Tomaszewskiego oraz 4 strony brudnopisu).

II. 1.

II. 2.

Skany dokumentów ze zbiorów Archiwum UAM, sygn. AUAM 103a/T40, Tomaszewski Adam, życiorys, s. 1 i s. 2.

Z ciekawostek warto wymienić poświadczenie o odbiorze „całkowitego umundurowania plutonowego sam. [samodzielnego – J.K.] Adama Tomaszewskiego” z dnia 27 listopada 1920 r. przez sierżanta komorowego (brak nazwiska).

2. Teczka osobowa Wydziału Filozoficznego UP 1921–1923 (sygn. 103b/3166) zawiera dokumenty z l. 1918–1923 – jest to 5 Kart wpisowych na kolejne semestry studiów na Uniwersytecie Poznańskim oraz 1 certyfikat zagraniczny.

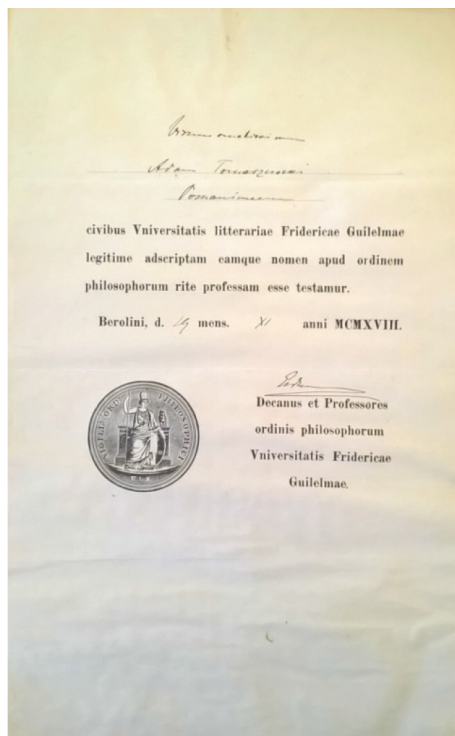
Karty wpisowe rozpoczyna dokument z 6 października 1921 r. Jest to Karta wpisowa na 4. rok studiów (trymestr 8.), rok akademicki 1921/22. Obok danych osobowych, dodatkową informacją jest wpis o stypendium w wysokości 500 marek, jakie pobierał A. Tomaszewski w 1921 r. z funduszu Pomocy Naukowej im. Karola Marcinkowskiego. Jest tu też nota o stosunku do służby wojskowej: „zwolniony zeszłego roku przy demobilizacji” oraz dane o immatrykulacji – „Immatryk.: f. IV. 25.VI.1919 r.”. Z Karty wpisowej wiadomo także na jakie zajęcia uczęszczał student i kto te zajęcia prowadził – w tym konkretnym tryestrze A. Tomaszewski odbył zajęcia u prof. prof. T. Lehra-Spławińskiego, M. Rudnickiego, dr Zofii Kaweckiej.

Kolejna Karta wpisowa z 16 stycznia 1922 r. dotyczy tryestru 9. w roku akademickim 1921/22. Z niej dowiedzieć się można, że A. Tomaszewski był w tym czasie bezterminowo zwolniony ze służby wojskowej oraz że uczestniczył w zajęciach: dr Z. Kaweckiej oraz prof. prof. Antoniego Śmieszka, Edwarda Klicha, S. Dobrzyckiego. Karta wpisowa na trymestr 10. roku akademickiego 1921/22 z datą 20 marca 1922 r. – A. Tomaszewski uczęszczał na zajęcia prof. M. Rudnickiego.

Karta wpisowa z 8 października 1922 r. dotyczy roku akademickiego 1922/23, tryestru 1.; zajęcia, na które uczęszczał A. Tomaszewski prowadzili prof. prof.: M. Rudnicki, A. Śmieszek, S. Dobrzycki, Michał Sobeski, Władysław M. Kozłowski, Henryk Ułaszyn. Kolejna jest Karta wpisowa z dnia 8 października 1922 r., z oznaczeniem tryestru 3. i zajęciami prof. prof.: S. Dobrzyckiego, M. Sobeskiego, W.M. Kozłowskiego, H. Ułaszyna. Więcej Kart wpisowych nie ma. W teczce znajduje się jeszcze certyfikat z dnia 14 listopada 1918 r. zaświadczający zapisanie się A. Tomaszewskiego na Uniwersytet Fryderyka Wilhelma w Berlinie.

3. Teczka osobowa Wydziału Humanistycznego (sygn. 153/141) obejmuje dokumentację z l. 1924–1939¹. Ponieważ doc. A. Tomaszewski był pracownikiem kontraktowym, toteż teczka zawiera umowy o pracę z UP: „poruczam Panu na czas potrzeby czynności starszego asystenta przy Seminarjum filologii słowiańskiej i języka polskiego w zakresie 29 g.t. [godzin tygodniowo – JK]” – podpisał Rektor Sajdak (z dnia 15 marca 1932 r.), „czynności starszego asystenta kontraktowego przy Seminarjum filologii słowiańskiej i przy Seminarjum języka polskiego w zakresie 29 godzin tygodniowo” (z dnia 29 września 1933 r.), na stanowisku pomocniczej siły naukowej w charakterze kontraktowego asystenta starszego przy Seminarium sławistycznym i języka polskiego w wymiarze 24 godzin tygodniowo – zajęcia (z dnia 2 września 1935 r.), na stanowisku pomocniczej siły naukowej w charakterze kontraktowego asystenta starszego przy Seminarium sławistycznym i języka polskiego w wymiarze 24 godzin tygodniowo – zajęcia (z dnia 13 lipca 1936 r.) wraz z odpisem, na stanowisku kontraktowego asystenta starszego przy Seminarium filologii słowiańskiej oraz Seminarium języka polskiego na Wydziale humanistycznym Uniwersytetu Poznańskiego w wymiarze 24 godzin tygodniowo – zajęcia (z dnia 23 lipca 1937 r.), na stanowisku

¹ W passusie tym zachowałam zapis w zakresie wielkich liter w nazwach seminariów i wydziału zgodny z zapisem zawartym w dokumentach.

Il. 3. Fot. dokumentu ze zbiorów Archiwum UAM z teczki o sygn. AUAM 103b/3166. Zaświadczenie o zapisaniu A. Tomaszewskiego na Uniwersytet Fryderyka Wilhelma w Berlinie

starszego asystenta przy Seminarium filologii słowiańskiej na Wydziale humanistycznym Uniwersytetu Poznańskiego w wymiarze 24 godzin tygodniowo – zajęcia (z dnia 18 sierpnia 1938 r.).

W związku z tym, że A. Tomaszewski prowadził prace badawcze za granicą, wnioskował o udzielenie urlopów płatnych na czas wyjazdu. Teczka zawiera zatem przedłużenie zgody na płatny urlop na czas od 15 listopada 1937 r. do 15 grudnia 1937 r. „celem umożliwienia mu kontynuowania studiów naukowych za granicą” (wcześniejszego dokumentu z podaniem o urlop nie ma w teczkach) oraz zgodę Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 9 lipca 1938 r. na udzielenie 2-miesięcznego urlopu płatnego doc. A. Tomaszewskiemu „celem wyjazdu za granicę dla badań naukowych”.

W teczce znajdują się ponadto dokumenty dotyczące przewodu habilitacyjnego i doktorskiego.

Doktoratu dotyczą: *Curriculum vitae* oraz Prośba do Dziekanatu Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Poznańskiego z dnia 22 maja 1928 r. o dopuszczenie do egzaminu ścisłego z filologii słowiańskiej jako przedmiotu głównego i filologii polskiej jako przedmiotu pobocznego w ramach przewodu doktorskiego (jest tu adnotacja o odebraniu przez A. Tomaszewskiego wszystkich dokumentów osobistych w dniu 26 lutego 1929 r.). Zaświadczenie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum im. św. Jana Kantego w Poznaniu, że A. Tomaszewski zatrudniony jest w szkolnictwie, w tymże

gimnazjum, od 1 września 1921 r. i „czyni zadość wymaganiom Władz Uniwersyteckich co do dostarczenia świadectwa nienagannego prowadzenia się” – dokument datowany 18 maja 1928 r. Zaświadczenie A. Tomaszewskiego o samodzielny napisaniu pracy doktorskiej z datą 22 maja 1928 r. o treści: „Zaświadczam pod słowem honoru, że pracę pod tyt. „Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce” napisałem bez niedozwolonej pomocy. Adam Tomaszewski” (praca została opublikowana w postaci monografii pod tym samym tytułem w Krakowie w 1930 r.). Ocena pracy doktorskiej pt. *Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce* napisana przez prof. M. Rudnickiego z datą 19 października 1928 r. oraz ocena tejże pracy spisana przez prof. H. Ułaszyna dnia 23 lipca 1928 r. Są to odpowiedniki współczesnych recenzji. Dyplom doktorski z datą 23 lutego 1929 r.

Natomiast z habilitacją związane są następujące dokumenty: podanie A. Tomaszewskiego do Rady Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Poznańskiego z dnia 26 stycznia 1936 r. „o dopuszczenie mnie do habilitowania się z zakresu filologii polskiej na podstawie pracy »Mowa tzw. Mazurów wieleńskich«” (również tę pracę opublikowano jako monografię, w Poznaniu w 1935 r.). Opinia prof. E. Klicha „o dotychczasowej działalności naukowej habilitanta dra Adama Tomaszewskiego” (bez daty – brudnopis?) oraz niepełna Opinia z dotychczasowej działalności naukowej dra Adama Tomaszewskiego (wersja poprawiona?). Odpis poświadczenia nadania stopnia doktora habilitowanego na Wydziale Humanistycznym UP z tytułem docenta filologii polskiej z dnia 23 lutego 1937 r.: „[...] zatwierdzam uchwałę Rady Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Poznańskiego z dnia 19 listopada 1936 r., popartą przez Senat Akademicki na posiedzeniu w dniu 18 grudnia 1936 r., mocą której został Pan habilitowany na tymże Wydziale jako docent filologii polskiej” – podpisał: Minister Świątosławski.

W końcu znajdziemy tu także informacje dotycząc zarobków A. Tomaszewskiego: informacja przekazana Kwesturze Uniwersyteckiej z dnia 14 października 1930 r. o wypłacie wynagrodzenia za etat asystenta starszego przy Katedrach filologii słowiańskiej i języka polskiego w wymiarze 30 godzin tygodniowo według grupy VIII szczebla „b” wraz z 10% dodatkiem i 15% zasiłkiem; informacja skierowana do KU z dnia 7 września 1931 r. o zredukowaniu etatu starszego asystenta i wypłacaniu wynagrodzenia nie z etatu, a z ryczałtu w wysokości 616 zł za 29 godzin tygodniowo; następnie informacja skierowana do KU z dnia 4 czerwca 1932 r. decyzją Rektora zmniejszono wynagrodzenie o wysokość dodatku regulacyjnego z 616 zł na 502 zł; kolejne poświadczenie o dochodach doc. dra A. Tomaszewskiego z dnia 22 marca 1939 r. wydane dla Zarządu Miejskiego w Poznaniu celem uzyskania zaświadczenia o stanie majątkowym (uposażenie służbowe 204 zł brutto – 191,69 zł netto oraz za godziny zlecone 143,82 zł netto miesięcznie). Informacje dotyczące wynagrodzenia zawarte są także w każdej umowie o pracę.

Jako ciekawostkę można potraktować Potwierdzenie zgłoszenia o wstąpieniu do pracy. Karta została wystawiona przez Uniwersytet Poznański z datą 18 stycznia 1929 r. (data wstąpienia do pracy – 1 stycznia 1924 r. – choć w kolejnym dokumencie dotyczącym początku służby na UP widnieje data 1 października 1930 r., zob. niżej akta Rektoratu).

4. Akta Rektoratu – Wykaz profesorów i docentów UP 1919–1939 (sygn. 15A/1). Zawierają wpis zawierający imię i nazwisko: *Dr Tomaszewski Adam*, charakter służbo-

13

Potwierdzenie zgłoszenia o wstąpieniu do pracy	
Nazwisko i imię [firma] pracodawcy: Uniwersytet Poznański	
Nazwisko i imię ubezpieczonego (s): Tomaszewski Adam	
Data wstąpienia do pracy: 1 stycznia 1934 r.	
Data wpływu i podpis odbierającego zgłoszenia: 18 I. 39 Lechi	
POUCZENIE	
1. Każdego przyjętego pracownika powinien pracodawca zgłosić do ubezpieczenia we właściwej ubezpieczalni społecznej. Zgłoszenie powinno być dokonane w ciągu 7-u dni od daty przyjęcia pracownika, a jeżeli siedziba przedsiębiorstwa znajduje się w innej miejscowości, niż siedziba ubezpieczalni, w ciągu 10-u dni (art. 21 ust. 4 ubezpiecz.). Przed dokonaniem zgłoszenia przysługują również samym pracownikom. (odwrócić)	

II. 4.

184

Nazwisko i imię	<i>Dr Tomaszewski Adam</i>		
Charakter służbowy	<i>docent filologii polskiej na Wydziale humanistycznym</i>		
Oplacany z etatu			
Urodzony	<i>11 XII 1895 r.</i>	Miejsce urodzenia	<i>Łopienno, pow. wągrowiecki</i>
Stan rodzinny	<i>żonaty</i>	Data ślubu	<i>4 VI 1920 r.</i>
Imię i nazwisko rodowe żony	<i>Felicja z d. Bensch</i>		
Imiona dzieci	<i>Dobromira</i>	ur.	<i>26 VIII 1925 r.</i>
	<i>Ewa</i>	ur.	<i>18 VIII 1929 r.</i>
<i>P. As. asyst. str. 68.</i>			
<i>Habilitacja zatwierdzona 23 I 1937 r. nr BP 833/37</i>			
Początek służby w Uniwersytecie Poznańskim	<i>1 X 1930 r.</i>		
Mianowany profesorem nadzwyczajnym			
Mianowany profesorem zwyczajnym			
Uposażenie w dniu 1. I. 1932	od		
Wyszyi szczebel	od		
Złożył przysięgę służbową dnia			
Legitymacja Nr	wystawiona dnia		
Adres <i>Matejki 38 m. 5.</i>			

II. 5.

Fot. i skan dokumentów ze zbiorów Archiwum UAM sygn.: 4. AUAM 153/141 Potwierdzenie zgłoszenia o wstąpieniu do pracy; 5. AUAM 15A/1, Wykaz profesorów i docentów UP 1919–1939

wy: *docent filologii polskiej na Wydziale humanistycznym*, opłacany z etatu, urodzony: *11 XII 1895 r.*, miejsce urodzenia: *Łopienno, pow. wągrowiecki*, stan rodzinny: *żonaty*, data ślubu: *4.VI.1920 r.*, imię i nazwisko rodowe żony: *Felicja z d. Bensch*, imiona dzieci: *Dobromira*, ur. *1925 r.*, *Ewa* ur. *18.VIII.1929 r.* *Habilitacja zatwierdzona 23. I.1937 r. nr BP 833/37.* Początek służby w Uniwersytecie Poznańskim *1.X.1930 r.* Brak danych m.in. o uposażeniu, złożeniu przysięgi służbowej, legitymacji. Podano adres: *Matejki 38 m. 5.* Widoczna jest adnotacja: *W ks. asyst. str. 68.*

Dokumentacja archiwalna przechowywana w Archiwum UAM daje wyobrażenie o kolejach życia naukowego, uniwersyteckiego, służbowego A. Tomaszewskiego. Dokumenty mówią same za siebie i nie wymagają interpretacji, a ewentualnie komentarza historycznego. Dziś nie każdy orientuje się w zasadach panujących w l. 20. i 30. na Uniwersytecie Poznańskim, w jaki sposób uzyskiwano zatrudnienie, jak się studiowało czy zdobywało kolejne awanse. Tu należałoby odesłać do odpowiednich źródeł, np. *Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza: 1919–1969* (Grot 1972). Patrząc na nazwiska wykładowców, z jakimi stykał się A. Tomaszewski podczas studiów, którzy go egzaminowali i z którymi współpracował, zauważy się, że odbierał nauki od profesorów z najwyższej półki. I tu także odsyłam chociażby do składów osobowych Uniwersytetu Poznańskiego za konkretne lata (dostępne m.in. w Wielkopolskiej Bibliotece

Cyfrowej). Ucząc się od takich profesorów jak chociażby S. Dobrzycki, H. Ułaszyn, E. Klich, M. Rudnicki, A. Śmieszek, A. Tymieniecki i in., nie mógł pozostać jedynie przeciętnym uczonym. O tym, jak dużym cieszył się uznaniem środowiska akademickiego, świadczy relacja K. Nitscha następującej treści: „Uniwersytet Poznański długo czekał na jego powrót [tj. A. Tomaszewskiego – J.K.], chcąc mu powierzyć tak mu się należąca, a opróżnioną przez śmierć prof. Klicha katedrę języka polskiego” (Nitsch 1947, 132). Niestety, nie było dane A. Tomaszewskiemu objęcie tego zaszczytnego stanowiska – zmarł w drodze z obozu pracy do domu, miał zaledwie 49 lat.

Literatura

- Grot, *Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza: 1919–1969*, red. Z. Grot, Poznań 1972.
- Banks D. (1996), *Moje wspomnienie o ojcu, Adamie Tomaszewskim*, [w:] *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. I, pod red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań, s. 7–12.
- Kaczmarek L. (1957), *Adam Tomaszewski (1895–1945)*, „Biuletyn Fonograficzny”, 2, s. 11–26.
- Lewaszkiewicz T., *Adam Tomaszewski (1895–1945)*, [w:] *Stulecie poznańskiej polonistyki (1919–2019)*, red. S. Wysłouch, S. Karolak, B. Judkowiak, A. Piotrowicz, t. 1, Poznań (w druku).
- Nitsch K. (1947), *Trzej zamordowani przez Niemców poznańscy lingwiści*, „Język Polski”, r. XXVII, s. 129–135.
- Skład uniwersytetu w roku akademickim 1919/20*, Poznań 1920.
- Skład uniwersytetu w roku akademickim 1920/21*, Poznań 1921.
- Skład uniwersytetu w roku akademickim 1921/22*, Poznań 1922.
- Sobierajski Z. (1996), *Profesor Adam Tomaszewski jako nauczyciel i dialektolog (1895–1945)*, [w:] *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. I, pod red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań, s. 13–20.
- Tomaszewski A. (1922), *Z fonetyki proklityk w języku polskim i połabskim*, „Slavia Occidentalis”, II, s. 137–157.
- Tomaszewski A. (1930), *Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce*, Kraków.
- Tomaszewski A. (1935), *Mowa tzw. Mazurów wieleńskich*, „Slavia Occidentalis”, XIV, s. 45–176.
- Zbiory archiwalne Archiwum UAM, sygn.: 103a/T40, 103b/3166, 153/141, 15A/1.

Jerzy Sierociuk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Filologii Polskiej
jasier@amu.edu.pl

Materiały do osiągnięć leksykografii słowiańskiej

Zgodnie z zapowiedzią z poprzedniego numeru publikujemy kolejne informacje o ukazujących się słownikach zawierających materiał gwarowy.

- A. JĘZYK: polski;
- B. TYTUŁ: *Słownik gwary i kultury Kujaw*, tom 1: A–H;
- C. AUTOR / AUTORZY: red. nauk. Zofia Sawaniewska-Mochowa;
- D. MIEJSCE i ROK WYDANIA: Bydgoszcz 2017;
- E. ISBN: 978-83-8018-138-0;
- F. LICZBA HASEŁ: 1450 artykułów hasłowych;
- G. TYP i UKŁAD HASEŁ: alfabetyczny;
- H. BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: wyraz hasłowy w postaci literackiej, warianty fonetyczne (jako podhasła), kwalifikatory, definicja (realnoznaczeniowe, strukturalne, synonimiczne), cytat źródłowy, skrót źródła, odsyłacze, kolejne znaczenia, informacja o zasięgu geograficznym, informacja etymologiczna;
- I. UWAGI: słownik opiera się na źródłach pisanych i mówionych.

***

- A. JĘZYK: polski;
- B. TYTUŁ: *Obudzić zapomniane słowa czyli gwara swarzędzkich stolarzy*;
- C. AUTOR / AUTORZY: Marek Stanisławski;
- D. MIEJSCE i ROK WYDANIA: Swarzędz 2018;
- E. ISBN: 978-85-950139-0-4;
- F. LICZBA HASEŁ: 320 artykułów hasłowych w części *Słownik* oraz 45 objaśnień w części *Swarzędzkie nazwy własne*;
- G. TYP i UKŁAD HASEŁ: alfabetyczny;
- H. BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: wyraz hasłowy lub wyrazy hasłowe podane po przecinku, kwalifikator lub inna informacja dotycząca wyrazu hasłowego, znaczenie, dodatkowe informacje dotyczące desygnatu, kolejne znaczenia;
- I. UWAGI: słownik amatorski, dostępny w wersji papierowej i internetowej w postaci pliku PDF (do pobrania); bogato ilustrowany rysunkami przedstawiającymi desygnaty; zawiera kilka fotografii rodzinnych i dwa opowiadania autora napisane lokalną gwarą oraz miejsce na notatki.

